مهراڻ

سنڌي ادبي بورڊ جو ٽه ماهي علمي ۽ ادبي رسالو

نمبر ۱، جلد ۱۱
جنوري، فيبروري، مارچ
سال ۱۹۶۴ع

سنڌي ادبي بورڊ
حيدرآباد سنڌ

الجزائر

١٨-مارچ ١٩٦٢ع تي الجزائر ۽ فرانس جي حڪومتن وچ ۾ جنگبنديءَ جو [illegible] ان طرح، الجزائر جي آزاديءَ لاءِ گذريل اٽڪل ساڍن ستن سالن کان هلندڙ خونريز جنگ جو خاتمو ٿيو. انساني تاريخ ۾ آزاديءَ جي اها سڀ کان وڏي جنگ هئي، جنهن ۾ ڏهن لکن کان وڌيڪ انسانن جون حياتيون ڪتب آيون. فرانسي سامراج جي اها ڀريـن شڪست آهي، جنهن سان الجزائر لاءِ آزاديءَ جو دروازو کُليو پيو آهي. الجزائر ۾ فرانس جي حيواني ظلمن، ۽ آزاديءَ لاءِ لڙندڙ مجاهدن جي بيمثال قربانين ۽ سرفروشين جو احوال دنيا تي آشڪار آهي. متواتر جنگ ۾ مصروف رهڻ ڪري، خود فرانس جي اقتصادي ۽ انتظامي صورتحال اهڙي بگڙي چڪي هئي جو ان کي مجبوراً آزاديءَ جي قوتن اڳيان جهُڪڻو پيو. فرانس جي جن رهنمائن اهو سمجهه ڀريو قدم کنيو آهي، تن خود پنهنجي ملڪ کي تباهيءَ کان بچايو آهي. هوئن به، الجزائر جا مظلوم عوام پنهنجيءَ جدوجهد ۾ اڪيلا نه هئا، بلڪ دنيا جي عام راءِ، حق ۽ خير جون قوتون، ۽ انسانيت جو ضمير سندن پشت پناهه رهيو آهي. جيڪا قوم غلام بڻجڻ کان انڪار ٿي ڪري، تنهن کي دنيا جي ڪابه طاقت غلام بنائي نٿي سگهي. دنيا ڏسي ورتو ته ڪيتري به ظلم ۽ دٻاءَ سان جمهوري قوتن کي ڪڏهن به پنهنجي مستقبل کان مايوس نٿو ڪري سگهجي، ۽ نه وري تاريخ جي اٽل ارتقائي قانونن کي ڪڏهن بدلائي ٿو سگهجي.

فرانس ۽ الجزائر جو قضيو ڪو رڳو ٻن ملڪن جو سياسي تڪرار ڪونه آهي، بلڪ ساريءَ انسانذات لاءِ آزاديءَ جي محاذ تي غلاميءَ جي يلغار جو مسئلو آهي: سڄيءَ دنيا لاءِ روشنيءَ ۽ انڌيري جو معاملو آهي. اديب ۽ فنڪار روشنيءَ جا اُپائيندڙ ۽ ان جي حفاظت ڪندڙ آهن. هو آزاديءَ، امن، خير ۽ انسانيت جا مبلغ، ۽ حق ۽ انصاف جي آواز کي تقويت پهچائيندڙ آهن. الجزائر جي ڪاميابيءَ ۾، مجاهدن کان علاوه، خود فرانس جي اديبن جو به وڏو حصو آهي. هونئن ته فرانس جي اديبن کي، الجزائر جي مقابلي ۾، خود فرانس جي ڪارروائين جي ئي پٺڀرائي ڪرڻ کپي ها — ۽ ظاهري طرح شايد اِها ئي سندن حب الوطني چئجي ها. پر حب الوطنيءَ جو مثبت پهلو اِهو نه آهي ته پنهنجي ملڪ جي ظلم ۽ استبداد جي بيجا طرفداري ڪئي وڃي، بلڪ صحيح ائين آهي ته ملڪ جي اصل مفادن کي بين الاقوامي صلح پسنداڻه ۽ امن پرور رجحانن جي روشنيءَ ۾ ڏٺو وڃي. فرانس جي اديبن بين الاقوامي صلح لاءِ جو ڪجهه ڪيو آهي، اهو مثالي حيثيت رکي ٿو. پنهنجي وطن جا گهڻگهرا فرينچ اديب هر وقت پنهنجيءَ حڪومت کان الجزائر سان جنگ بند ڪرڻ جو مطالبو ڪندا رهيا. هنن ڪئين ڀيرا پنهنجا گڏيل اجلاس، بلڪ مظاهرا ڪري، الجزائر جي مسئلي کي پُرامن نموني حل ڪرڻ لاءِ حڪومت تي زور آندو. فرانس جي مشهور نوجوان اديب فرانسوئز ساگان، الجزائر جي مشهور قوم پرست جانباز ڇوڪريءَ 'جميله' جو دردانگيز داستان لکي، سڄيءَ دنيا ۾ ڦهلائي ڇڏيو — جنهن ۾ هن پنهنجيءَ حڪومت جي قهري ڪارنامن تي سخت نڪته چيني ڪئي. بين الاقوامي شهرت يافته اديب، ژان پال سارتر، ڪئين مضمون لکيا، ڪتاب لکيا، ۽ مظاهرن ۽ جلوسن جي اڳواڻي ڪئي. فرانس جا يهودي اديب الجزائر جي مسلمانن سان

همدردي ڪندا رهيا، ڇاڪاڻ تہ انصاف ۽ انسانيت، بلڪ خود سندن حب الوطنيءَ جي بہ اِها ئي تقاضا هئي. هنن الجزائر جي آزاديءَ کي خود فرانس جي آزاديءَ ۽ سلامتيءَ لاءِ ضروري ڄاتو. مسلسل جنگ جي ڪري جيڪو مالي نقصان ۽ معاشي انتشار ۽ بد نظمي فرانس ۾ ڦهلجي رهي هئي، تنهن سان فرانس جي پنهنجي آزادي بہ خطري ۾ پئجي ويئي هئي. اديب هر حال ۾ جنگ کان نفرت ۽ انسانذات سان محبت ڪندڙ آهي؛ هو هر قسم جي مت ڀيد کان مٿانهون آهي؛ تنهنڪري ان جو رويو هرهنڌ حقيقت پسندانہ ۽ منصفانہ ٿئي ٿو. اديب تہ انهيءَ ڪري لڪي ٿو جو هن اِهو فرض پاڻ تي هموار ڪري ورتو آهي تہ هن دنيا ۾، جتي آزاديءَ کي هردم سامراج جي طوفان ڪٽڪو لڳو رهي ٿو، اتي اظهار جي آزاديءَ ۽ امن پسند سرگرمين کي جاودان بڻايو وڃي. فرانس جي اديبن جي ڪاميابي، دنيا جي سمورن اديبن جي ڪاميابي آهي.

الجزائر جي آزاديءَ جي جدوجهد کي انسانذات جي مجموعي جدوجهد کان ذرو بہ الڳ نٿو ڪري سگهجي. انسان هاڻي ارتقا جي انهيءَ منزل تي اچي پهتو آهي، جتي تهذيب جي ترقيءَ لاءِ اها ڳالهہ لازمي نہ رهي آهي تہ هڪڙو طبقو ٻئي طبقي جو خون چوسي اڳتي وڌي، يا هڪڙو ملڪ ٻئي ملڪ کي غلام بڻائي ترقي ڪري. انسانيت هن وقت پنهنجن بنيادي حقن، امن ۽ مساوات جو ماحول پيدا ڪرڻ چاهي ٿي، جنهن موجب هرقسم جي ڀرمار طاقتن کي هاڻي اوس ختم ٿيڻو آهي. انسان جون تخليقي قوتون هڪ اهڙي معاشري قائم ڪرڻ لاءِ سرگرم عمل آهن، جنهن ۾ حسن، خير ۽ نيڪيءَ جو نظام هوندو. انهيءَ خواهش کي، خارجي ۽ داخلي دٻاءَ ذريعي زنده رهندڙ قوتون پسند نٿيون ڪن. هڪ طرف انسان جي بنيادي تقاضائن جو تهذيبي شعور رکندڙ انسانن جي اڪثريت آهي، جيڪي عالمگير انسانيت لاءِ هڪ نئين زندگي ۽ همہ گير بين الاقوامي نظام چاهين ٿا، ۽ ٻئي طرف اهي ٿوريون خودغرض طاقتون آهن، جيڪي ڪنهن بہ بنيادي تبديليءَ جي اجازت ڏيڻ نٿيون چاهين. ٻنهي طرفن ڪان جنگ جاري آهي. الجزائر انهيءَ نئينءَ زندگيءَ جي لڙائيءَ جي ڀهرينءَ صف ۾ آهي. الجزائر جي جنگ باطل جي خلاف آزاديءَ ۽ امن جي جنگ آهي، جا گويا پوريءَ انسانيت جي پاران لڙي ويئي آهي. انساني حقن جي لڙائي دنيا جي ڪنهن بہ ڪُنڊ ۾ لڙي وڃي، اها سموريءَ انساني تهذيب جي مستقل جدوجهد آهي. انساني شعور جڏهن بہ نئون رخ اختيار ڪيو آهي، تڏهن ان کي انساني خون جي ضرورت پيئي آهي. تاريخ جي اها هڪ لازمي رسم آهي، جنهن جي پورائي مختلف زمانن ۾ مختلف قومن ۽ ملڪن پئي ڪئي آهي. هن دور ۾ اها انساني خون جي عظيم قرباني الجزائر جي مسلمانن پيش ڪئي آهي. يقيناً، دنيا جي تهذيب ۾ غلاميءَ جو هي آخرين دور آهي؛ ۽ سامراجيت جو هيءُ آخري وار هو، جنهن ۾ دنيا کي ڏهن لکن انسانن جون جانيون قربان ڪرڻيون پيون آهن. تاريخ جي ضروري رسم پوري ٿي چڪي آهي. انسانذات پنهنجي آزاديءَ جي آخري زڪوات ادا ڪري چڪي آهي — ڏهن لکن انسانن جو مقدس خون! اها عظيم قرباني، بشارت آهي دائمي امن، انصاف ۽ خوشحاليءَ جي نئينءَ زندگيءَ لاءِ:

"همارے بعد اندھیرا نہیں، اُجالا ہے!"

مهراڻ

سنڌي ادبي بورڊ جو سه ماهي علمي ۽ ادبي رسالو

جلد ١١] [نمبر ١

فهرست

گذارش ـــ ادارو. سنڌ جو لافاني شعر ـــ مخدوم گرهوڙي رحه ۽ فقير 'صادق'

شعر: بيت (ص ٩)؛ ڪافيون (ص ١١)؛ گيت (ص ١٧)؛ نظم (ص ٢٣)؛ مثنوي (ص ٣١)؛
قصيدو (ص ٣٣)؛ آزاد نظم (ص ٣٤)؛ غزل (ص ٣٧)؛ نيون طرزون (ص ٤٩)؛
قطعا (ص ٥١)؛ رباعيون (ص ٥٥).

افسانا

افسانا		صفحو
١. گود پريل، دل ويران	ـ ڪيرت ٻاٻاڻي	٥٩
٢. موڙ	ـ طارق اشرف	٦٦
٣. رڃ	ـ خواجا سليم	٧١
٤. هڪ خواب، هڪ حقيقت	ـ حميد سنڌي	٧٦
٥. سيمنٽ جي پُتلي	ـ رشيده حجاب	٨٩
٦. ڪيڙن وساريان	ـ ميرمحمد نظاماڻي	٩٩
٧. بهشت ۽ دوزخ (ترجمو)	ـ وليرام وَلڀ	١٠٨

مضمون

مضمون		صفحو
١. حيدرآباد شهر	ـ ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ	١١٩
٢. لطف الله حيدرآبادي	ـ لطف الله بدوي	١٤٥
٣. ميرپور بٺورو	ـ محبوب علي چنا	١٦١
٤. "سنڌي ٻوليءَ جي مختصر تاريخ" ـــ هڪ گذارش	ـ سراج	١٧١
٥. "مهراڻ" جا موتي	ـ ادارو	١٨٢
٦. سنڌي نثر مان مثالي ٽڪرا	ـ چولڊيند ڙ	١٨٣
٧. "آدمي آئي ويا"	ـ مرزا اسد بيگ	١٨٦

تصوير: هاري نينگر، از محترمه زُبي شيخ

[ڪوَر جي ڊزائين لاءِ ادارو محترم ظفر ڪاظميءَ جو ٿورائتو آهي.]

ايڊيٽر: غ. م. گرامي اسسٽنٽ ايڊيٽر: شمشيرالحيدري

مهراڻ

٣- ڪئنٽومينٽ، حيدرآباد، سنڌ

سالیانو چندو
پاڪستان لاءِ 10-0-0 رپيا
ولايت لاءِ 12-0-0 رپيا

في ڪاپي
پاڪستان لاءِ 2-5-0 رپيا
ولايت لاءِ 3-0-0 رپيا

پاران ايم ايچ پنهور انسٽيٽيوٽ آف سنڌ اسٽڊيز، ڄامشورو.

اشتهار في صفحو 100-0-0 رپيا

Printed and Published by Syed Shah Mohammad Shah, M. A., B.T., Secretary, the Sindhi Adabi Board, at the Board's Printing Press, Tilak Incline, and Book-stall, 3-Cantonment Hyderabad, Sind.

Digitized by M. H. Panhwar Institute of Sindh Studies, Jamshoro.

گذارش

نئون سال.

زندگي ۽ ان جو نظام ارتقاپذير ۽ انقلاب انگيز آهي، ۽ هڪ ماوراءالعقل عظيم هستيءَ جي گوناگون تخليق جو حسين ۽ جميل شاهڪار آهي. سندس هر مظهر عجيب ۽ سندس هر منظر حسين: خالق ڪائنات جي بي پايان حڪمت هر تغيّر ۽ انقلاب ۾ نمايان؛ رب ڪريم جي مصلحت ۽ مشيت هر پهلوءَ تي حاوي ۽ غالب. عدم جي لامنتها دور ڪان زندگيءَ جو قافلو روان ۽ دوان، لرزان ۽ پيچان، پيو هلي، ۽ پيو هلندو. عدم جي موهوم ابتدا کان، ابد جي نامعلوم انتها تائين، رکو سفر آهي. عدم ۽ وجود جو هيءُ فلسفيانه مظهر، عقل ۽ علم جي نارسائيءَ تي تبسّم آميز نگاهه سچيندي، پيو رڙهي، پيو وڌي، ۽ پيو هلي. اسان جو فڪر ۽ فهم، عقل ۽ نقل، اِن حڪمت آميز مشيت متعلق عاجز ۽ قاصر آهي:

"ڪس نہ ڪشود نہ ڪشايد بحڪمت اين معما را."

انسان هن زندگيءَ ۽ ڪائنات جو سنوارينڊڙ ۽ سينگارينڊڙ آهي. رب ڪريم جي نيابت ۽ خلافت جون ذميداريون کيس سونپيل آهن ـــ

"قرعہ فال بنام منِ ديوانہ زدند!"

ـــ تنهنڪري، زمان ۽ مڪان جي گردش دوران ۾ حيران ۽ پريشان بہ آهي، نہ الان ۽ سرگردان بہ آهي:

"ما ز آغاز و ز انجام جهان بيخبريم،
اول و آخر اين ڪُهنہ ڪتاب افتاد است."

انسان جي جدوجهد ۽ ڪشمڪش، تعمير ۽ تخريب، ارتقا ۽ حرڪت، ڪائنات جي ترقيءَ ۽ بقا جي سلسلي ۾ هڪ مثالي ۽ حقيقي عمل جي حيثيت رکي ٿي. مناظرِ قدرت، مظاهرِ فطرت ۽ اشاراتِ مشيت کي واچيندي ۽ وونڙيندي، تجربي ۽ مشاهدي، تلاش ۽ مطالعي ڪندي، ڪيئي نتيجا ڪڍيا اٿس ـــ ڪي مثبت تہ ڪي منفي. تاهم، لکن ۽ ڪروڙن سالن جي مسلسل جدوجهد ۽ تعمير، تلاش ۽ حاصلات کان پوءِ بہ ايئن ئي چئي رهيو آهي:

"خالق تنهنجي ڪُبانڌ جو پرو پالڊ نہ ڪو!"

انسان، پنهنجن بزرگن جي جدوجهد کي مشعل راه بنايو، پيو ٿو جُڳَ بدلائي. هر دور جو انسان پنهنجن بزرگن جي شعور ۽ حاصلات جو حقيقي مالڪ ۽ وارث آهي، ۽ ان سان گڏ

ناقد ٻه. ڪاڻ تهذيب تيستائين صحتمند ارتقا نٿي ڪري سگهي، جيستائين ان جا وارث تنقيدي نقطه نگاهه سان خير ۽ شر، حق ۽ باطل کي پرکي نٿا ڄاڻن.

اهو به ياد رهي ته اسان جا شاندار آبا ۽ اجداد به پنهنجن وڏڙن جي ويچارن جا پارکو ۽ نقاد هئا. بلڪل ان ڳالهه وانگر، هن دور جا نئدا پنهنجن وڏڙن جي ويچارن ۽ نتيجن جا پارکو آهن. ۽ هن دور جي تنقيدي مطالعي کي ايندڙ نسل اڃان ٿي ڦولهيندا ۽ ويچاهيندا، جيئن اڄڪلهه گذريل شاندار ماضيءَ متعلق تحقيق ۽ تنقيد جي ميدان ۾ صحتمند ڪم ٿي رهيو آهي.

اڄ جي ضرورتن ۾ اهم ضرورت اها به آهي ته موجوده دور جو انسان پنهنجن بزرگن جي عظيم فڪري ورثي کي هيئنين سان هنڊائي، پرکي، ۽ تڪي توري؛ ۽ ڏسي وائسي، پنهنجي زندگيءَ جي عامل ۽ فعال قوتن سان، زندگيءَ کي اڳاريندڙ اهو ورثو پيدا ڪري، جو ايندڙ نسلن لاءِ مشعلِ راه ٿئي، ۽ انهن لاءِ حق ۽ باطل جي وچ ۾ فرق ڪندڙ معيار ۽ قدر بڻجي.

سڪڻ ۽ پرکڻ، تحقيق ۽ تنقيد جا اهي معيار ۽ قدر، انساني زندگيءَ جا بنيادي معيار آهن، جي زندگيءَ جي ارتقا ۽ بقا، بچاءَ ۽ سنڀال لاءِ هر دور ۾ ڪم ڪندا آيا آهن، ۽ اڳتي هلي، اهي ئي زندگيءَ کي سنواريندا ايندا.

'مهراڻ' انهن نيڪ مقصدن ۽ ارادن کي تڪميل تي پهچائيندي، ڇهين سال ۾ پير پاتو آهي. رب ڪريم شال اسان کي ڪامياب فرمائي!

'نئون سال' چئي، اسان ڪاڻ نئين حقيقت ڪانه پيش ڪئي آهي. 'زمانو' پنهنجي هيئت ۽ حساب جي لحاظ سان مسلسل آهي، ۽ وحدت آهي، جنهن کي اسين اضافي تقسيم سان بيان ڪرڻ تي هري ويا آهيون، ۽ ان کي ڪڇڻ ۽ ماپڻ جي ڪوشش ٻه ڪريون ٿا — حالانڪ اسان جي ڪچ ۽ ماپ، ڳڻ ۽ تور جا اهي گز ۽ ماها، وٽ ۽ توراڙا، سڀ اسان جا پنهنجا 'ذهني پيمانا' آهن — محض اضافي، نسبتي، ۽ غيرحقيقي. اسان ئي 'اڄ' ۽ 'سڀاڻي'، 'ڪالهه' ۽ 'پرهينءَ' کي پيدا ڪيو آهي. هفتا، مهينا، سال ۽ صديون، اسان ئي گهڙيا آهن ۽ ڪ روشن خياليءَ جو ثبوت ڏيندي، اسين 'ماضي'، 'حال' ۽ 'استقبال' چئي ويٺاسين، حالانڪ نڪو ماضيءَ جو وجود، نڪو استقبال جو سوال: اگر ڪجهه آهي ته اهو 'حال' ئي آهي، جنهن ۾ اسين آهيون، ۽ جو اسان جو آهي. اسين 'حال' کان سواءِ بيحال، ۽ 'حال' اسان کان سواءِ بي معنيٰ:

> "ڪٿين ماضي مَن ۾، ڪٿين استقبال،
> حيف تنين جي حال، جن وساريو حال کي!"

ڪاش، اسين زمان ۽ مڪان جي ان حقيقت کي پنهنجيءَ دل ۾ جاءِ ڏيون! اسان جي بزرگن حال فراموشيءَ کي ڪفر سڏيو آهي، ۽ 'اڄ' کي ئي سڀڪجهه سمجهيو آهي. صديق فقير فرمايو آهي:

"جيڪي آهي 'اڄ'، سو سڀان ناهه، 'صديق' چئي،
واڄي وانگر وڄ، سڀئي ڪي سُرلي ڪري!"

لهذا، 'اڄ' ۽ 'سڀاڻي' کي اسان وٽ ڪا مقصدي حيثيت ڪانه آهي، نڪا زماني جي قرب ۽ بُعد کي ئي ڪا حقيقي اهميت حاصل آهي. 'اڄ ۽ سڀاڻي 'ڪالهه' ٿي ويندو، ۽ 'ڪلهه' مان هفتا، مهينا، سال ۽ صديون! شال اسين زماني جي حقيقت کي سمجهون، ۽ ان تي تسخير حاصل ڪريون.

اهو آهي زندگيءَ جو عظيم مقصد ۽ عظيم استعمال، ۽ مشيت الاهي جي تقاضا.

ڳالهه ڪُٺائڻي، خير جا ٻارهن مهينا پورا ٿيا. اسين ١٩٦٢ع جي 'نئين سال' ۾ آهيون. 'مهراڻ' جو هيءُ پرچو، هلندڙ سال جو پهريون پرچو آهي، جو حسن ۽ اعتبار جي جاذب نظر رنگينين ۽ رعنائين سان گڏ، وقت جي ڪَٿَ موجب، پوري وقت تي شايع ٿي، پارڪن جي هٿن تائين پهتو آهي. هونئن به دير مدار جو مسئلو، ڪَچ ۽ ماپ، ڪيفيت ۽ ڪَميت جي لحاظ سان، ڪائي ۽ ڪَچ، موتيءَ ۽ ماڻڪ جي ملهه ۽ افاديت آهر پرکڻ گهرجي — پوءِ ليکو سولو آهي. اميد ته اسان جا ناظرين اسان جي ڪاوش ۽ ڪوشش کي 'فهم ۽ بصيرت' جي ميزان ۾ توريندا، ۽ نه 'وقت ۽ مدت' جي ماپي سان ماپيندا:

"اي اهلِ نظر ذوقِ نظر خوب هي، ليڪن،
جو شي ڪي حقيقت ڪو نه سمجهي، وه نظر ڪيا؟"

نئون آئين.

'مهراڻ' جو نئون سال مادر وطن جي نئين آئين، جي استقبال ڪندي شروع ٿي رهيو آهي. اسان جو 'نئون آئين' هڪ نئين دور جو آغاز آهي. پاڪستان جي حريت پسند افڪار جو ترجمان ۽ جديد تقاضائن جو آئينه دار "آئين"، شال ملڪ و ملت جي نئينءَ تعمير جا اسباب پيدا ڪري، ۽ اسان جي سالميت ۽ ارتقا جو وسيلو بنجي — آمين.

ڪنهن به مملڪت جو آئين اصل ۾ عوام جي تهذيبي، ديني، فڪري ۽ سماجي افڪار مان تشڪيل وٺي ٿو، ۽ عوام مملڪت جو نظام ڪنهن بنيادي مذهبي معيار جي حصول لاءِ پسند ڪري ٿو. اهي معيار ۽ قدر ان عوام جي ضمير، جذبات ۽ عمل و حرڪت ۾ فعال عناصر جي حيثيت رکن ٿا. گويا اصل محرڪ، عوام ۽ انهن جي معيار حيات ۾ لڪل آهي؛ مملڪت ۽ آئين انهن جي ارتقا ۽ نفاذ جو فقط ذريعو ۽ وسيلو بنجن ٿا. اصل اهميت محض عوام کي حاصل آهي، باقي سڀ چيزون اضافي ٿين ٿيون. ان ۾ مملڪت، نظام حڪومت، آئين، دستور، طريق ڪار، اصولِ نفاذ — سڀ اچي وڃن ٿا. لهذا، ائين ئي چئي سگهجي ٿو ته آئين بذاتِ خود نه مقصد آهي ۽ نه آخري ڪڙي؛ البت ڪنهن به عوام جي ضمير جي آبياريءَ، ۽ سماجي ارتقا ۽ ديني ۽ فڪري عمل و حرڪت لاءِ نشانِ راه ضرور آهي. شڪر جو مقام آهي جو ١٤-١٥ سالن جي مسلسل جدوجهد ۽ تعميري تقاضائن هن ملڪ ۽ عوام کي "آئين" عطا ڪيو آهي، ۽

اسان جو وطن بين‌الاقوامي آئيني دور ۾ قدم رکي، پنهنجي جمهوريپسند ميلانات جو اعلان ڪري چڪو آهي.

آئين، هن مملڪت جي عوام جي تقاضائن، انهن جي فڪري ميلانات ۽ انهن جي تهذيبي ۽ ديني ورثي جي حفاظت سان گڏ، عمل ۽ نفاذ جا طريقا ۽ وسيلا به ظاهر ڪري ٿو، جن تي عمل ڪرڻ سان ئي آئين جو مقصد ۽ افادي پهلو روشن ٿي ٿو، ۽ عوام ۽ آئين پاڻ ۾ هم‌آهنگ ٿين ٿا. اهو ظاهر آهي ته آئين کي عملي طور نافذ ڪرڻ ۾ عوام جي دلي تعاون ۽ طريقِ ڪار جي حڪيمانه انداز جي ضرورت آهي. آئين جي نفاذ جي سلسلي ۾ عوام جي تعاون ۽ اتفاق، ضبط ۽ استقامت، صبر ۽ شڪر، احتياط ۽ خبرداريءَ جي ضرورت آهي.

آئين متعلق ڪنهن به راءِ قائم ڪرڻ کان اڳ، هن ملڪ جي ملڪي، عوامي ۽ تهذيبي محرڪات ۽ تاريخي پس‌منظر کي نظرانداز ڪرڻ نه گهرجي. ڪوبه صاحب الرّاءِ ۽ نقاد آئين متعلق تيستائين ڪا به صحيح راءِ قائم ڪري نٿو سگهي، جيستائين دور آزاديءَ کان وٺي اڄ تائين ماضيءَ جي تجربات ۽ مسلسل عوام‌ڪُش تخريبي ڪارگذارين، ۽ ذاتي اقتدار لاءِ ڪوڙ حرڪتن کي اکيان نه رکندو، ۽ ان سان گڏ، جيستائين حال جي مقتضيات کي نه سمجهندو ۽ ان مان پيدا ٿيل مستقبل جي بنيادي مطالبن جو جائزو نه وٺندو. ان کان انڪار ڪري نٿو سگهجي ته هي "آئين" دور انقلاب جي پيداوار آهي، ۽ موجوده "انقلاب" گذريل ناڪامياب سياسي اقتدار جي تشدد ۽ انتهاپسندانه روش جو رد عمل آهي. "انقلاب"، هڪ پُرخطر ۽ اونداهي مستقبل جي اچڻ کان اڳ، طلوعِ سحر ٿي آيو، ۽ ملڪ جي آزاديءَ کي بچائيندي، مالي ۽ معاشي، سماجي ۽ سياسي بدانتظاميءَ جو اچي مقابلو ڪيائين، ۽ هڪ غلط دور کي ملڪ جي تاريخ تان ريٽي ڇڏيائين، ۽ اصلاح ۽ تعمير لاءِ نئين راهه پيدا ڪيائين، ۽ ڪيئي خارجي ۽ داخلي مشڪلاتون دور ڪري، خوشحال معاشري لاءِ اسباب ۽ وسيلا پيدا ڪيائين. اگر ائين نه ٿئي ها ته پوءِ يقيناً اسان جي آزادي پنهنجي اختيار ۽ حرڪت کي وڃائي ويهي ها. اسين ڪنهن نئين بينڪي راڄ جي زير سايه هجون ها. نڪو اسين هجون ها، نڪو اسان جو وطن؛ نڪو اسان جو آئين هجي ها، نڪو اسان جو دستور — البت پرائي آئين ۽ پرائي دستور جي زير دام غلام ٿي رهون ها!

اگر اهو سڀڪجهه صحيح آهي ته پوءِ موجوده "آئين" کي ان تاريخي ۽ سماجي پس‌منظر کان جدا ڪري پرکڻ ۽ راءِ قائم ڪرڻ صحيح نه ٿيندو. اسين صدر مملڪت جي انٿڪ ڪوشش کي وساري نٿا سگهون، جنهن جي بدولت مملڪت کي "آئين" مليو آهي، ۽ اصلاح ۽ ترقيءَ لاءِ وڏيڪ صحتمند راهه پيدا ٿي آهي. اميد آهي ته عوام ان سان تعاون ڪندو. جڏهن ته آئين عوام لاءِ آهي، تنهنڪري، تغير پذير حالات جي پيش نظر، ارتقا جو عمل ضرور ڪيس متاثر ڪندو ايندو، ۽ ترميم ۽ تبديل، تصحيح ۽ تنسيخ کان ڪڏهن به بي‌نياز رهي، عوام لاءِ پسندگيءَ جو سبب نٿو ٿي سگهي. اهو ئي سبب آهي جو موجوده "آئين" ۾ ترميم جي

گنجائش رکي ويٺي آهي. ان مان صاف ظاهر آهي تہ عوام جي راهہ ۽ عمل کي احترام جي نظر سان ڏٺو وڃي ٿو، ۽ عوام کي اوليت جي حيثيت حاصل آهي. ان جي مقابلي ۾ نظام ۽ آئين کي ثانوي درجو ڏنل آهي. آخر ۾ دعا آهي تہ اسان جو وطن پنهنجي نئين دور جي برڪتن سان مالامال ٿئي، ۽ هر مشڪلات سان منهن ڏيڻ سگهہ جيتري همت پيدا ڪري.

هن "آئين" جي بنيادي خصوصيت آهي — هن ملڪ جي عوام جي 'دين' جو تحفظ. اهو ظاهر آهي تہ هتي جي عوام جو مذهب اسلام آهي؛ لهذا هن ملڪ جي بنيادي تقاضائن مان هڪ مکيہ تقاضا اِها آهي تہ هت 'اسلامي نظام' پيدا ٿئي، ۽ مسلم معاشري جي تشڪيل ۽ تعمير ۾ اسلام جي بنيادي قدرن کي اهميت ڏني وڃي. اسلام خود هڪ فڪرانگيز، انقلابي ۽ اصلاحي دين آهي. ان جا اصول زندگيءَ جي صحتمند قدرن جي اصلاح لاءِ بنيادي حيثيت رکن ٿا. اي ڪاش، اسان جو بيروح معاشرو 'دين' تي عمل ڪري، ۽ پنهنجي زندگيءَ کي فڪري ۽ تهذيبي نعمتن سان مالامال ڪري! ان حيثيت سان، اسان جي روشن ضمير اديبن تي بہ فرض آهي تہ هو پنهنجي 'فن' کي اصلاحِ ملت لاءِ وقت ڪن، ۽ انسانيت جي عظيم ورثي جي ترجماني ڪن، جيئن اسان جي پسمانده قوم شعوري ۽ فڪري، سماجي ۽ تهذيبي خيال سان دنيا جي زنده قومن ۾ شمار ٿي سگهجي.

عظيم دانشورن جون ورسيون.

خسرو.

حضرت امير خسرو رحہ جو (٦٥٦) ڇهہ سو ڇاونجاهون عرس، هند-پاڪ جي مختلف هنڌن تي، ٢٥-مارچ ٦٢ع تي، وڏي اهتمام سان ملهايو ويو آهي.

خسرو پاڪ و هند جو عظيم صوفي، شاعر، فلسفي، عالم، اديب، موسيقار ۽ صاحب طرز فنڪار جي حيثيت سان، بين الاقوامي عظمت ۽ شهرت حاصل ڪري چڪو آهي. خسرو جي فن جي جامعيت بہ حيرت جهڙي آهي. هڪ طرف وزير باتدبير ۽ رموزِ مملڪت جو دانا، تہ ٻئي طرف عابد ۽ ذاڪر، تصوف ۽ مقامات سلوڪ جو سالڪ، درويش-صفت ۽ پاڪ نهاد. سياست ۽ تهذيب، فن ۽ ادب، تصوف ۽ سلوڪ، موسيقي ۽ سازسرود، شاعري ۽ نثرنگاريءَ تي بيڪ وقت حاوي. صوفيانہ ڪمالات، عشق و رندي، ڪيف و سرمستي، جذب و حسن پرستي جي معاملات ۾ بہ پنهنجو ستَ پاڻ هو. سچ پچ، خسروءَ جهڙيون جامع ڪمالات هستيون تمام ٿوريون پيدا ٿينديون آهن.

سندس شهرت، موسيقار جي حيثيت سان تاريخي عظمت رکي ٿي. خسروءَ پرائين طرزن، راڳڻين، وڄت جي ڌُنن ۾ نئون روح پيدا ڪيو. پنهنجي استادانہ ۽ مجتهدانہ فن سان ايران، عرب ۽ ترڪيءَ جي موسيقيءَ ۽ طرزن کي هندي موسيقيءَ سان پيوند ڪري، نيون نيون راڳڻيون ايجاد ڪيائين. هندي موسيقيءَ ۾ هندستان جي سيني راڳيندڙن ۽ فنڪارن کي شڪست ڏنائين،

۽ 'نائڪ' جو درجو حاصل ڪيائين. راڳ ۾ ترانو، قول ۽ قلبانہ سندس ايجاد آهي. ان کان سواءِ 'ڪافي' ۽ 'ايمن ڪلياڻ' بہ سندس ايجاد آهي. ان کان سواءِ ستار تي تين تارَ بہ چون ٿا تہ خسرو رحہ جي ايجاد آهي. قواليءَ جهڙي لذيذ ۽ دلنشين، وجدانگيز ۽ جامع السرور ڳائڪي بہ سندس جذب انگيز شخصيت جي مرهون منت آهي.

شاعريءَ ۾ بہ خسروءَ جو مقام نهايت بلند آهي. خاص طرح سان غزل جو بادشاهہ آهي. سعديءَ کان پوءِ فارسي غزل ۾ خسرو سيني شاعرن کان گوءِ کڻي ويو آهي. سندس ڪلام جا پنج ديوان آهن. ان کان سواءِ گهٽ ڪري غزلگو شاعرَ شاعريءَ جي ٻين صنفن ۾ ناڪامياب ثابت ٿيا آهن. مثال طور، 'نظيري' قصيدي لکڻ کان قاصر هو، ۽ 'عرفي' مثنوي لکڻ ۾ عاجز ثابت ٿيو. پر خسرو ان حيثيت سان بہ مستثنيٰ حيثيت جو مالڪ آهي. 'نظامي' گنجويءَ جي مشهور 'خمسہ' جي جواب ۾ جيڪي پنج مثنويون خسروءَ لکيون آهن، تن لاءِ نقادن جي راءِ آهي تہ 'نظامي' جو جواب آهن. اهڙو ٻئي ڪنهن بہ شاعر جواب نہ لکيو آهي. ان طرح خسروءَ جو هڪ قصيدو جو "بحرالابرار" جي نالي سان مشهور آهي، ان جو معيار ۽ فني مقام 'خاقانيءَ' جي قصيدن جي برابر آهي. خسروءَ غزل، قصيدي ۽ مثنويءَ کان سواءِ هندي دوها، مڪرئيون، دوسخنا، ڪجهارتون ۽ گيت بہ لکيا آهن، جي اڄ بہ زبان زد خاص و عام آهن.

خسروءَ هندستان جا ٽي حڪمران خاندان ڏٺا ـــ غلامن، خلجي ۽ تغلق. سندس شهرت جي ابتدا بلبن جي دور ۾ ٿي. خسرو، سلطان جي وڏي فرزند خان شهيد جو دوست هو، جنهن جي شهادت کان پوءِ خسرو، قيد ڪيو ويو، ۽ آزاديءَ کان پوءِ حڪومت جي مختلف عهدن تي فائز رهيو ۽ وزير بہ ٿيو.

طريقت ۽ تصرف ۾ حضرت محبوب الاهي خواجہ نظام الدين اولياءَ دهلويءَ جو مريد ٿيو، ۽ اڳتي هلي 'خلافت' حاصل ڪيائين. خسروءَ کي حضرت خواجہ سان والهانہ عشق هو. هڪ روايت ۾ آيل آهي تہ هڪ پيري حضرت خواجہ هڪ غريب سفارشيءَ کي پنهنجي جُتي سفارش طور ڏني، جا خسروءَ وٽ آندي ويئي؛ خسروءَ اها جتي مٿي تي رکي، پيادل دهليءَ آيو، حالانڪ خسرو ان دور ۾ وزير هو.

خسروءَ جي باقيات صالحات ۾ موسيقي، شاعري، ادب، فن ۽ تهذيب جا مختلف النوع جواهرات آهن، جن جو مطالعو ادب و فڪر جي زندگيءَ لاءِ ضروري آهي. اڄ کان ٦٥٦ سال اڳ وفات ڪيائين. سندس مقبرو خواجہ نظام الدين اولياءَ دهلويءَ جي پيرانديءَ ۾ آهي.

خوشحال خان خٽڪ

پشتو زبان جي مشهور آتش نوا ۽ انقلابي شاعر خوشحال خان خٽڪ جي ورسي، ٢٥- مارچ ٦٢ع تي، هرهنڌ نهايت اهتمام سان ملهائي ويئي، ۽ سندس عظيم فن کي خراج عقيدت پيش ڪئي ويئي.

خوشحال خان خٽڪ هڪ آزاديءَ جو پرستار، حريت پسند، مجاهد، غازي ۽ صوفي شاعر جي حيثيت سان ملڪان ملڪ مشهور آهي. سندس مجموعہ ڪلام ۾ ٥٠ هزار اشعار آهن. سندس

ڪلام تصوف ۽ عشق الاهي، معرفت ۽ حڪمت، حسن ۽ جمال جي پاڪيزه جذبات سان پر پل آهي. سندس عشقيہ ڪلام گهٽ آهي. سندس گهڻو تڻو ڪلام مجاهدانہ رجزخوانيءَ تي مشتمل آهي. قادرالڪلامي، زور بيان، ۽ شڪوهِ الفاظ ۾ سندس ڪلام پشتوءَ ۾ اوليت جي حيثيت رکي ٿو. سندس ڪلام سان، تلميحات طور اشعار علامہ اقبال بہ پنهنجي ڪلام ۾ آندا آهن. ان ڪان سواءِ سرحد جي سابق گورنر سر اولف ڪيرو، خوشحال خان جو ڪلام انگريزيءَ ۾ ترجمو ڪري پڻ شايع ڪرايو هو، ۽ مغربي عالمن ڪي هيئن لکي آهو پيش ڪيائين: ”مشهور انگريز شاعر ملٽن جي همعصر، خوشحال خان خٽڪ جي خيالات ڪان مستفيد ٿيڻ گهرجي.“ تازو ’پشتو ايڪيڊمي‘ پشاور پاران سندس فن ۽ سوانح تي جامع ۽ مڪمل ڪتاب اردوءَ ۾ شايع ٿيو آهي.

خوشحال خان ١٦٠٩ع ۾ ڄائو، ۽ ١٦٨٩ع ۾ پشاور جي پرسان وفات ڪيائين.

سر سيد احمد خان.

٢٧- مارچ ٦٢ع تي، برصغير هند- پاڪ جي مشهور عالم ۽ تعليمي خدمتگذار، سر سيد احمد مرحوم، جي ورسي هندستان ۽ پاڪستان جي علمي ۽ تعليمي حلقن طرفان نهايت اعلي پيماني تي ملهائي ويئي آهي.

سر سيد احمد خان جا وڏا مغلن جي دور ۾ ايران ڪان آيا، ۽ مغلن وٽ وڏن درجن تي فائز رهيا. سر سيد احمد خان جي بزرگن ڪي شاهہ غلام علي نقشبندي دهلويءَ سان دلي عقيدت ۽ ارادت هئي. اهو ئي سبب آهي جو ننڍيءَ عمر ڪان وٺي نقشبنديہ خاندان، خاص طور امام رباني مجدد الف ثاني سان سر سيد احمد ڪي خاص عقيدت هئي. مذهبي ماحول ۾ تربيت حاصل ڪرڻ ڪري، سر سيد هڪ مذهبي ۽ پاڪباز عالم جي حيثيت سان مشهور ٿيو. جديد علوم سان واقفيت پنهنجي ناني خواجہ فريدالدين ڪان حاصل ڪيائين، جو ان دور جو وڏو عالم، فلسفي ۽ رياضيدان هو. ١٨٤٦ع ڪان وٺي مختلف منصب ماٿيندو رهيو. انگريزن جي دور ۾ مسلمانن جي زبون حاليءَ ڪيس ڏاڍو متاثر ڪيو. مسلمانن جي معاشي، تعليمي ۽ مذهبي زوال سان گڏ، ١٨٥٧ع جي بلوي ڪيس جهوري وڌو. ان سان گڏ مسيحي مشنريز، خاص طور سر وليم ميور، حضور ڪريم صلي الله عليہ وسلم جن جي پاڪ سيرت تي غليظ حملا ڪيا، جن ڪيس بيتاب ڪري وڌو. ان دور ۾ سر سيد احمد، ملازمت ڪي ترڪ ڪري، مسلمانن جي تعليمي ۽ اصلاحي ڪمن ۾ هٿ ڳنڍيو. ١٨٤٧ع ۾ ”آثارالصناديد“ لکائين. ١٨٥٥ع ۾ ”آئين اڪبري“، ”تزڪ جهانگيري“، ۽ ضياءالدين برنيءَ جي خودنوشت سوانح مرتب ڪيائين. ١٨٥٧ع ۾ ”اسباب بغاوت هند“ لکي، انگريزن تي سخت تنقيد ڪيائين.

تعليمي سلسلي ۾، ١٨٥٩ع ۾ مرادآباد ۾، ۽ ١٨٦٢ع ۾ غازي آباد ۾، اسڪول قائم ڪيائين.

۱۸٦۹ع ۾ انگلنڊ ويو. واپسيءَ تي عليڳڙهه تحريڪ پيدا ڪيائين، ۽ جديد ۽ قديم علوم و فنون تي مشتمل مدرسي جو بنياد وڌائين. سندس ان جدت پسند قدم تي قدامت پسند طبقن خوب چوهه چنديا، گاريون ڏنيون، ۽ کيس ڪافر ڪوٺيو. ۱۸۷۰ع ۾ "تهذيب الاخلاق" جاري ڪيائين. ان ۾ قرآن جي تفسير، رسول ڪريم جي سيرت طيبه ۽ ٻين علمي مسئلن تي مقالا لکيائين. ان ئي دور ۾، سر وليم ميور کي دندان شڪن جواب ڏيندي، "خطبات احمديه" شايع ڪيائين، جن جو جواب اڃ تائين مسيحي مشنريز طرفان نه لکيو ويو آهي.

قديم مذهبي خيالات کان هٽي، معجزات، ملائڪ، حشر و نشر، عرش ۽ لوح، برزخ ۽ حيات بعدالممات کان انڪار ڪيائين، ۽ انهن جو تاويل جديد سائنسي معلومات جي روشنيءَ ۾ ڪيائين. سندس اهي خيالات پسند نه آيا. سندس جديد مذهبي ميلانات کي 'نيچري' سڏي، مٿس ڪفر جون فتوائون لڳايون ويون. ان ڪم ۾ مولوي چراغ علي، نواب وقارالملڪ ۽ مولانا حاليءَ ٻارن عالمن سندس سات ڏنو، ۽ شبليءَ ۽ اڪبر سندس مخالفت ڪئي.

سر سيد احمد جو مذهبي نقطه نظر خالص عقلي هو، تنهنڪري مابعدالطبعيات جو انڪار ڪري ويٺو — حالانڪ مابعدالطبعيات جو عالم وسيع آهي. دراصل اها سندس اجتهادي غلطي هئي. سندس ڪارنامن ۾ عليڳڙهه يونيورسٽي نمايان حيثيت رکي ٿي.

سر سيد احمد جي مذهبي خيالات جي قطع نظر، سندس سياسي بصيرت جو داد ڏيڻو پوي ٿو.

سر سيد احمد سڀ کان اول هندو عالمن کي تنبيهه ڪئي ته هو مسلمانن سان مساويانه طور هلن. هندن جي مخالفت کي ڏسي چيائين: "هاڻي ته ڪجهه به نه ٿيو آهي؛ وقت ثابت ڪندو ته اهي مخالف مسلمانن سان ڪهڙيون عقوبتون ٿا ڪن، جي ٻانءَ کي تعليميافته سڏائين ٿا. جيڪي جيترا هوندا، سي ڏسي وٺندا!" (حيات جاويد)

ان دور ۾ متعصب انگريز عالم 'هنٽر' هڪ ڪتاب لکيو، ۽ مسلمانانِ هند کي چئلينج ڪيائين ته 'ڇا، ڪنهن مسلمان بادشاهه جي حملي وقت هندستان جا مسلمان انگريزن سان مقابلو ڪندا؟' ان جي جواب ۾ هندستان جي ڪنهن به عالم جواب نه ڏنو. سر سيد احمد کيس دندان شڪن جواب ڏيندي لکيو: "ڪو به ائو چئي سگهي ٿو ته دشمن تي ٻاهرئين حملي ٿيڻ تي ڇا ڪرڻ گهرجي. مگر اڄ چوان ٿو ته هندستان جا مسلمان، پنهنجي حاڪم دشمن جي مقابلي ۾، پرديسي مسلمان قوت جي پشت پناهي ڪندا، ۽ سينو تاڻي وڙهندا!" (حيات جاويد)

سرسيد احمد مسلمانن جي تعليمي ترقي، وحدتِ خيال، مرڪزيت، سياسي مقام ۽ آزاديءَ لاءِ جو ڪجهه ڪيو، اهو ظاهر آهي. انگلنڊ کان واپس اچڻ کان پوءِ هڪ افسرده ۽ شڪست خورده قوم ۾ روح پيدا ڪيائين، ۽ هندن جهڙا حق طلب ڪيائين، ۽ جديد مذهبي شعور پيدا ڪيائين. سندس مذهبي خيالات متعلق فتوائن ملڻ تي مولانا حاليءَ لکيو آهي: "دراصل ڪفر جون فتوائون، فتوائون ناهن، پر سر سيد احمد جي اعليٰ درجي جي مسلمان هجڻ جون سندون آهن. اهي تحفا هميشه اهڙن ساٿين کي ملندا آيا آهن، جي اهلِ حق آهن." (حيات جاويد)

ابوالڪلام آزاد.

امام‌الهند، مولانا ابوالڪلام آزاد جي بين‌الاقوامي شخصيت ۽ شهرت ڪان ڪير ناواقف آهي؟ مولانا آزاد، جامع الڪمالات ۽ ستوده صفات شخصيت جو مالڪ هو. 'آزاد' ساڳئي وقت عالم به هو ۽ انشاپرداز به، شاعر به هو ۽ ساحر به، خطيب به هو ۽ اديب به، واعظ به هو ۽ مصلح به، سياسي قائد به هو ۽ حريت پسند مجاهد به، مفسر قرآن به هو ۽ حامي‌ءِ سنت به، محدث به هو ۽ فقيه به، مجتهد به هو ۽ مجدد به، صوفي به هو ۽ فلسفي به. اصل ۾ اهڙيون جامع‌الصفات ۽ نادره روزگار هستيون هن عالم رنگ و بو ۾ تمام گهٽ پيدا ٿينديون آهن.

'آزاد' ۾ جلال ۽ جمال، جذب ۽ ذوق، حسن ۽ عشق، علم ۽ عرفان، دين ۽ دنيا، سياست ۽ رياست، هڪ وقت موجود هئا. جلال ۽ جمال جو اهڙو پاڪيزه امتزاج تمام ٿورن ماڻهن ۾ نظر اچي ٿو. مولانا آزاد جي فڪري ۽ شعوري ارتقا جي تجربي ۽ تحليل ڪان پوءِ معلوم ٿئي ٿو ته مولانا عرب جي جلال ۽ هند جي جمال جو بهترين مثال هو. انهن ٻنهي ملڪن جي آبرو ۽ وقار جو پيڪرِ جليل، ۽ ايران جي نغمه سنجيءَ جو بلبل هزار داستان! مولانا ۾ عرب جي لطافت ۽ بلاغت، هند جي فصاحت ۽ شيرين مقالي، ترڪ جي خود داري ۽ خودي، ايران جي شيريني ۽ رنگيني، ۽ سنڌ جي فقيري ۽ درويشي هئي.

مولانا جو محبوب ترين متاع هو آزادي— ملڪ و ملت جي آزادي، ذهن ۽ فڪر جي آزادي، قول ۽ عمل جي آزادي. مولانا هر غلط قسم جي قيد ۽ بندش ڪان باغي هو. مولانا جي سيرت ۽ تصنيفات گواهه آهن ته مولانا مطلق‌العنان ۽ متڪبرانه انانيت جي خلاف هو. هو انارڪسٽ نه هو. انساني سيرت جي تعمير ۽ تشڪيل لاءِ، روح ۽ دماغ جي تطهير لاءِ، جي پابنديون مذهب ۽ اخلاق جي طرفان عائد ٿيل آهن، تن جو قائل هو. مولانا آزاد انساني فڪر جي تعمير لاءِ علم ۽ عقل، بصيرت ۽ استدلال، مذهب ۽ اخلاق، اخوت ۽ انسانيت جي پابنديءَ کي ضروري سمجهي ٿو.

مولانا آزاد جي حريت پرور شخصيت کي خراج عقيدت پيش ڪندي، حضرت شيخ‌الهند مولانا محمودالحسن رحه فرمايو آهي: "آزاديءَ جو سبق اسان ڪان وسري ويل هو، اسان کي 'آزاد' اهو سبق ياد ڏياريو."

مهاتما گانڌيءَ جهڙو داعي ۽ مصلح به فرمائي ٿو ته "'آزاد' هندستان جو قابل فخر فرزند آهي."

جواهرلال، مولانا آزاد سان والهانه عقيدت رکندي، شهرتِ عام حاصل ڪري چڪو آهي. اهوئي جواهرلال آهي، جو پنهنجي آزاد خياليءَ هوندي به مولانا جي قبر جو طواف ڪندي ڏٺو ويو. اهوئي جواهرلال آهي، جو مولانا جي جنازي سان گل زار و قطار روئندي ۽ سڏڪندي ڏٺو ويو، ۽ حواس باخته ٿي چولدو رهيو ته 'ڪاش ڪو مولانا کي زنده ڪري موٽائي!'

۽ محافظ دستي کي ڇيمپيندي چيائين، "منهنجي حفاظت لاءِ ڇو آيا آهيو؟ مولانا کي ته واپس موٽايو!"

امام الهند جي حريت پسند ۽ ايمان افروز شخصيت جي قلم مان "ترجمان القرآن"، "تذڪره" ۽ "غبار خاطر" جهڙا پاڪيزه ڪتاب پيدا ٿيا، جي عقل و بصيرت، فن ۽ ادب جي عالم ۾ وڏو مقام رکن ٿا. 'آزاد' جو قلم، ادب ۽ فن جو جامع ۽ رنگين مثال آهي. سندس اسلوب بيان مرعوب ڪن، پُر جلال، پُر شڪوه ۽ دلنشين، روح پرور ۽ ايمان افروز آهي، جنهن جو نه مثال پيدا ٿيو آهي ۽ نه مثيل.

امام الهند آزاديءَ لاءِ سڀڪجهه قربان ڪيو — خانقاهه ۽ پيري-مريديءَ جو عظيم سلسلو، ۽ لکن رپين جي فتوحات، جامع مسجد دهليءَ جي امامت، "الهلال" ۽ "البلاغ" جي ادارت، دل جو سڪون ۽ دماغ جي طراوت، علمي ۽ ادبي مشغلو ۽ مسودات، بلڪ پورو متاعِ حيات!

'آزاد' قلم ۽ زبان کي خاص اسلوب عطا ڪيو. 'آزاد' زبان کي قرآن جي آيات ۽ رسول الله صل الله عليه وسلم جي احاديث، ضرب الامثال، شعراي عرب و ايران جي اشعار و محاورات ۽ دانشمندن جي اقوال سان مرصع ۽ رنگين بنايو. عربي فقرات، تلميحات، احاديث و آيات، اشعار ۽ اقوال جي استعمال سان قلم ۾ جادو پيدا ڪري ڇڏيائين. مولانا جي بلند پايه طرزِ نگارش ادبين کي نئون تحريري رنگ عطا ڪيو، ۽ زبان ۾ جلال ۽ مردانگيءَ جا آثار آندا.

مولانا آزاد جي فلسفه دانيءَ متعلق اهو چوڻ ڪافي آهي ته ملڪ جي مشهور فلسفي، راڌا ڪرشن، "فلسفهء هند" لکي، ڪين گذارش ڪئي ته ان تي پاڻ مقدمو لکي. سچ پچ، 'آزاد' جو مقدمو فلسفي جي لاينحل مسائل لاءِ اهم تنقيدي بحث آهي، جنهن ۾ ٻڌايو اٿس ته زندگيءَ جي مسائل سان فلسفي جو ڪهڙو ۽ ڪيترو تعلق آهي، ۽ ايمان ۽ يقين پيدا ڪرڻ لاءِ فلسفو عاجز ۽ قاصر آهي.

تقسيم هند جي خلاف هوندي به پنهنجن رفيقن جي راءِ جو احترام ڪرڻ، مولانا جي اولي العزم شخصيت جو ثبوت آهي. مولانا آزاد ڪڏهن به پنهنجي شخصي راءِ کي جمهور تي ترجيح نه ڏني. اختلاف جي طوفان انگيز ماحول ۾ به پنهنجي دامنِ وقار کي آلوده نه ڪيائين.

مولانا آزاد جي خصوصيت، بلڪ ڪرامت، اِها به آهي ته پوري زندگيءَ ۾ ڪڏهن به پنهنجي ڪنهن مخالف، نقاد ۽ نڪته چين کي 'جواب' نه ڏنائين — نه قلم سان، نه زبان سان.

مولانا آزاد اگر آزاديءَ جي راهه ۾ انگريز جي طلسم فرنگ کي پاش پاش ڪري رکيو، ته اتي پٽيل جي مطلق العنان آمرانه حيثيت کي به نظرانداز نه ڪيائين.

مولانا آزاد جي سياسي فهم و شعور لاءِ جواهرلال جا اهي لفظ ڪافي آهن، جن ۾ چوي ٿو ته "اسان جي جدوجهد آزاديءَ جي ڪابه اهڙي تحرير ڪانه هئي، جا مولانا جي قلم جي تراش خراش، تصحيح ۽ تنقيد جي سعادت نه حاصل ڪري سگهي هجي!" مهاتما گانڌيءَ

لاءِ مشهور آهي تہ هو ’آڪاسوائيءَ‘ ۽ ’آندر جي آواز‘ سان گڏ جيستائين مولانا کان مشورو نہ وٺندو هو، تيستائين ڪجهہ بہ نہ ڪندو هو.

مولانا آزاد لاءِ هڪ انگريز سياح، حسنِ عقيدت جي طور جو ڪجهہ چيو آهي، اهو عبرت انگيز آهي. لکي ٿو: ”مون هندستان ۾ فقط بہ بلندمرتبہ شيون ڏٺيون: هڪ تاج محل، ٻيو مولانا آزاد!“

اڄ ’آزاد‘ جي حسين ۽ جميل اسلوب بيان، تحرير ۽ تقرير لاءِ ادب سڪي رهيو آهي. آہ، ”الهلال“ ۽ ”غبار خاطر“، ”تذڪره“ ۽ ”ترجمان القرآن“ جو وجد انگيز ڪاتب، تفڪر قرآن ۽ تدبرِ حديث جو جامع، زبان ۽ قلم جو ڌڻي، بيان جي جلالت، نظر جي تعمق، خيال جي بلنديءَ ۽ سياست جي پيچ و خم جو رازدان، زندگيءَ جو قابلِ مثال معيار، ۽ روشنيءَ جو مينار، ابوالڪلام آزاد!

انهن لفظن سان، اسين امام الهند مولانا ابوالڪلام آزاد جي چوٿين عرس (منعقده ٢٢- فيبروري) ۾ خراج عقيدت پيش ڪندي، شرڪت ٿا ڪريون. رحمة الله تعاليٰ عليہ!

* * *

’مهراڻ‘ جي مواد جي انتخاب ۽ صحتمند ترتيب جو اميد تہ غائر نظر سان مطالعو ڪيو ويندو. اسان لاءِ اهو امر مسرت انگيز آهي تہ اسان جي ناچيز خدمتن کي صاحبِ ذوق حضرات تحسين جي نظر سان نوازين ٿا. دراصل اهو سڀڪجهہ اسانجن عالمن ۽ اديبن جي تعاون ۽ حوصلہ افزائيءَ جو سرهون منت آهي.

آخر ۾ اسين محترمي سيد شاهہ محمد شاهہ صاحب، ايم. اي.، بي. ٽي.، سيڪريٽري، سنڌي ادبي بورڊ، جا ٿورائتا آهيان، جنهن جي دلي تعاون سان ’مهراڻ‘ جو معيار قائم رهيو آهي، ۽ ’مهراڻ‘ پوري وقت تي شايع ٿيو آهي.

مواد جي انتخاب ۽ ترتيب جي سلسلي ۾، محترم شمشيرالحيدريءَ جي تعاون ۽ ڪارڪردگيءَ جو مشڪور آهيان، جنهن مواد جي صحت لاءِ قابل تحسين خدمت ڪئي آهي.

سنڌي ادبي بورڊ پريس جي مئنيجر، مسٽر علي بخش احمدزئي، جي شڪريي کان سواءِ رهي نٿو سگهان، جنهن ’مهراڻ‘ جي معيار کي حسب دستور قائم رکيو آهي. — غ. م. گ.

آچا ڪوٽَ پَٽَن ۾، ٿو عمرُ آڏائي،
ڏَمريو ڏيهہَ ڏٺي، ٿو چاچا چاٺائي،
پورو نا پائي، تہ لوڪَ لاڏائو ساعت جو!
- شاهہ .

لنؤُن تنهين سين لاءِ، جنهن لنؤُن لڳي لعلَ ٿين،
ٻئي سين لنؤن ۾ لاءِ، متان ڪَسُ لڳي ڪارو ٿئين.
محبت مُور ۾ مَتِ، چڙ ۾ سَيرُ سِڪڻ جو،
وَٽَتِ جي وَٽَڻَ سين، ڪڏِهين قلب ۾ ڪَتِ،
لنؤُن جي وات ۾ لَتِ، لنؤُن ري حيف هُئڻ ڪي.
سندي دل درياهَ ۾، جانْ وياسون پيهي،
نڪو آدم نه آدمي، نڪي اسين ٿي،
وائي ٿي ويئي، ته هيڪو ٿي هڪ ٿيو.
محبت جنهن جي مَنِ ۾، اڇي ڪري اوطاقَ،
چوڌس ڪري چاڪَ، ٻَسڻ ڪارڻ ٻرينءَ جي.

—

جن دل لائِي دل سين، سي سدائين سَرها،
ٿِيهڙا تازيءَ پُٽِ ٿي، تِيهڙا هيٺ هَليا،
جي واڳونءَ وات ويا، ته پُڻ هَنجَ حبيب جي.
نڪو جِنُ جهان ۾، نڪو ٻاهر نانگُ،
نڪو مِرون جهنگ ۾، نڪو آهنگُ آڙانگُ،
چڙيو مِسيءَ سانگُ، ته مُلڪ مِڙوئي ساڪي ٿيو.
ڪَنين ماضي مَن ۾، ڪَنين استقبالُ،
حاصل جَنين حالُ، اُهي نه جِيَندي آنِ ري.

ـ مخدوم ڪرهوڙي رحه

*

هوتن هلندي جي ڪيون،
مون کي مارن سڄڻ تنهن جون ڳالهڙيون.

آنءُ وٽ هيڙيون، مون سان نہ ڪيڙون،
سڻي ٻري هٽي ويا ٻالڙيون.

ڪيف ڪڪوريون، قرب جي قابو،
سي رات رتيون، رنگ لالڙيون.

اسان ٻرڻ جي وچ ۾ آهن،
اهي اکڙيون عشق دلالڙيون.

اڱڻ اسان جي ايندين ڪڏهن تون،
آءٌ ويٺي ٻايان ڦالڙيون.

'صادق' سورن، ڪهايس ڪهورن،
آهن عشق جون چوکيون چالڙيون.

— صوفي صديق فقير، 'صادق'

ا

بيت

حسين بخش 'خادم'؛ 'سوز' ٽڪڙائي؛ عبدالجبار 'شام'؛ محمد سومار شيخ.

ڪافيون

مخدوم محمد زمان 'طالب المولا'؛ سليم ڳاڙهوي؛ عبدالڪريم پلي؛ ولي محمد 'وفا'؛ حسين بخش 'خادم'؛ نثار بزمي؛ رام پنجواڻي؛ علي بخش 'رضا'.

گيت

لڪميچند 'پريم'؛ سليم ڳاڙهوي؛ حسين بخش 'خادم'؛ شعبان 'بخت'.

نظم

عبدالقيوم 'صائب'؛ لڪميچند 'پريم'؛ لطف الله بدوي؛ نياز همايوني؛ 'خواب' حيدرآبادي؛ تاج بلوچ؛ سليم ڳاڙهوي؛ 'سوز' ٽڪڙائي.

مثنوي

سليم ڳاڙهوي.

قصيدو

سليم ڳاڙهوي.

آزاد نظم

نعيم دريشاڻي؛ گوورڌن محبوباڻي.

غزل

شيخ اياز؛ امداد حسيني؛ لڪميچند 'پريم'؛ لطف الله بدوي؛ حافظ محمد احسن؛ سليم ڳاڙهوي؛ 'خواب' حيدرآبادي؛ شيخ 'راز'؛ نياز علي شاهه 'محسن'؛ غلام احمد خان چانڊيو؛ اجمل بيگ 'فاضل'؛ تاج بلوچ؛ علي محمد 'خالدي'؛ عبدالقيوم 'صائب'؛ نثار بزمي؛ موتي پرڪاش؛ شعبان 'بخت'.

نيون طرزون

شعبان 'بخت'.

قطعا

شبير 'هاتف'؛ عبدالقيوم 'صائب'؛ امداد حسيني؛ نياز علي شاهه 'محسن'.

رباعيون

لڪميچند 'پريم'؛ واسديو نرمل.

"هڪ اهڙي قسم جي ذهني سرگرمي، ۽ اُن جو عملي اظهار، جنهن جي عام ماڻهن کي ضرورت آهي، سو انسان لاءِ ڏکئي ۾ ڏکيو ۽ انتهائي جوکم وارو ڪم آهي. اها انسان جي هڪ عظيم آزمائش آهي.

"اهي شخص، جيڪي سچ پچ دماغي پورهيو ڪري ٻين جي خدمت ڪن ٿا، سي سدائين انهيءَ ڪم ۾ تڪليفون ڏسندا، ڇاڪاڻ ته جسم جيڪڏهن وير جي تڪليفن ۽ دک درد سان پيدا ٿئي ٿو، ته روحاني دنيا ان کان به وڌيڪ سُورن ۽ عذابن سان پيدا ٿئي ٿي.

"مفڪر ۽ فنڪار کي قدم قدم تي ڪشالا ڪڍڻا ٿي پوندا، ڇاڪاڻ ته سندس دل جو مقصد ۽ مراد عام ماڻهن جي ڀلائي ۽ خوش بختي آهي. عام ماڻهو ڏکي آهن، هو تڪليفن سهندي سهندي، مري کپي وڃن ٿا: هن ميدان ۾ فرصت جي گنجائش ئي ڪانهي، جو ڪو به گهڙيون ترسي پاڻ کي خوش ڪري وٺي.

"مفڪر يا فنڪار ڪڏهن به آسماني اوچائين تي ويهي فرحت بخش گهڙيون ڪونه گذاريندو (جيئن اسين اڪثر سوچيندا آهيون). هو هميشه حيران پريشان ۽ منتظر رهڻ واري هستي آهي. ٿي سگهي ٿو ته هو ڪا اهڙي ڳالهه ڳولي وٺي، يا چئي ڏئي، جيڪا عام ماڻهن کي ابدي نعمتون بخشي، ۽ کين روزمره جي عذابن کان ڇوٽڪارو ڏئي، پر هو اڃا تائين ائين ڪري نه سگهيو آهي — ۽ سچائي تائين شايد ڏاڍي دير ٿي وڃيس — يا ائين به ٿي سگهي ٿو ته هو ابدي ننڊ جي آغوش ۾ وڃي آرامي ٿئي!

"ياد رکڻ گهرجي ته اهو شخص ڪڏهن به مفڪر يا فنڪار نه ٿي سگهندو، جنهن هڪ اهڙي اداري ۾ تعليم ۽ تربيت ورتي آهي، جتي عالمن ۽ فنڪارن کي مشينن وانگر وڏي پيماني تي پيدا ڪيو وڃي ٿو، ۽ لياقت جون سَنَدون ۽ ورهائيون وڃن ٿيون. پر فقط اهو ئي شخص مفڪر ۽ فنڪار ٿيندو، جيڪو هونئن پنهنجيءَ دل ۾ اُپرندڙ ڪنهن ڳالهه تي نه سوچڻ ۽ اُن جي بيان نه ڪرڻ تي شايد آماده به ٿي سگهي، پر ڪنهن به صورت ۾ انسان جي ٻن عظيم طاقتن، يعني ضمير جي آواز ۽ عوام جي مفاد جي مطالبن کي رد ڪري، هو خاموش ويهي هرگز ڪين سگهندو!" — ٽالسٽاءِ.

ٻيت

حسين بخش ”خادم“ سروري

ڪڏهن ڪليو ڪيڪارين، ڪڏهن نهارن ڪين ڪي،
ڪڏهن ڪاوڙ قهر جي، ڪڏهن ماڻن سان مارين،
ڪڏهن قرب ڪمال، پر ڪڏهن گهڙي نه ڪَڏ گهارين،
ڪڏهن ڏوران ڏسن ڏمرسان، ڪڏهن ويجهو ويهارين،
عاشق ”خادم“ يار سان، ٿا پرت پڪي پارين،
جي سڄڻ کي سارين، سڄڻ بہ ساري تن کي.

وڃ م ويهه، منهنجا پرين، رهه ته ڪريون رهاڻ،
مون کي پنهنجي هٿن سان، منڙا، ملڪ اماڻ،
پورا ٿين پرياڻ، پو وڃڻ جون وايون ڪجئين.

وڃ م ويهه، منهنجا پرين، منهنجي ساعت ڪين سري،
”خادم“ وٽ رهه رات ڪا، ڪاملَ قرب ڪري،
مٿان متي وري، پو وڃڻ جون وايون ڪجئين.

وڃ م ويهه، منهنجا پرين، منهنجي هينئڙي ڪِڇ ڪِري،
تنهنجي سري تي سکهي، پر منهنجي ڪانه سري،
مون کي ڪنڌيءَ ڪري، پو وڃڻ جون وايون ڪجئين.

”سوز“ ٽکڙائي

انب پوکيا، گل ٽڙيا، ٿيون بهاريون،
کر اچڻ واريون، اڱڻ تي اسان جي.

انب پوکيا، گل ٽڙيا، پکين لائي لات،
ساريان ساجنَ توکي، ساري ساري رات،
آهي تنهنجي تات، اٺ ئي پهر اندر ۾.

انب پوکيا، گل ٽڙيا، وڻن پاتو ويس،
اسان اپوجهن تي، شل ڪو رحم پويس،
پر ڪو ڪير چويس، ته هيڏيون نه ڪر هيڻن سان.

انب پوکيا، گل ٽڙيا، وڻن جهليو ٻُور،
ٿا ڦٽَ فراق جا، پيو چَهڪن ڪيو چور،
مون کي سي منهنجا پرين، وسرن ويل نه مور
گهڙي گهاري نه ٿئي، دلبر ڪان دم دور،
آڏيءَ توڻي اسور، اٿم پچارَ پرينءَ جي.

چيڪندي ٿيون چُور، سارينديون سڄڻ کي،
اکين کي اوچتو، ڪنهن گهائي وڌو گهُور،
پنيل آهن پرينءَ لئه، آڏيءَ توڻي اسُور،
نچونجي وين نُور، ته به نه پوريون پرينءَ ري.

رويو ٿيون روئن، اکيون عجيبن لئه،
ري پسڻ پرينءَ جي، پنيون نه پورجن،
ساريو ساريو سڄڻ کي، چارئي پهر چڪن،
اهڙي لنؤن لڳن، جو ننڊون وين وسري.

ننڊون وين وسري، پيون رت روئن،
جي عجيب اچن، ته پانهي وڃن ٻُورجي.

عبدالجبار ”شام“

ڪَهي ويو قافلو، اکيان رکي رُڃ،
الله اٿم اڄ، پرديسيءَ جي پيار جي.

ڪٿي ويو قافلو، ويا لکي من لوڪي،
مري مُنڌ موڪي، ڇلي ڇني ڇپرين.

ڪٿي ويو قافلو، رهيس رُلي رڻ،
مونکي ميلُ سڄڻ، ڪاسي ٿي هڪل سين.

ڪٿي ويو قافلو، جني نربل نار،
رسج رب رحيم تون، اڙين جا آڌار،
رويو پنهي رُڃ پسيو، آلا، ’عبدجبار‘،
ڀيٽي ٿيءُ ڀتار، عاجز هن عبد جو.

ڪٿي ويو قافلو، جڏي نينهن نشان،
وڻهي ٿيا ويران، ڀَٽَ جي جتن جانڪيا.

ڪٿي ويو قافلو، ڪاهيو ٿي ڪاهيان،
ويهان وَرُ وساري، نانڪي سا ناهيان،
آوڪي ٿي آهيان، جڇي توڪان جتَ ڏٺي.

ڪٿي ويو قافلو، هتو ڪينَ هيوم،
ستل هيس، اڌيون، ڪٿي ڪانڌ ويوم،
ڪَنل تي ڪارون ڪريان، ڏاهيون ڏس ڏيوم،
ههڙو حال ٿيوم، ڪهوري نياڪي ننڍڙي.

ڪٿي ويو قافلو، جيني جيهه ڪري،
والي شال وري، ڪري ڪرم ڪنيز سان.

ڪٿي ويو قافلو، جيني ڪري جيهه،
مُنهي مُنڌ م ويهه، هل ته رسين هوت ڪي.

سهڻا ساٿي، سڌ ڏي، جڏ نه جني سُون،
آيل ساٿي سانورا، سَنَ م تُنهنجي ڀُون،
منهنجي سَنَ م تون، رهين روز ازل کان.

محمد سومار شيخ

وڻ جڏي ويا مونْ هرين، سڄڻ پسان شال،
جانب هنا جيڏيون، هيڻا منهنجا حال،
وني ڪي مثال، بڏايان جا پار ٿي.

ڳڏي ويا ڳوندرين، سوريءَ ڪيم ساٿ،
البت هئي عشق جي، ازل کان اوساٿ،
ويئي تڪيان واٿ، ڪڏهن ايندم ڪاپڙي.

ڳڏي ويا ڳوندرين، مري اڳي کان موت،
هو حياتيءَ حب م، آءٌ نڪر ڪيس فوت،
ور سونهارا هوت، آءٌ اوهان جي آسري.

ويا ويچارا نڪري، ساڃن ساري رات،
توڪل ڪري تات، هيا هيادا هنڌ م.

ويا ويچارا نڪري، جڏي ڀهڪڻ ڀول،
وساري ڪن قول، هيڻا ٿيي هو هليا.

ساٿ ساري هليا، ڏکي جڏي ڏڏ،
آئي هيي آسُر جو، ڪنهن کي ڪندي سڏ،
ڳوندر ڏيئي ڳڏ، پڏاريا پرڏيهه ڪي.

سَتيءَ رکج سَتُ، سهڻا رب ستار،
ڪونجن جي قطار، آهي ڏارئين ديس م.

سونُ نه سوالي مڱڻو، هيي سونو سوالي،
هٿن آهي خالي، ته به ميرن مير هيي.

الله جو ويا آڪري، آڏي آڏي اوڏ،
لک لهندڙ لوڏ، وساري ڪٽ ويڙا.

ڪافيون

حضرت مخدوم محمد زمان ”طالب المولىٰ“

*

تو دلڙي ٻارَ ڏتاري، ٻوهه ٻرَ ڪاڻ ڪيڻ ٻوڻواري!

تنهنجا ڪيس ڀيارلَ ڪارا، آهن پيچ انهن جا پيارا،
ڪن ونگ وجهڻ لئه وارا، ٻائن ڳت ڳچيءَ ۾ ڳارا،
ڪن قيد سياڻا سارا، مهميرن تي سي مارا،
ٿين ورِير ٻ ات ويچارا، تا شاهه پرن شوڪارا:
منهنجي نرمل آهي نيزاري — ٻوهه ٻر......

تنهنجي پاڪ پرين پيشاني، آهي نرمل نُور نيشاني،
سج چنڊ ڪي لڳي حيراني، لاهي تنهنجي ثريا ثاني،
آهي تنهنجو مٽ نه شاني، ڪر اڄڻ سندي احساني،
وٺ سحب منا مهماني، اڄ اڱڻ مشي، دل جاني:
تنهنجي محبت دلڙي ماري — ٻوهه ٻر......

تنهنجون اکڙيون ٻئي ميخانا، ڀا ڀرُ ٽيل پيمانا،
يا سحب ٻئي مستانا، ڪن درد وارا ديوانا،
اتي جنگ پرن ٽا جانا، تون شمع، پيا پروانا،
تنهنجا شوق آهن شاهانا، هي راز آهن رندانه !
تنهنجي اکيان توبه زاري — ٻوهه ٻر......

تنهنجي قرب ڪرايون ڪيهون، شب روز روئان ڪري ريهون،
ڏنيون پرت پيارل پيهون، ويئون ورهن ڳذري ويهون،
ٿي دلڙي چيهون چيهون، ٻيون لال لڳن ۾ ليهون،
تنهنجي فڪر سڪايون ڦيهون، اڄ ٻرهه ۾ ڳذجي ٻيهون:
ڪئي ڪوندر آ گلزاري — ٻوهه ٻر......

محبوب ٿئا ڪر ماڻا، هيءَ رمز سڪئين ڪيئن راڻا،
تنهنجي گهُور گهمايا گهاڻا، نٿا سُورهؤن وٿن وهاڻا،
تنهنجي صدمن ڪيا سَنڌَ ساڻا، اڄي ڀرت ڀڄائج ڀاڻا،
وڃهان نيٺا روز ۽ ٿاڻا، تنهنجا سور آهن سيباڻا:
تنهنجي تات طلب ۽ تاري— ڀوءِ يـر......
اڄ واعدا ڀرت جا ڀاڙيون، عڪبي ساڻ سور سلهاڙيون،
دل دل ڏي لالڻ لاڙيون، ٿا سور وڃن سَنڌ ساڙيون،
ٿيو چيتو آهي چيهاڙيون، دل درد وڃن ڏونڌاڙيون،
اڄ وِرهه وسايون واڙيون— تنهنجي درجون مَتَ نہ ماڙيون:
ڪر سهٺا يار ستاري— ڀوءِ يـر......
تنهنجو 'طالب مولي' آهي، ٻئي ساڻ ٻلا پيو چاهي،
رس تنهن ڪي قرب ماڻ ڪاهي، ڀيا لڳ لاڳاپا لاهي،
ڇڏيٺ وير ورهه جي واهي، ڪير سينو توسان ساهي،
اها طاقت ڪنهن ڪي ناهي، اڄ مون وٽ ڪاهي ماهي:
لاءِ برهه جي يار بهاري— ڀوءِ يـر......

'سليم' ڳاڙهوي

*

وڃڻ وارا وڃن ٿا، ڀر ملائي شل وري مولا!
سچا سائي، دلي دلبر، ملائي شل وري مولا!
جنين ساڻ من اڙيل منهنجو، جنين ساڻ جيءُ جڙيل منهنجو،
اکيون تن لئه روئن اڪثر، ملائي شل وري مولا.
سڪان ساريان سنڀاريان ٿي، ڀرين ٻلٻل پڪاريان ٿي،
اچن هيڪر، ملن جيڪر، ملائي شل وري مولا.
سڄڻ جيڪي سڀاجها ها، آهي وينجهار وڇڙي ويا،
هينئون روئي چوي هرهر، ملائي شل وري مولا.
ڀرين جيڪي هٿا ديسي، ڪيا قسمت سي ڀرديسي،
ڏيئي ويا غم الم، گوندر، ملائي شل وري مولا.
ٻنا پنهنجن پيارن جي جيئڻ جنجال ٿيو منهنجو،
جدي جيءَ ڪي ڏين آدر، ملائي شل وري مولا.

جنين سان گـڏ گـذاريـو سـون، آهـي جانب جـدا آهـن،
پـريـن پـيـارا پسان پيھر، ملائي شل وري مولا.
سچـارا سـي وجـڻ وارا، كـنـدا شـل قـرب كوهـيـارا،
سخي سورهيه، پلا بهتر، ملائي شل وري مولا.
تنين جي ڳالھ ڳايان ٿي، سچڻ جيكي 'سليم' آهن،
وبا هو ديس سان دلبر، ملائي شل وري مولا.

عبدالكريم پلي

*

توكي ڏسڻ لئہ يار پيارا، اكڙيون آهن اتڙيون.

هجر ۾ تنهنجي، محب موچارا،	روئني وهـايـم راتڙيون...
جانبَ تنهنجي جلوي پسڻ لئہ	جهرجهنگ پايان جهاتڙيون...
عشـق هميشہ ڏنـي عشـاقـن،	سـور كـري سـوغـاتڙيـون...
لونءلونءِ ۾ پريَ تنهنجي لنُون ٿيون،	لالڻ، تـنـهـنـجـيـون لاتڙيونِ...
'كريم'، آهن قرب جون كامل،	پـاري پـيـمـد پـاتڙيـون...

ولي محمد 'وفا'

*

سدا دل سنگھارن كي ساري سنپاري،
روئان روز شب تن جون راهون نهاري.
خبر كاڻ سانگين جي هٿ كين آئي،
الا، چـو اچڻ ۾ هـنـن ديـر لائـي:
جدائيءَ ۾ تن جي هنجون دل ٿي هاري.
كڏي كوٺ سان نيٺ هو مون كي ليندا،
اچي ٿوب ٿاهر ٽكيءَ جي مي ٿيندا:
ولهيءَ كي لئہ ويهندا ويڙهيچا وساري.
'وفا'، شال مارُن سان موني ملان مان،
گھمي كيت سان كيتخوش ٿي كيلان مان:
پنوهاريءَ كـي پـرور پلر مـن پياري!

حسين بخش 'خادم' سروري

*

کيترڙي ڪوجهڙي ڪاري، تہ بہ تنهنجي محبت ماري!
ڪتني تسوڙي ڪاري، تہ بہ تنهنجي محبت واري!
مڙني ميارون مون ڏي، ملڙا، تو تہ ٻرين پت ٻاري،
آهي يار نيائي ياري.
ڪيئن وساريان، ڪيئن ٿي وسري، تنهنجي پرت پياري،
آهي منهنجي ڳچيءَ ڳل ڳاري.
ساريءَ دنيا ڪان تنهنجي آهي، نرمل، رمز نياري،
سڀ سهڻل يار ستاري.
ساري، ساري، ساري، سنڙا، دلڙي مثل جياري،
ڪئي ساجن سڀ سرداري.
سا دل جاني، جنهن دل گذري رات ڏکن جي ساري،
ڪيئن روئندي روئندي گذاري.
پيار ۾ تنهنجي پيار سمايل، تو پرت جي پيالي پياري،
ٿيان صدقي سؤ سؤ واري.
واهون ويون ٻو وِيرَ تون آئين، دوست ڏنئہ دلداري،
جڏڙي جندڙي، جاني، جيئاري.
توڏي ڏسيو وريو توڏي ڏسي ٻئي، دلڙي دزدن ماري،
هيءَ ڏاڍي آهي ڏکاري.
'خادم' جي ڪا تو سان ناهي، دلبر، دعواداري
تو سان، يارَ زوراور، زاري!

نثار بزمي

*

مون کي آس تہ ايندا، ڪري چورو ڪين ڇڏيند
جن جي لئہ تو جڳ ۾ جاليان،
ٻُور ويهي تو دل ۾ پاليان،
مي سڪ سان نيٺ سڏيندا، ـــ ڪري چورو ڪين ڇڏيندا.

آءٌ اياڻو، عيبن هاڻو،
نينهن بڻايو آهي نماڻو،
شل عيبن ڏي نہ تڪيندا، ـــ ڪري ڇورو ڪين ڇڏيندا.
ٻار ٻرهہ جا، ’ٻزمي‘، آولا،
سور ۾ صدما سهڻ نہ سَولا،
ڪي غازي ڳاڙ پريندا، ـــ ڪري ڇورو ڪين ڇڏيندا.

رام پنجواڻي

*

راڻل تنهنجي راهہ نهاريان مان،
نهاريان مان، او، نهاريان مان.

ٻنڌ ٻڇايان، ڪانگ آڏايان، ساجنَ تولئہ فالون پايان،
گهوٽ بنا ڪين گهاريان مان.

جهڙي تهڙي مان تنهنجي آهيان، توسان ڪهڙو سينو ساهيان،
ڳولي ٿي تہ ڳذاريان مان.

آءٌ نماڻيءَ جي گهر پيهي، سور سليان ڪي توسان ويهي،
تو بن ڪنهن کي پڪاريان مان.

’رام‘ چوي، هڪوار تون موٽ، پريت مان پريتمَ پيرو پائين،
جان بہ توتان واريان مان.

علي بخش ”رضا“

*

سدا سڪ مان سڄڻ ساريان سنپاريان،
هنجون هوتن بنا هاريان نهاريان.

وڇوڙي ڪيون وڏيون مٺيءَ سان ڏنگايون،
بنا جانب ڳنگهر گهاريان ڳذاريان...

ڪڏهن ايندا سي ڪيچي قرب وارا،
جنين جي ڪاڻ هيئن ڪاريان، پڪاريان...

مڪرم اسم اعظم ٻارَ تنهنجو،
ڪرٻو تنهن ورد ٻئي واريان وراِيان...

پروڙج "ڪُل من فان عَليها"،
سبق سچئن سندو ٻاڙهيان پڙهايان...

ڪرٻو جيڏيون دعا جيسين جيان مان،
ٻرين جي ٻرت شل ٻاريان، ٻجهايان...

سنڌ سک ۾ سدائين، ٻار ٻيارا،
نديون، نارا، نرت واهيان، وهايان...

هنيون حاضر ٿو توکي جاني هردم،
ٻڌي ٻانهون ٿو ڪنڌ نايان، نوايان...

تسر سر تنهنجي جو آهي 'رضا' ڪي،
سدا چاڪر سچو چايان، چوايان...

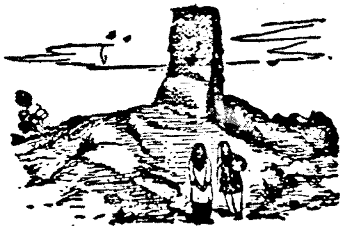

گيت

لکميچند 'پريم'

بادل آيا

دُور ديس کان بادل آيا —
ٽِپ ٽِپ - ٽِپ ٽِپ، ٽِپ ٽِپ - ٽِپ ٽپ، ٻُوندن ساز وڄايا:
بوندن ساز وڄايا،
بادل آيا.

ڌرتيءَ جي اڄ ٽوٽ ويکريءَ ڇاتيءَ ہاڻ ہُسايو،
انگ انگ ڪنهن نارَ نوايليءَ جو جڻ آہري آيو —
گُلڙن جا ڳَلَ، ماڪ ڦڙن سان ٻُوندن اڄ چمڪايا:
ٽِپ ٽِپ - ٽِپ ٽِپ، ٻُوندن ساز وڄايا،
بادل آيا.

هيانءَ پريل هوڪرن جو، ۽ اکيون ڇُلڻ لڳ آتيون،
ڪنهن وڇڙيل کي ڳولڻ لڳ تن ہاتيون ٿي جڻ جهاتيون —
ہر افسوس، برهہ جي تاہش نيڻ سندن ڇلڪايا:
ٽِپ ٽِپ - ٽِپ ٽِپ، بوندن ساز وَڄايا،
بادل آيا.

مست بڻيي ٽيون بوندون رم جهم جون اڄ جهمر يون پائن،
ٺمڪ ٺمڪ جي سُر ۽ لَے تي نچي ناچيون ڳائن —
قدرت ہي اڄ ڪَڻَ ڪَڻَ ۾ ساوڻ جا رنگ لڳايا:
ٽِپ ٽِپ - ٽِپ ٽِپ، بوندن ساز وڄايا،
بادل آيا.

سليم ڳاڙهوي

پيارَ سندو سنسار

پيار سندو سنسار بنايو، پيار سندو سنسار:
پيار جي پياري نعمت، پيار ڪريو، ها، پيارا
بنايو پيار سندو سنسار!

پيار پکيئڙو آهي، اڏري ساڻي ٿو آڪاس؛
پيار جي امرت ڌارا لاهي پياسي من جي پياس؛
پيار جي تاني، پيار جو پيٽو، پيار اٿي تند تار:
بنايو پيار سندو سنسار!

پيار جو رستو، پيار جو پانڌي، پيار جي منزل پياري؛
پيار سنيهو، پيارئي ساٿي، پيار ڏني دلداري؛
پيار جو ساگر، پيار جي پيڙي، پيار ٽپائي پار:
بنايو پيار سندو سنسار!

پيار جي بستي، پيار جا بنگلا، پيار جي سيتل ڇايا؛
پيار جا پينگها، پيار جا لوڏا، پيار جي ڪايا مايا؛
پيار جا ماڻڪ، پيار جا موتي، پيار ٿئي وڻجهار:
بنايو پيار سندو سنسار!

پيار جي چادر، پيار جي ڀاڪر، پيار جي سهڻي سيج؛
پيار سچائي، پيار صفائي، پيار هيڻين جي هيج؛
پيار جي بازر، پيار جو سودو، پيار ڪري واپار:
بنايو پيار سندو سنسار!

پيار جا پيچا، پيار جو پاڻي، پيار جا سرس سلا؛
پيار جا ڪڙمي، پيار جا پيها، پيار جا پاڪ پلا؛
پيار جون پوکون، پيار جا گل ڦل، پيار ڪرائي بهار:
بنايو پيار سندو سنسار!

پيار جا ڪاغذ، پيار جون ڪِلڪان، پيار لکائي ٻاڻ؛
پيار جي صورت، پيار جي مورت، پيار منڊي مانڊاڻ؛
پيار هلائي هلچل پياري، پيار ڪري پرچار:
بنايو پيار سندو سنسار!

پيار جو ميلو، پيار جي محفل، پيار جا رنگ سڀ؛
پيار جا شعر ۽ پيار جا شاعر، پيار جا ٻول سڀ؛
پيار جا گيت ۽ پيار جا نغما، پيار جا سر ۽ تار:
بڻايو پيار سندو سنسارا

'خادم' سروري

*

رات ڏکن جي ڪيئن گذاريان

اکڙيون اداسي، ننڊ نہ آئي،
روئندي روئندي رات وهائي؛
ڪير اچي ٿئي سورن ڀائي،
تارا ڪليا ٻئي، چنڊ سهائي؛
دير تون، دلبر، ڇو هتي لائي؟
هاڻ نہ ڪر تون، جاني، جدائي:
لوڪ ستو، سان ويئي نهاريان،
تن ۾ آهي تنهنجي تار.
— رات ڏکن جي ڪيئن گذاريان،
تو ريءَ، سانول يارا

سحب' سُنيءَ سان ايڏا ساٿا،
آءُ اگڻ تي هرچي ٻاٿا؛
سيرا منهن ۽ ڀڪڙا ڀراٿا،
وارث' تو ريءَ سيئي ويڳاٿا؛
رات نہ رهه ٻر ڪو ٻل، راٿا،
گلڙا آندم سي ٻہ ڪوماٿا:
هيٺي هر هر هنجڙيون هاريان،
ساجن' لهہ ڪا سار سنڀار.
— رات ڏکن جي ڪيئن گذاريان،
تو ريءَ، سانول يارا

اِڪ تہ هيس تنهنجي البيلي،
ڪيئني ٻانهيون ڪيئي ٻيلي،
هاڻ تہ هڪڙي ٻہ ناهہ سهيلي،
مون کان تہ سُکيا جيل ۾ جيلي،
تنهنجي هوندي آءٌ نوٻلي،
هاءِ جواني، هاءِ اڪيلي!
مهڻل سائين، توکي ساريان،
واڳ وصل جي وارثَ وار.
— رات ڏکن جي ڪيئن گذاريان،
تو ريءَ، سانول يار!

اَڌي رات ٻہ ٿي سوڪلاڻي،
لڏ لماڻي ويٺي واجهاڻي؛
ويٺي ويٺي گهوڙها وهاڻي،
لکيو لکيو جهاتيون ٻاڻي؛
در کي کولي، در کي وراڻي،
ٻانهون ٻڌيو هر هر ٻاڏائي:
آءٌ جلي جعند، جاني، جياريان،
محبَ مڙهي مون ڏي ميار.
— رات ڏکن جي ڪيئن گذاريان،
تو ريءَ، سانول يار!

دل جا سور ٿي دل سان اوريان،
ڳالهو چهن ۾ چوريو چوريان؛
لکندي لکندي هوريان هوريان،
تيل وجهان ۽ وٽ کي سوريان؛
آءٌ، ڏکي ٿي ڏکَ سان ڏوريان،
جهوري جهجهڻ، ۽ جان کي جهوريان:
ڪهڙي مجال جو توکي وساريان،
ٻرتر تنهنجي آهہ ٻچار.
— رات ڏکن جي ڪيئن گذاريان،
تو ريءَ، سانول يار!

پيارل، تنهنجو پيار ٿو ماري،
برهه جو ڀاري ڀار ٿو ماري،
ساجن، سڀ سنسار ٿو ماري،
لوڪ جو هي وهنوار ٿو ماري،
لڄ ڀرم، ويچار ٿو ماري،
پنهنجو خود سينگار ٿو ماري:

توکي ساريان، توکي سنڀاريان،
ڦٿڪي دلڙي، درد هزار.
— رات ڏکن جي ڪيئن گذاريان،
تو ريءَ، سانول يار.

ڳاڏيءَ جي ڳٽڪار ٿي ماري،
چيهن جي چٽڪار ٿي ماري،
بلبل جي پٽڪار ٿي ماري،
ڪويل جي ڪوڪار ٿي ماري،
گلڙن جي مهڪار ٿي ماري،
هير ٿڌي مهڪار ٿي ماري:

پلهل، پيارل يار، پڪاريان،
موٽي آئي سنڌ بهار.
— رات ڏکن جي ڪيئن گذاريان،
تو ريءَ، سانول يار.

جوڙ نه تنهنجو آهي، جاني،
پاڪ جثو ۽ پاڪ پيشاني،
نوري نرمل نُور نوراني،
جهڙي پيري، تهڙي جواني،
برهه جو بيشڪ تون ٿي باني،
چوند ٿئي 'خادم' دل ديواني:

آءٌ ته اکين ۾ مان ويهاريان،
نازڪ، نرمل، نيڻن ٺار!
— رات ڏکن جي ڪيئن گذاريان،
تو ريءَ، سانول يار.

شعبان 'بخت'

ڀٽڪيل راهي

مان آهيان ڀٽڪيل راهي—
مون کي ڪوئي راهه لڳائي، مون کي سک جو سِرُ سمجهائي.

دنيا کي ڀانيان ٿو دشمن، پاڻ کان عاجز آهيان،
توڙي دنيا ۾ دليا جهڙو ٿي رهڻ ٿو چاهيان،
ڪڏهن چاهيان ٿو، ڪڏهن ٿو رهان، سا ڳالهه ٿي تن تڙهائي:
مون کي ڪوئي راهه لڳائي.

منهنجون خوشيون خالي خالي، منهنجا سک بي ساها،
منهنجو مرڪڻ اڀيو اڀيو، ۽ ٽهڪڻ بس 'ها ها'،
منهنجي ازلي روح رُلڻ کي ڪوئي ٻرچائي:
مون کي ڪوئي راهه لڳائي.

مقصد کان محروم حياتي، بي مقصد هر حرڪت،
کهڙيءَ ريت ٿئي ٻو حاصل بي گهر روح کي راحت،
دل بي ايمان، بدظن ٿيندي، وک وک تي گهبرائي:
مون کي ڪوئي راهه لڳائي.

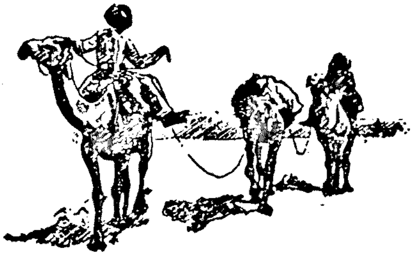

نظم

عبدالقيوم 'صائب'

لاڙو

چراغِ منزل جي روشنيءَ تي، جناب، اڳتي هلڻ ته گهرجي،
نشانِ منزل کي خود پروڙي، اها پرولي سلڻ ته گهرجي.

هتي جو ويهي ڪريون ٿا ڳالهيون، انهن مان ڪجهه پيو نه آهه ورڻو،
اٿو ته پنهنجو ڪو پوئتو پاريون، ايا گهڻو ڪم اٿون جو ڪرڻو.

پره ڦٽي پئي ۽ گل ڪيڙن ٿا، گهڙيءَ ۾ حسنِ چمن ته ڏسجو،
سيري ڪان مايوس دل جا مالڪ، متاعِ اهلِ وطن ته ڏسجو.

فريبِ حسنِ نظر جا قائل، اچو ته حدِ نظر کان اڳتي،
جهانِ نو جي روش کي پرکيون، امرت رس جي نديءَ جي پر تي.

گدڙ گدڙ کي ڏٺي ٿو وارو، وطن پيو لڄجي، لکين پيو ڏاڙو،
ايا به ليڪا ڪُٽيندا رهندا؟ متايو ذهن و قلم جو لاڙو.

ايا وسيلا ته پيا به هوندا، ۽ پيچرا بيشمار آهن،
مگر ڪو چالو هجي سياڻو، قدم قدم تي جو ڄاڙ آهن.

ڪرو ۽ ڪوتو پري ڪان پرکي، اها بصيرت ۽ علم گهرجي،
نگاهِ نوعِ بشر کي بدلي، اها ذهانت، سو علم گهرجي.

وطن جي دشمن کي صاف چئبو ته چال تنهنجي به نيڪ ناهي،
روا جو ظلم و ستم رکين ٿو، اسان جو توکي ڪو سيڪ ناهي.

خدا ۽ مذهب جي نام تي اڄ، چوين ٿو هڪڙي، ۽ ٻيي ڪرين ٿو،
حيا اکين ۾ نه آهه توکي، تڏهن ته مون کي ٺي ڏوهه ڏين ٿو.

غلام ابنِ غلام آهين، ۽ اڄ به توکي غلام گهرجن،
مگر، اي جهلِ خرد جا مالڪ، انهيءَ جي لئه ڪي ايام گهرجن.

هينئر تہ بيدار قوم ٿي ٻني، الهيءَ کي لولي ڏيئي سمهارڻ،
اِهو اوهان جو ئي شان آهي، وڃي ڀرايا ڀچا ڏتارڻ.

جهان ۾ جيڪي بہ آهہ ٿيئو، ذرو بہ ضايع نہ ان مان ٿيندو،
اوهين تہ پنهنجا ڪريو ٿا لائق، ڪيئي جو ڪيٽرو تہ سيڪو ڏهندو!

ليکميچند 'پريم'

منهنجا محبوب

منهنجا محبوب، اجايو تون پريشان نہ ٿيءُ،
غم جو طوفان ڏسي دل جي مٿان ضبط بہ ڪر؛
منهنجا محبوب، پنهنجي حال ۾ حيران نہ ٿيءُ،
غم کي دهراءِ نہ تون، ختم اهو خبط بہ ڪر.

تنهنجي گلشن ۾ نہ پُلجي بہ بهار آيو ڪڏهن،
تنهنجي اميد جو آجڙي ويو گلستان اُئين؛
تنهنجي مکڙين جي نہ اکڙين ۾ خمار آيو ڪڏهن،
تنهنجي هر آرزو اڄ ٿي وئي ويران اُئين.

تنهنجي ڳلڙن جيان نازڪ ۽ نرم پيرن ۾،
بي نيازيءَ سان وڪوڙيل ٿو ڏسان مان زنجير؛
تنهنجي ڪشتي تہ پنوَر جي ٿيي رهي ڦيرن ۾،
توکان هر وقت رُٺل ٿي رهي تنهنجي تقدير.

تنهنجي آواز کي زوريءَ بہ دٻايو ٿو وڃي،
تنهنجي جذبات کي ڪُچلي ٿو ڪوئي روزمره؛
تنهنجي محنت جي اجوري کي تڪايو ٿو وڃي،
تير لفرت جا بہ آڇلي ٿو ڪوئي روزمره.

تنهنجو سچ پاڻ کي، ڏس، ڪُوڙ چوائي ويٺو،
۽ آپوجهائي چوائي پئي جاهل خود کي؛
تنهنجو سڙمان بہ اڄ لوڪ کِلائي ويٺو،
تنهنجي جاڪوڙ سڏائي پئي ڪاهل خود کي.

تنهنجي هر وک تي ته رسوائي ئي رسوائي آهه،
کنهن به آنت نه ڏنو تنهنجي دکايل دل کي؛
تنهنجي لڏ کاڻ خوشيءَ جي نه گهڙي آئي آهه،
آرزو تنهنجي نه ڪانئي به رسي منزل کي.

منهنجا محبوب، انهيءَ حال ۾ دلگير نه ٿيءُ،
وقت هر وقت بدلبو ٿو رهي، جاچي ڏس؛
پاڻ پنهنجي ئي اکيان عجز جي تصوير نه ٿي،
ڪالهه جيڪي هو ڏٺو، اج ٿو ٿئي، جاچي ڏس!

خود بخود ڏينهن اچي ٿو، ٿيي جڏهن رات وڃي،
رات هوندي به ڀلا ڏينهن ڪڏهن آيو آ؟
تنهنجي دل منهنجي نصيحت کي بلاشڪ نه مڃي،
وقت هر وقت انهيءَ ڳالهه کي دهرايو آ.

هو پريان ڏس ته صبح جون پيون پاڪون ڏسجن،
لال ڪرڻن ۾ بدلبو ٿو رهي جڳ جو نظار؛
اج جي انسان جي تدبير ٿي لوڙي پنڌن،
'پريم'، تقدير جو رهندو نه ڪولي هاڻ غلام!

لطف الله بدوي

گل و بلبل

ها، بهار آئي وري، جهولي ۾ راحت کي وٺي،
فطرتِ پاڪيزه هر شيءِ کي ڏني آ تازگي.
حُسن جي دنيا ۾ پيدا ٿيو نئون جوش و خروش،
شوق جي محفل ۾ آيو عشق ٿيي مينا بدوش.
سَرو تي قمري ڪئي ٿي سَر ڪري پنهنجو نثار،
گُل جي پتين تي ڦري ڀونئرو ڪئي ديوانه وار.
باغ جي دنيا ۾ هرڪو عيش ۾ ڏسجي مگن،
رنگ و بُو ڪان مست آ هر گوشه صحنِ چمن.

ڪوڪ ڪوئل جي آثاري ٿي نئون سوز و گداز،
آهـ حسن و عشق وارو اُف لڪل راز و نياز.

...

ويو وڃي سيرِ تماشا شهرِ گل ۾ صبحدم،
ماڪ جو تازو ڏٺو هرجا اُتي نقشِ قدم.
صبح شطرنجِ چمن کي ٿي بڻايو زرنگار،
هير جي جهوٽي ڪان آئي ٿي شميمِ مشڪبار.
هو نشاط آميز جلوو صبح جي هر گام ۾،
فطرتِ پاڪيزه جڻ سبزه تي هئي آرام ۾.
اوٽ ۾ ساوڻ پنن جي مشڪيو تنها گلاب،
بيخياليءَ ڪان جئين ڪو ماهرو اُلٽي نقاب.
ٿي عروسِ باغ کي لوڏيو نسيمِ خوشگوار،
ماڪ جي موتين بڻائي لهر اُن تي تابدار.
حسنِ گلشن تاب ڪان ان جي آئيو ڀڪي چمن،
سرمچين هرڪو بڻيو آ سَروِ شمشاد و سمن.

...

سَرو جي زرتار تارن ۾ ڏٺو لرزش پئي،
ديد اُن نظاري ڏي جلدي منجهان ڊوڙي وئي.
شاخ تي بلبل هئي هڪ، پَرَ سميٽل، دلفگار،
بيوطن، بي‌خانمان، بي‌گهر، پريشان، بيقرار.
عشقِ گل ۾ قيد اُن جو ٿي ڏنو قلب و جگر،
اجنبي اُن لاءِ هو هر باغ جو ديوار در.
مٺ پَرَن جي اُن امانت ڪان ڏني بي‌تاب ٿي،
شال ڪا دل دردِ الفت ڪان نه هاڃي هاب ٿي.
ايتري ۾ دانهن ڪئي اُن درد سان ديوانه وار،
سوز اُن جي ڪان ڏڪي اندر ۾ جانِ بيقرار.
گلستان جو ذرّو ذرّو نغمي ڪان ٿيو اشڪبار،
خود حسين گل شاخ تي سَر کي هنيو ٿي بار بار.
عشق جي آه و فغان ۾ ڪيترو تاثير آهه،
حُسن بيپروا بـ اُن جي سوز جو نخچير آهه.
ڦڙ ڦڙائي پَرَ، لٿي هو شوق سان گل کي چمڻ،
منگ بابِ حسن تي تحفو هلي سر کي ڏيڻ.

فطرتِ پاڪيزه اَن جي ڪاميابيءَ کي ڏسي،
بربطِ عالم تي تارِ عشق کي ڇيڙي آئي.
سر هنيو ٿي شور بلبل تي آجا بادِ بهار،
اوچتو گُلچين جهولي سان اچي ٿيو آشڪار.

...

باغبان جو هٿ آ عادي گُل جي ٽوڙڻ تي سدا،
اَن ستمگر شاخ کان گل کي ڪيو ٽوڙي جدا.
آس بلبل سان همدردي، نه اَن کي قدرِ گُل،
هُو ته گُلچيني جو شيدا، رات ڏينهن اَن ۾ رڌل.
حال بلبل جو ڏسي ٿي لُڙڪ اکڙين مان لُڙيا،
عشق هن کان اڳ گهٽوئي آ ڪيو، باقي ايا.

...

لامَ تي ويهي نئين سر لات ڪئي آشفته سَر:
'گل بنا موسم بهار آهي خزان کان پي بتر؛
'دستِ گلچين کان نه پانئج هي فغانِ عندليب،
'پر محبت جو شڪار آهي ازل کان بدنصيب.'

'نياز' همايوني

سونهن اوهان جي، نينهن اسان جو

سونهن اوهان جي، نينهن اسان جو، ساڻ نيڌوريءَ دنيا جا:
جڻ ته صحيفو، جڻ ته خليفو، جڻ ته نظارا نقرا جا.

پيار اسان جو، مُرڪ اوهان جي، تهمت ساري عالم جي:
جڻ ته بزاريون، جڻ ته بهاريون، جڻ ته سواري ظالم جي.

ذهن اسان جو، ياد اوهان جي، ڏيان زماني جي ڪم جو:
جڻ ته آڇايون، جڻ ته ترايون، جڻ ته جيابو بيدم جو.

روپ اوهان جو، رنگ اسان جو، طعنا مَستَهِمُو ماڻهن جا:
جڻ ته مجاور، جڻ ته حديرو، جڻ ته سُڪل گل ڏاڙهن جا.

قرب اوهان جو، موهه اسان جو، خطرو لوڪَ تماشي جو:
جڻ ته هندورا، جڻ ته ڪي چورا، جڻ ته سياهو لاشي جو.

وهب اوهان جا، وهب اسان جا، رلج رُساما جهڻ جهڻ جا:
چڻ ته قطارون، چڻ ته مهارون، چڻ ته مهاڏا گهڻ گهڻ جا.
ڳالهه اوهان جي، تڙپ اسان جي، دل ۾ سونسو توبهه جو:
چڻ ته ستارو، چڻ ته منارو، چڻ ته گذارو بيوهه جو.
آس اوهان جي، پياس اسان جي، روڪ سماج جي لوڙهي جي:
چڻ ته جواني، چڻ ته ديواني، چڻ ته طبيعت پوڙهي جي.
پڙ پرائو، ڀُور اوهان جا، گيت 'نياز' نماڻي جا:
چڻ ته بيابان، چڻ ته بهاران، چڻ ته خيال ڀلاڻي جا

'خواب' حيدرآبادي

ڳالهيون ڪريون

غفلتن جي گوش تي هشيار جون ڳالهيون ڪريون، درس عبرت لئه اولي الابصار جون ڳالهيون ڪريون،
طالع بيدار جي افڪار جون ڳالهيون ڪريون، همنوا، همراز ۽ غمخوار جون ڳالهيون ڪريون:
جنهن سڄاتو وقت کي، تنهن يار جون ڳالهيون ڪريون،
"همنشينو، وقت جي رفتار جون ڳالهيون ڪريون."

حالتن ۾ ڦيرو آيو، وقت ٿي ٿيو سازگار، وئي لنگهي خطرن کان آهي پنهنجي بزم روزگار،
پيريائيءَ جا ٿيا حاصل اسان جا تاجدار، ڪارناما جن جا تاريخن ۾ رهندا يادگار:
دور ماضي کي ڇڏي، هِن دار جون ڳالهيون ڪريون،
همنشينو، وقت جي رفتار جون ڳالهيون ڪريون.

ان حجازي قافلہ سالار جون ڳالهيون ڪريون، ان مهاجر بي بدل انصار جون ڳالهيون ڪريون،
ان پراڻي صاحب ڪردار جون ڳالهيون ڪريون، دور حاضر ۾ نئين معمار جون ڳالهيون ڪريون:
بزم نو جي جام ۽ ميخوار جون ڳالهيون ڪريون،
همنشينو، وقت جي رفتار جون ڳالهيون ڪريون.

منهنجي گوپاليءَ جو شاهد آهه اڄ چرخ ڪهن، منهنجي خاموشيءَ تي حيران آهه اڄ بزم وطن،
چو ايا قائين ڪليو ناهي زباندان جو دهن، آهه افسرده ولي ڏي انجمن در انجن:
چرخ نيلي فام، ڪج رفتار جون ڳالهيون ڪريون،
همنشينو، وقت جي رفتار جون ڳالهيون ڪريون.

سوزش فڪر و نظر سان ظلمتن ۾ راهه ڪر، درد رک دل ۾، زبان شعلہ بيان کي ماهه ڪر،
قوم جي تعمير کان تون ملڪ کي آگاهه ڪر، ٿي نه ولهو، ويسلو، ساڃهه وسيلو واهه ڪر:
نار نمروديءَ ۾ جيئن گلزار جون ڳالهيون ڪريون،
همنشينو، وقت جي رفتار جون ڳالهيون ڪريون.

تاج بلوچ

نوريءَ جي مزار تي

غربتِ سنڌ آهہ دفن هتي، سيرتِ سنڌ آهہ دفن هتي.
هي نہ آهي مزارِ نورِجهان، هي نہ آ يادگارِ شاهہِجهان.
سنڌ جو سمجهہ هن کي نورِمحل، آگري جو نہ آهي تاج محل.
هي مزارِ خميرِ سنڌ آهي، حسنِ مشرق، ضميرِ سنڌ آهي.
نام 'نُوري'، سراپا نُور هئي، جام ڄام، سنڌ جو غرور هئي.
اهڙي منڙي ۽ مهہ جبين، معصوم، جيئن ڀٽائيءَ جي بيت جو مفهوم.
حاڪمِ وقت جي ٿي ڪهر واري، هن مسڪان جو ويو ٿي ٻلهاري.
ان ڪان ٻو ٻيي هي با نياز رهي، حسنِ سيرت سان پاڪباز رهي.
هي ڀٽاليءَ جي لاڏلي نُوري، هي تماچيءَ جي لاڏلي نُوري.
هي مزارِ خميرِسنڌ آهي، حسنِمشرق، ضميرِ سنڌ آهي.
غربتِسنڌ آهہِ دفن هتي، سيرتِ سنڌ آهہ دفن هتي.

سليم ڳاڙهوي

انصاف سندا فرض ادا ڪير ڪندو؟

منهنجا محبوب! محبت جا ڏکيا ڏنگ ڏٺم،
تنهنجي تلوار جوهر وار ٿو لاچار ڪري:
دل جي زخمن تي عنايت ۽ عطا ڪير ڪندو؟
چشم نم، خشڪ چپن جا تہ عجب رنگ ڏٺم،
عشق جو راز نوان راز ٿو اظهار ڪري:
چئہ تہ هن حال تي ڪو ڀال ڀلا ڪير ڪندو؟
تنهنجي ارڏائي ڏٺم، ڍنگ بہ اڙٻنگ ڏٺم،
حيف، تو جهڙو دواساز ٿو بيمار ڪري:
هاڻ الفت جي مريضن جي دوا ڪير ڪندو؟
هاءِ، ارمان ۽ حسرت جا ٽٽل انگ ڏٺم،
دل سباجهيءَ تي ستم هاڻ ٿو دلدار ڪري:
منهنجي مظلوم محبت تي ديا ڪير ڪندو؟
قلب ۾، دل ۾، جگر ۾، ڪي ٻيل ونگ ڏٺم،
ٻنهنجا زنجير ٻنائين ٿو وٺيل وار ڪري:
جو اتي قيد ٿيو، تنهن کي رِها ڪير ڪندو؟

توکي ٻياڪ ڏنر، شوخ ڏنر، شنگ ڏنر،
ڀاڻ کي ڀيش ڪير تنهنجو وفادار ڪري:
تنهنجي قدمن کان سچڙ، سر کي جدا ڪير ڪندو؟
عدل ۽ ظلم جي دنيا ۾ لڳي جنگ ڏنر،
حيف، انسان حقيقت جو ٿو انڪار ڪري:
هاڻ انصاف سندا فرض ادا ڪير ڪندو؟

سوز لکڙائي

اي دلنواز ساقيا،
ڀري ڀري کي جام آ.

مون کان نه تون ڪو ڪر حذر، نظر ملائي، جام ڀر،
زماني کان نه خوف ڪر، غريب تي به ڪر نظر:
سڪاءِ ڪين، دلربا،
اسان سان يارَ ڪر وفا. — اي دلنواز ساقيا...
مون کي مينا شراب ڏي، شراب ڏي، شباب ڏي،
شراب بيحساب ڏي، ڀري ڏي، با جواب ڏي:
هئون ٿا تنهنجي در صدا،
هو جيڪا رب جي رضا. — اي دلنواز ساقيا...
ڪلو ڪلو، اي ميڪشو، خوشي خوشي پيو پيو،
پيو پيو، جيو جيو، اوهان کان غم ويو ويو:
نه ميڪدي کان ٿيو جدا،
اها خطا ٿي برملا. — اي دلنواز ساقيا...
جلائي پنهنجي جان سن، هي عاشقانِ خسته تن،
سي تنهنجي در تي پيا اچن، نمن، ويهن، ٿا سجدا ڪن:
نه تن کان ٿي خفا، مٺا،
نه در تان ڪر اهي جدا. — اي دلنواز ساقيا...

مثنوي

سليم ڳاڙهوي

اٺ ۽ هاري

اي عزيزو، اٺ ۽ هاريءَ جو ڪجهه سنجو بيان،
ڪوشش واري ڪهاڻي، محنتن جو داستان:
ڇا چوان، مشڪل چوان، ڏاڍي ڏکي ٻلڪل چوان،
زندگي هاريءَ سندي هڪ ڪشمڪش، هڪ هڏل چوان:
ڪوهه ڇاڙهڻ لاءِ ان کي ڪيترو ڪم ٿو ٿئي،
'لٽ' ۽ 'چڪرن' لاءِ 'پاپاريءَ' سندو غم ٿو ٿئي؛
قرض يا اوڌر تي پاپاريءَ جا پيسا هٿ ڪري،
وقت ششماهيءَ جي لئه چڪريون ٿو سواڙي وٺي؛
پوءِ 'اوپارن' ۽ 'ڦرهن'، 'ونگڙن' جي واسطي،
جهنگ جهر مان ڪم سنديون ڪاٺيون ڪٽي ايندو ڪپي؛
لوهه جي يا ڪاٺ جي 'نيسر' ۽ 'ڀاڙج' ٻئي ڪپي،
هو زيادہ قرض لئه مجبور، بيوس ٿو ٿئي؛
ٿو رُلي 'ڪانجڻ'، 'جهلڻ'، 'مهري' ۽ 'مڪڙيءَ' لاءِ مست،
ڪو آڌارا ٿو ڏئي، ۽ ڪو ٿئي روڪڙ پرست؛
'ڪانوَ'، 'نهڪڻ'، 'تاڙيون'، 'نهوَرَ' ۽ 'ياروٺي'، 'ٽٽيڻ'،
'نٿ'، 'ڪلا'، 'ڳاڍي' ۽ ڏاندن جي ڪنڌ ن جو 'ڪنجراٺ'؛
'مالهه' خاطر 'سر' ۽ 'ڇڙهيون' ٿو ڪُٽي تازا تمام،
وٺ ڏياري نوڙ کي 'ارڙيون' جڙي ٿو عام جام؛
اٺ جوڙڻ جي عوض 'لاپو' ڏکڻ ونئو ڪيو،
ڪنپرن 'لوٺا' ڏنا، تن آڪي بہ ن ڏٺو ڪيو؛
ڏاند جوٽي اٺ ۾، 'الله تو آهر' چوي،
چوطرف لوٺا ڦريا، پاڻي ڪڏي ٻاهر ڪري؛
اٺ ڪاهي روز شب، پوري رجائيندو ٻني،
هر هلائي، ٻج وجهي، ناهي وسائيندو ٻني؛

الٽ ڪي هرروز ريڙهيندو پيو اُميد تي،
ويهه هفتا فصل هڪ لئه پيو مٿا مولا هٽي؛
فصل ڪاٽي، ڳاهي سوڙي، آن جڏهن ٿيندو تيار،
لاڏ سان ايندو زميندار، آڏ ڪندو پنهنجو تہ ڏار؛
پوءِ هاريءَ جي حصي مان ڏل ۽ ٻج ڪڍندو جناب،
قرضدار ايندا، چنبڙي چاٽي ڪندا پنهنجا حساب؛
قرضدارن جي وڃڻ کان پوءِ ’لاپا‘ سڀ ڏئي،
جا بچي باقي، سا هاريءَ جي ٻچن جي پيٽ پئي!

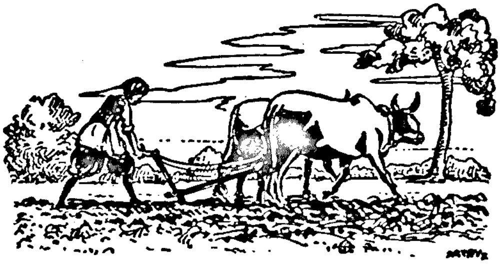

قصيدو

'سليم' ڳاڙهوي

منهنجو وطن

رشڪِ مه، رشڪِ فلڪ، رشڪِ عدن منهنجو وطن!
رشڪِ گل، رشڪِ ڪلي، رشڪِ چمن منهنجو وطن!

گل نما، گلزار، ۽ گل-پيرهن منهنجو وطن،
گل بداماں، گل فشان ۽ گلبدن منهنجو وطن.

جلوه تر، جلوه نظر، جلوه نما، جلوه فروز،
جلوه گر، جلوه اثر، جلوه فگن منهنجو وطن.

ذرّو ذرّو ملڪ جو مون لاءِ رشڪِ آفتاب،
زرفشان منهنجو وطن، ۽ سيمتن منهنجو وطن.

منهنجي تن من ۾ سمائي ديس سنڌ جي مٽي،
منهنجي دل منهنجو وطن، ۽ منهنجو من منهنجو وطن.

سان وطن جي واسطي، منهنجو وطن مون واسطي،
دلربا، دلدار، جانب، جانِ من منهنجو وطن.

خاڪ سان پيدا ڪري مشڪِ ختن منهنجو وطن،
ساڪ سان پيدا ڪري لعلِ يمن منهنجو وطن.

گود جنهن جي ۾ پليا سوَ سورما، مانجهي مٽير،
جنهن ڪيي سارا هي زمانو ۽ زمن، منهنجو وطن.

ديس جو اقشو اڪيريو آهه مون دل تي، 'سليم'،
ٿي چوي هر هر زبان مٺو سخن، "منهنجو وطن!"

آزاد نظم

'نعيم' دريشائي

پڙاڏو

آهيان نامڪمل —
منهنجو اڌ
اڌ ڪان ني ڪٿ ويو آ ڪونجي.

آسمان ۾ ڪڏهن
مون ستارن ڪان پڇيو:
منهنجو اڌ ڪاٿي پيو آ؟
مون بيابان ۾ رُلي،
ريت-ذرڙن ڪان پڇيو:
منهنجو اڌ ڪاٿي پيو آ؟
مون گلن جي مست خوشبوء ڪان پڇيو،
واء جي نت ڪٿ ۽ ڪُنٽرين شاهزادين ڪان پڇيو:
منهنجو اڌ ڪاٿي پيو آ؟
تڙپندي، راتين جو اوجاڳا ڪيڍي،
چنڊ جي سونن شعاعن ڪان پڇيم،
پنهنجي تنهائيء جي پرندڙ ساعتن ڪان پي پڇيم:
منهنجو اڌ ڪاٿي پيو آ؟
آسمان ڏانهن مون تڪيندي رڙ ڪئي،
سڏڪندڙ آواز سان:
منهنجو اڌ ڪاٿي پيو آ؟

دور ڪان، پولار مان آئي صدا:
— 'منهنجو اڌ ڪاٿي پيو آ؟'
— 'منهنجو اڌ ڪاٿي پيو آ؟'

(٢)

امرت

تنهنجون منهنجون پيارَ ڪهاڻيون،
ور ور ورجائيندو جهان.
ايندڙ هيرون، ايندڙ رانجها،
پنهنجي ڏکن کي ڏيندا مان.

تنهنجا منهنجا رت جا ڳوڙها،
موتي آهن، هيرا آهن —
ايندڙ مومل، ايندڙ ليلا،
پنهنجن ڳچين ۾ پائيندیون:
پنهنجي وِرهه جا ڏيئي مثال،
پنهنجا وَرَ پرچائينديون.

پيار ته امرت آهي، سائين،
پنهنجو مرڻ پي ڪوئي مرڻ آ؟
موت ته عظمت آهي، سائين!

گووردن محبوباڻي

سئنيٽوريم ۾ پهرين رات

رات جو پهريون پهر —
اوچتو ڪُل ٿي ويون برقي بتيون!
چنڊ،
پيلو چنڊ —
ڏہرو چنڊ،

(جڻ سلهه جو سريض)
دور، اولهه جي اُفق ۾ ويو ٻُڏي.
۽ ستارا؟
هي ستارا جڻ ته آهن سرد لاش،
هي ڪڪر ڪارا اُنهن جو ئي ڪفن!
دور،
چوڪيدار جي قدمن جي آهٽ،
۽ هوا جي ڪونڪهرن سان
خشڪ ۽ پيلن پنن جي ڪڙڪڙاهٽ —
ٿا پون ساري بدن ۾ سيسڙاٽ!
مونجهه —
من ۾ مونجهه،
گهبراهٽ،
نراشا،
هاءِ، بيچيني،
پريشاني —
ڪجي ڇا؟
ڇا ڪجي... بس، زندگي بيمار آ!
ڇا ڪجي... بس، زندگي لاچار آ!
ڇا ڪجي... بس، زندگي بيزار آ!

* *

رات —
اَڌي رات،
هيءَ بيحد انڌيري رات؛
سانت —
گهري سانت،
هيءَ بيحد ڀيانڪ سانت؛
زندگي، — جڻ موت جي فتوا ٻڌڻ لئه
ساهه روڪي آ کڙي!
هيءَ صحت-گهر آهه يا شمشان آ؟

ڇا، مري ويا اوچتو سڀئي مريض؟
ڇا، ڀڄي ويا دور ڀهريدار پي؟
رات،
اَڌي رات،
ڪا آهٽ به ٻڌجي ڪين ٿي؛
سانت، گهري سانت،
ڪو پڙڪو به ٻُڌجي ڪونه ٿو:
ڇا، هتي زنده بچيو ڪوئي نه آ؟
...(جڻ پڙاڏو ٿو اچي —)
'ڪوئي نه آ!'
'ڪوئي نه آ!'
'ڪوئي نه آ!'
(چند منٽن لاءِ خاموشي؛... اچانڪ —)
ڪير آ؟
هيءَ ڪير آ،
جو گهٻور اوندهه مان آئي،
مون ڏانهن وڌندو ٿو اچي؟
ڀُوت وانگر آ ڀيانڪ، خوفناڪ!
دور ٿيءُ!
ويجهو نه اچ!... ويجهو نه اچ!
ڪير آ؟
هيءَ ڪير آ،
جو جڻ ته لوهي بوٽ سان
منهنجي ڇُت تي ٿو هلي!
هاءِ، دم گهٽجي رهيو آ،
جڻ ته ڇاتيءَ تي رکيل آ
سؤ مڻن جو بار،
يا ڪوئي پهاڙ!
آه، منهنجي نرڙ تي ڪنهن هٿ رکيو؟
هيءَ سرد هٿ،

هيءَ پينل ۽ برف جهڙو سرد هٿ!
هاءِ ڙي، مون کي ڇهايو!
ترس کائو،
هن پيانگ پوٽ جي چنبن منجهان
مون کي ڇڏايو!
ترس کائو،
هاءِ ڙي، مون کي ڇهايو!

*   *

رات جو پويون پهر —
دل ڀڳڙي ٿيي،
ساهہ ۾ ٻڻ مونجهہ آهي؛
ڪنکهہ ڏاڍو ٿي ستائي،
... ڇا، پکهر؟
هيڏو پکهر آيو ڪٿان؟
هٿ ڏکن ٿا،
آنگ ٿا ڏرڪڻ لڳن:
پر اوچتو،
ڪجهہ گهڙين لاءِ،
دل ٿي ڏڙڪي زور سان؛
اوچتو،
پيٽ ۾ وَٽُ ٿو پوي؛
اوچتو،
ساري ٻتَ ۾ سُوٽَ ٿي پيدا ٿئي؛
اوچتو،
سيني، آيري اچن ٿيون سپ نسون:
ڪنکهہ،
سهڪو...
ڪنکهہ،
سهڪو...
ڪنکهہ،
اوڪارو...
— ۽ آلٽيي خون جي!
....
....
مونجهہ —
من ۾ مونجهہ،
گهبراهٽ،
نراشا،
هاءِ، بيچيني،
پريشاني
ڪجي ڇا؟
هيت تہ چئني طرف گويا موت جو ئي راڄ آ،
....
هت تہ چئني طرف گويا موت جو ئي راڄ آ،
تہ بہ، الائي ڪير،
دل جي درد سان،
هر گهڙيءَ مون کي پڪاري ٿو چوي:
"تون نہ مرندين!
تون نہ مرندين!
او مذر، محبوب شاعر،
تون نہ مرندين!"

غزل

شيخ اياز

●

سوجِ ني تي روان دوان ڪوئي،
آهه سهڻو سڄڻ اڃا ڪوئي.

صحن منهنجي ۾ آهه چانڊوڪي،
آيو آهي پريان پريان ڪوئي.

ميڪدي ۾ اڃي مجسّم ٿيو،
تنهنجي اکڙين جو داستان ڪوئي.

هن زمين کان وڌيڪ سهڻو آهه،
زاهدا، ڏس ته آسمان ڪوئي؟

موجِ عمرِ روان کٽي پڇندي،
شرط رکندو حباب سان ڪوئي!

ٻوڏ مَي سان غبارِ راهه پري،
جهومندو آيو ڪاروان ڪوئي.

دولتِ بيحساب بخشي ويو،
اڄ خريدي هي جسم و جان ڪوئي.

منهنجو ’اقبال‘ کان وڌيڪ، ’اياز‘،
ناهه دنيا ۾ رازدان ڪوئي.

امداد حسيني

●

ڪجهه دير چمن تي ته ملي مرڪ رهڻ ڏي،
سيني ۾ اميدن جي گلابن کي ڪِلڻ ڏي!
دلين تي اچا تير نگاهن جا وسڻ ڏي،
بيمار اميدن جون دوائون ته ٿيڻ ڏي!
ڪو يار اگر سچ تان رُسي ٿو ته رُسڻ ڏي،
ڪو وار ٿي ڏيندي ڪُسي ٿو ته ڪُسڻ ڏي.
اي دوست، اسان کي پلي ويجهو نه اچڻ ڏي،
لِلله نگاهن سان نگاهن کي چمڻ ڏي،
خارن کي گلن جي نه ڪڏهن ويجهو اچڻ ڏي،
پنهنجن ۽ پرائن ۾ ته ڪجهه فرق رهڻ ڏي.
ڪجهه ترس، اڄ الله جي قدرت کي ڏسي وڃ،
اي چنڊ، رخِ يار تان پردو ته هٽڻ ڏي!
ڪٿ پٽ تي ويهڻ وارا، ڪٿي ايڏي بلندي،
نيڪ آهه، تون پاسي ۾ اسان کي نه ويهڻ ڏي.
الله، زماني جي نظر اهلِ نظر تي،
دل کولي کلڻ ڏئي، نه ٿو دل کولي روئڻ ڏي!
'امداد'، گهَر ريز قلم ڪين رکي چڏ،
ڪجهه دير ته موتين جو پلي مينهن وسڻ ڏي!

لکميچند 'پريم'

●

زندگي درد آ، دوا ناهي،
زندگي آ مرَض، شفا ناهي.
زندگي آهه خود مسئلو هڪ،
جنهن جي آسان اِنتها ناهي.

زندگي پل کثي ٿيڪي خود کي،
دائما پر تہ خوشنما ناهي.

زندگي جستجوءِ جو نالو آ،
جنهن ۾ ڪوئي بہ همنوا ناهي.

زندگي موج آهي دريا جي،
جنهن کي هستي الڳ عطا ناهي.

زندگي قيد آهي شاهي هڪ،
جنهن ۾ ٻُڌبي ڪا التجا ناهي.

زندگي هڪ حسين دوکو آ،
ورنہ اهڙي سا دلربا ناهي.

زندگي خود ڪري خطائون ٿي،
ڪا بہ ڪنهن غير جي خطا ناهي.

زندگي آهہ هڪ نشو مَي جو،
جنهن جو تاثير ديرپا ناهي.

زندگي آهہ لاپتہ منزل،
جنهن ڪان آوندھ ڪڏهن جدا ناهي.

زندگي، 'پريم'، آھ ڪشتيءَ جان،
جنهن جو انسان ناخدا ناهي.

لطف‌الله بدوي

●

هلي اڄ اڱڻ ۾، ڪري قربداري، تہ سالن جي سانڊيل لهي انتظاري.
وٺي هاج هٿ مان، ٿيو حال هيٺو، خدا شل نہ ڏ ٺي ڪنهن کي دل سُورواري.
ٻُڌي ڪانگ جي لات لرزي آئي دل، اوسيڙي کان آن تي سوين زخمڪاري.
وڃي ڏينهن مونن ۾ سَرڪي جهُڪائي، ٿيو شغل راتين جو اخترشماري.

جڏهن ڪـان لـڳو آهـ تو ساڻ ناتو، سُڪي رات ڪاٽي لـ سون آ گذاري.
لڪائي رُنم حال ماڻهن ڪان دل جو، ٻـلا ٻـئـجـي آئـي اِهـا رازداري.
پـُڏي، سَر تري ء تي آنهيءَ ڏينهن رکيم، شڪار آهـ ڳولڻ لـٺ نڪتو شڪاري.
هـلـي آءُ، پيري جوانيءَ تي ڇانئي، ڪرين جي تـ ڪر هاڻ ڪا غمگساري.
شڪايت ڪريان پي تـ مان 'لطف' ڪنهن جي، ڪٿي بخت پنهنجي نـ سون ساڻ ياري.

حافظ محمد احسن چنا

نرگس و سنبل و گل سوسن و ريحان پنج ئي،
چشم در راه سندء شوق ۾ جانان پنج ئي.
شـهـر ۽ روزن و بـازار، در و ديـوار اچ،
عڪس رخ تنهنجي ڪان ٿيا خوب گلستان پنج ئي.
طوطي و فـاختہ و بـلـبـل و سرخـاب، سـڀئا
حسن تنهنجي جا تـ هر لحظہ ثناخوان پنج ئي.
ليليٰ و يـوسـف و شيرين ۽ عـذرا، سلميٰ،
مثل تنهنجي نـ ٿيا، اي شهر خوبان، پنج ئي.
گبر و تـرسا ۽ يـهـودي ۽ مجوسي، هندو،
مصحف رخ ڪان ٿيا تنهنجي مسلمان پنج ئي.
فڪر، عقل و دل و ادراڪ، قياس، اي دلبر،
دامـن دشت جنون ۾ سي پريشان پنج ئي.
ڪـاغـذ و خـامـہ و سـوّاد، معاني، مضمون،
شعلہ افشان تـ سندء شوق ۾ جانان، پنج ئـي.
درد، غم، فڪر و الم، سر ۾ پي سودا، 'احسن'،
عـشق تنهنجي ۾ ميسر ٿـيـا، جانان، پنج ئي.

سليم ڳاڙهوي

●

اي ستارؤ، نـ ٻڌو منهنجي حڪايت اڄ رات،
غم نصيبن کي ڪٿي غم ڪان فراغت اڄ رات.

منهنجي مظلوم جوانيءَ جي صدا آهه اِها،
دل جي زخمن کي ٿي مرهم جي ضرورت اڄ رات.
موقعو اهڙو، ملڻ لاءِ، وري ناممڪن،
چنڊ، چانڊاڻ، چمن، چيٽ ۽ چاهت، اڄ رات!
حسن تنهنجي جي وجاهت کي تصوّر ۾ ڏسي،
عشق منهنجو ٿو ڪري يار عبادت اڄ رات.
ڪي عدم تائين وڃن، مان نه عدم کان اڪيس:
رازداريءَ ۾ ڪٿي اهڙي روايت اڄ رات.
جو چٽي تير وڃي، ڪين وري ٿو واپس:
هر رفيقن کي ٻڌائيندي حقيقت اڄ رات.
چور وانگر ٿي اچي، ٻير گذي پيرن سان،
قيمتي چيز کڻي ويندي نهايت اڄ رات.
رات پنهنجي ٿي، آئي، ڏينهن پرائو آهي،
اي مسافر، هي غنيمت ٿي، غنيمت، اڄ رات.
وقت ڪنهن سان رعايت نه ڪندو آهه، 'سليم'،
تون به هڪ شعر تي ڪر ڪين قناعت اڄ رات.

عبدالله 'خواب' حيدرآبادي

●

زبان هوندي جڏهن گونگي زبان سمجهي اسان پنهنجي،
نڏڪي ٿي تڏهن پنهنجي، پرائي ٿي زبان پنهنجي.
انهيءَ ڳن ۽ ڪهاڙيءَ جي اجها عادت پرائي آهه،
زمانو ويو بدلجي، پر نه بدلي خُو اسان پنهنجي.
دعا سڪشيءَ مان هڙ حاصل نه ٿيو، ٿيندو ڪڏهن ڪنهن کي،
عمل ڏاران نه ٿي سگهندي اثر واري زبان پنهنجي.
ادب جو ڪاروان معراجِ مقصد تي تڏهن رسندو،
ڪريان فڪرِ سخن رهبر، تڏهن منزل لهان پنهنجي.
هي ڪيسين نڪته چين رهندي اسان جي بزم، اي شاعر،
ڪڏهن هي نڪته پرور ٿيندي بزمِ نڪته دان پنهنجي.
اجها تائين اسان جو 'خواب' بي تعبير هيو آهي،
انهيءَ باعث سموري قوم آهي نوحه خوان پنهنجي.

شيخ 'راز'

●

هي دورِ محبت آ فسانوئي فسانو،
پڙندا ٿا رهون آهه گذرگاهه زمانو.

هيءَ راند زماني جي تماشو ئي تماشو، وينو ٿو ڪوئي ڳائي ڪو دلچسپ ترالو.
مڪڙي ته ڪيڙي باغ ۾، ۽ منهنجو تغافل، گذري بس ويو وقت، اهو وقت سهانو.
هي ننگ، هو ناموس، اهو وهم اجايو، وينئي ٿي ڪيو يار ڀلاني تي بهانو.
بس منهنجي عقيدت ۽ محبت ۽ فقيري، هي منهنجو دفينو، ۽ اهو منهنجو خزانو.
تون ناز و ڪرم، شان ۽ شوڪت جو مجسمُ، هي 'راز' وري عجز و عقيدت ۾ يگانو.

نيازعلي شاهه 'محسن'

●

زندگيءَ ۾ سُرورئي ڪونهي، غم ڪرڻ جو ضرورئي ڪونهي.
هرڪو دم ٿو فنا جو درس ڏئي، پر اسان ڪي شعورئي ڪونهي.
آهه چشمِ ضمير نابينا، ورنه دلبر ته دورئي ڪونهي.
زخمِ دل آهه ٿي پيو ناسور، تنهنڪري ان ۾ سورئي ڪونهي.
دل ڪان مجبور آهه سڪوئي، ان ۾ ڪنهن جو قصورئي ڪونهي.
توتي 'مُحسنُ' کي ناز پيو آهي، ڪو رکو هڪ غرورئي ڪونهي.

غلام احمد خان چانڊيو

●

حسن! توکي، توکي ٿو تشبيهه ڏيان ڪشمير سان،
عيب مون ۾، مون کي تون تشبيهه ڏي ڪتمير سان.

دورِ حسرت منهنجي خاطر، منهن ڏوئان ٿو نير سان،
دورِ فرصت دشمنن لئه، منهن ڏوئن ٿا کير سان.

منهنجي سودا کي محبت زلفِ عقده گير سان،
منهنجي افغان کي توصّل نالهٔ شبگير سان.

طبع جي وابستگي آ تنهنجي بازوبند سان،
زخم جي پيوندگي آ تنهنجي ناخن گير سان.

غم جي گهاٽي ۾ پيو کو پيڙجي، دانهون کري،
آسمان آهي ويو ڍڪجي سچو کوهير سان.

هجر جي چوندو رهيس مان روح فرسا ماجرا،
مشڪندي تو چئي، رُنو اڄ آهه رانجهن هير سان؟

بيخودي آهيم، يا ٿم پيش تصويرِ نگاهه،
ڇاتي ڪرڙيندو رهان ٿو، پنهنجي نوڪِ تير سان.

ياد دم دم باد کان ٿم زلف تنهنجي جو لٽڪڻ،
پير لوڏيندي مخاطب ٿو ٿيان زنجير سان.

آسرو آهي، شهيدِناز ٿئي کڏهين قتيل،
سينگ سان، فتراڪ سان، ۽ تير سان، نخچير سان.

مرزا اجمل بيگ 'فاضل'

●

بُت ڪسي ويو گرچه ايمان هرطرح،
تہ بہ رهيس ثابت مسلمان هرطرح.

ٿو ڏسان تصويرِ جانان هرطرح، ٿو پڙهان هر روز قرآن هرطرح.
غم، الم، حسرت ۽ حرمان، رنج و ياس، خانهٔ دل جا هي مهمان هرطرح.
تاهه غم، آيو، نہ آيو، جا ٿيو، حال پنهنجو آهہ يڪسان هرطرح.
پل اجهائي چنڊ، چراغِ گور پيي، آهي دل جو داغ تابان هرطرح.
مان ڪُٽلي تنهنجي وساريندس نہ گرچہ، خوش رکي جنت ۾ رضوان هرطرح.
ٿي رکي خوفِ خزان، پر بهرحال ٿو وٺي بلبل کي بستان هرطرح.
تاهه ڏپ، ٿينداسين اگ يا پو ضرور داخلِ گنجِ شهيدان هرطرح.
آهَ منهنجي بي اثر زخمن ڪئي، مان رهان نالان، هو خندان هرطرح.

ڪو نہ منهنجي رشڪِ يوسف کي ڏسي، ... تو لهسان خوابِ پريشان هرطرح.
چشمِ سوزن ۾ ٻہ پرجي ايندو خون، ... ڏس سڀئي چاڪِ گريبان هرطرح.

بزم ۾ پهتو جڏهن 'فاضل' جو شعر،
ويا تڏهن شاعر ٿي حيران هرطرح.

تاج بلوچ

●

منهنجي سر تي قضا ڪَڙي آهي، ... ڪنهن حسين سان نظر لَڙي آهي.
ڪا مٺي طنز، ڪو حسين الزام، ... ان سوا زندگي ڪَڙي آهي.
جام ڏي، ساز ڪڻ، ڪو ڇيڙ غزل، ... منهنجي گردش ۾ دل اَڙي آهي.
دل جو آباد شهر توکان سوا، ... جڻ تہ واريءَ جي ڪا ڍَڙي آهي.
ڀو سمجهڻ ڪيم توکي روڪيندو، ... اڄ نہ وڃ، موت جي گهَڙي آهي.
گردشِ وقت جو نہ خوف اثر، ... منهنجي ساغر ۾ وِهہ ڪَڙي آهي.
منهنجي دل ڇو وساميو ٿي وڃي، ... چا، ڪٿي ڪونج ڪا رَڙي آهي.
منهنجي محبوب، شاعري منهنجي، ... 'تاج' جي توسان ڄڻ جَڙي آهي.

علي محمد "خالدي"

●

جهانِ عشق ۾ آه و فغان تي آهي پابندي،
چپن تي آهي پابندي، زبان تي آهي پابندي.
جگر جو خون پي، فرقت جون گهڙيون گهارئيون پيون،
ڪرڻ جو سوز دل جي ٿي بيان تي آهي پابندي.
زمين کان آسمان تائين سنپالي وڪ ڪٿڻ ڪهرجي،
جو عائد ٿي زمين ۽ آسمان تي آهي پابندي.
پنهنجي جا داستان پُردرد ٻڌجن ڪيترا ويهي،
جڏهن پنهنجي ٻڌائڻ داستان تي آهي پابندي.

ازل کان ڪاروانِ عشق لڏ سڪ ري ٻئي سودي جي،
وڻڻ وڪڻڻ جي ميرِ ڪاروان تي آهي پابندي.
اکيون اٽڪيون، دليون مليون، جتي ويچو وڇان نڪتو،
اتي لازم ٿيڻ تي 'تون' ۽ 'مان' تي آهي پابندي.
ڪڇڻ تي، آف ڪرڻ تي ۽ زبان کولڻ تي، القصہ،
گرفتارِ محبت جي جهان تي آهي پابندي.
مڪينن جي دغا دل مان نہ نڪتي جيستائين آ،
وڃڻ جي تيستائين لامڪان تي آهي پابندي.
پيو خونِ جگر ٻُورائو ڪن پيا 'خالديءَ' پارا
پيئڻ جي جت شرابِ ارغوان تي آهي پابندي.

عبدالقيوم 'صائب'

●

ستمگر ڪي ڪو سمجهائي، ستم ڪان ٿو نہ پڇتائي،
ستم جي شان و عظمت تي نہ گهرجي ايئن ٽڪو لائي.
ڪڪر ڪاري منجهان پيو چنڊ چوڏهينءَ جو ليئا پائي،
جهانِ حسن ظلمت مان ٿو نڪرڻ لاءِ واجهائي.
خيالِ عظمتِ ماضي، ۽ ربط و ضبط جو عالم،
اچا احساس جي منزل ۾ ريڙهيون پاڻ پيو پائي.
زمين ڪي، آسمان ڪي، منهنجي قسمت ڪي، يا سيني ڪي،
زمانو يوسفِ بي ڪاروان وانگر ٿو ڦيرائي.
پڳا ڪيترا هزارين ليليءَ فطرت زماني جا،
جنونِ باوفا تاهم نٿو ڪنهن ٻر ٻہ ساڳائي.
من و يزدان، خليل و آتش و زنار ۽ تسبيح،
پراڻي ڳالهہ آهي، جنهن ڪني دنيا پئي دهرائي.
چمن ۾ نرگس و نسرين، فلڪ تي مشتري، زهره،
زمين و آسمان ڪي حسن ٿو سينگاري، چمڪائي.

صدف سان گوهر ناياب تہ پيدا ٿئي، ليڪن،
صدف وانگر نٿو سڀڪو ڪري محنت ۽ پاڙائي.

جبل تيشي سان کوٽي تہ سگهي هر دور جو انسان،
مگر پرويز جو حيلو ٿئي تہ فرهاد مارائي.

خردمند و سياست جي رهِ پرخار ۾ ڦاسي،
ڪٿي ڪنهن جي تي هٿ لائي، نہ پٽ پنهنجو ڪو ڦاڙائي.

تفاوت ايترو عشق ۽ عبادت ۾ ٿيو، 'صائب'،
جلائي پرَ تہ هڪڙي جا، ٻئي ڪي پاڻ ڪوٺائي.

"نثار" بزمي

●

بيڪسيءَ جي بها ڪري ڏسبي، هڪ دفعو هيءَ خطا ڪري ڏسبي.
زندگيءَ جي حسين راتين ۾، جان ڪان دل جدا ڪري ڏسبي.
ڇا ٿيو؟ سر ويو، هئو هڪڙو، پنهنجي هستي فنا ڪري ڏسبي.
ناصحا، ڏي نہ تون نصيحت ڪا، عشق ۾ انتها ڪري ڏسبي.
ميڪشيءَ جو مزو وٺي ڏسبو، زخم دل جي دوا ڪري ڏسبي.
پاسو سنسار ڪان ڪري، 'بزمي'، نئين دنيا بپا ڪري ڏسبي.

موتي پرڪاش

●

آزمايل کي آزمائي ڏسون،
چين دل جو وري گنوائي ڏسون.

ڏوهہ هڪڙو تہ ٿي ويو آهي،
ڏوهہ جو سلسلو وڌائي ڏسون.

باوفا سان نڀائي تہ هرڪو،
بيوفا سان اسين نڀائي ڏسون.

ساٿ ۾ ٿي سدائين رهنداسين،
حوصلو يار جو وڌائي ڏسون!

ڪيترو آهَ ۾ اثر آهي،
آهَ کي عرش تي رسائي ڏسون.

توکي دل ۾ سمايو سين، ڇا ٿيو؟
ساري دنيا کي اچ سمائي ڏسون!

سُور توسان سٺڻ جي عادت آهه،
اچ ته سيني ۾ سي سمائي ڏسون.

ساري جڳ تان اسين ڪيليا آهيون،
پاڻ تان ڀي ته جڳ ڪلائي ڏسون.

داغ دل جا گهڻا لڳايا سين،
جان جو داغ اچ لڳائي ڏسون.

شعبان 'بخت'

●

ڇڙي دل آهه، ڀر سمجهاءِ ڪجهه پنهنجيءَ نظر کي ڀي،
نظر، جيڪا ٿي پنڪائي ڇڏي برق و شرر کي ڀي.

سا جي راهه ۾ ديوانگي ڀهريون قدم آهي،
سان پائيان هڪ قدم ٿو زندگيءَ جي رهگذر کي ڀي.

نٿي چاهيم ته هڪ حجت ڪري ايذو خفا ٿيندين،
جو منهن موڙي تون ٺڪرائي ڇڏيندين چشمِ تر کي ڀي.

مان سوچيان ٿو ته ڀوءِ ڪيئن ٿو ڪريان اميد ڪا تو ۾،
'اگر' سان گڏ جڏهن وارو وٺائين ٿو 'مگر' کي ڀي.

ڀرين، تنهنجي طلب قلب و جگر ۾ خيمه زن آهي،
مگر پلجي وڃان ٿو مان ڪڏهن قلب و جگر کي ڀي!

وري روئي ڏنو فرقت زده تارن جي بيچيني،
رنگيو بيدرد خوني شام جي رت سان سحر کي ٻي.

وٺي هڪ پاس جي تصوير ٻنجي آس تارن جي،
ڏني هڪ شمس نئي ٿي روشني منهنجي قمر کي ٻي.

مقدر کي مڃان يا حادثن جي ڪينه سازيءَ کي،
مون دل ۾ راهزن سوچي ڇڏيو هو راهبر کي ٻي.

خدا جو سنهن، آئي خيرات ڏي سر 'بخت' جي، ورنه،
ڪندس حيران سر ڦوڙي مان تنهنجي سنگِ در کي ٻي!

نيون طرزون

شعبان 'بخت'

[ترائيل]

سچ ته آهي

جيڪڏهن، منهنجا سڄڻ، مان نه ملان ها توسان،
ڪو نه سِڪ آڏو جهڪي ناز ڪٿي ها تنهنجا:
تنهنجي قربن تان ٿئي خوش ٿي ها قربان مون جان،
جيڪڏهن، منهنجا سڄڻ، مان نه ملان ها توسان.

۽ وري مون تي اگر تون نه ڪرين ها احسان،
ڪو ٻيو مهر ڪري عيب ڍڪي ها منهنجا:
جيڪڏهن، منهنجا سڄڻ، مان نه ملان ها توسان،
ڪو نه سڪ آڏو جهڪي ناز ڪٿي ها تنهنجا!

[سانيٽ]

چنڊ تارن جي تلاش

چنڊ تارن سان ته شل ڪوبه محبت نه ڪري!
خاڪ جا ذرا ملن شمع جي شعلن سان ته ڪئن؟
چنڊ تارن جي تمنا ته محض آهه خيال-
خواب ۾ خواب ملن ساهه جي سڏڪن سان ته ڪئن؟

چنڊ تارا ته سدا دور زمين کان رهندا،
پوءِ ڪيڏو به ڪري زور هلائي ڪوئي؛
آب و آتش جو اهو فاصلو منجهه جو نه آهه،
پل ته پوءِ ساهه جون شمعون ئي جلائي ڪوئي.

نُور کي نُور سان ٿي آھ ازل کان نسبت،
خاڪ مان پيدا ٿيل خاڪ سان منسوب رھن؛
پنھنجي مٽيءَ جي گلستان کي بنائن جنت،
پنھنجي ٻڪرن ۽ ٻڪن کي ٿي وسائن تہ ٺھن

ڀرين ڌرتيءَ جوٿي ھر ذرو وڃي ٿيي سائو،
ڀوءِ ڀل چنڊ ۽ تارن جو ڪجي ڪجھ سعيو.

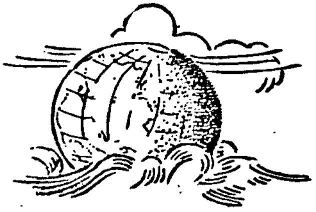

قطعا

شبير 'هاتف'

(١)

ڪيڏيون معصوم تمنائون ڪٺي ڇڏيون سين،
بزمِ جانان کي نئين رنگ ڏيڻ جي خاطر؛
ڪيترا پيرا انهيءَ در تي مٿا هونداسين،
رڳو هڪ پيرو جيئڻ وانگي جيئڻ جي خاطر.

(٢)

تون حسينن کان حسين آهين، مگر تو کان حسين،
منهنجا محبوب، اٿئي منهنجي اميدن جي ڪنوار:
ڪير ڄاڻي تہ گهڻا ڏينهن سندس رهندو سهاڳ،
ڪير ڄاڻي تہ متان هي بہ هجي تنهنجو پيارا

(٣)

هرطرف ياس ۽ حسرت جا جنازا ڏسبا،
منهنجي دل گورِ غريبان کان سوا ڪجهہ ناهي؛
عشق ڇا آهہ؟ ڪَلِي، سا بہ خزان جي ماريل،
زندگي گلشنِ ويران کان سوا ڪجهہ ناهي.

(٤)

جيسين چراغِ دل ۾، سهڻا، خونِ تمنا باقي آهي،
تنهنجي محفل رنگين رهندي، تنهنجون راهون روشن هونديون؛
جيسين اکڙين ۾ آب آهي، جيسين ٽڏڙيون آهون آهن،
تنهنجي صحنِ بهاران جون آڪاڻيون گلشن هونديون.

عبدالقيوم 'صائب'

(۱)

زندگيءَ جي پيچرن جا نقش هيا ميسارجن،
پر زبانِ حال ساروُ ڪجهه نه ڪجهه چوندا وڃن:
تون به ڏيندو وڃ سنيهو، ڪر نه ڪنهن جو انتظار،
يارَ پنهنجي اوج ۾ ڪن ياد توکي يا نه ڪن.

(۲)

آسمان جي هيءَ بلندي ۽ ستارن جو عروج،
تنهنجي دَرَ کي ڪين ٿا پهچي سگهن، فڪرِ بلند!
هي ته پيدائش جي چنبي ۾ اچي ويا، وقت ٿيو،
پر آتانهين تنهنجي ۾ عاجز رهن ٿا، ارجمند.

(۳)

سر ڪسان مکڙي وڃائي ٿي ڇڏي پنهنجو وجود،
گل ٿي بڻجي ۽ وڌائي ٿي چمن جو رنگ و بو:
فائدو ٻئي جو به ٿئي، پنهنجو به ٿئي نام و نمود،
ڪم جو اهڙو ٿو ڪري، سو ڪيئن نه ٿئي ٿو سرخرو!

(۴)

ساز جي هر تار ۾ ڪنهن گيت جو سنگيت آهي،
سُر سوين نڪري سگهن ٿا، آگرين جي ڇهڻ سان:
ڏک جي ڌرتيءَ مان خوشيءَ جو چشمو اُپري ٿو سگهي،
پر رياضت جي ضرورت آهي ان ۾ بيگمان.

(۵)

حال هيٺان، سور پيٺا، ڏک ڏهاڙي سرس ٿيا،
منهنجي پيري يار جاني، ڪيئن چوان، بيترس ٿيا:
پُور نم جو، گل سرنهه جا، رات جو پويون پهر،
ڪي نياپا ٿا ڏين، جي منهنجي لئه ٻئي درس ٿيا.

امداد حسيني

(۱)

منهنجي سيني ۾ تنهنجي پيار جا گل،
چشمِ عاشق جيان ڪليل رهندا:
ڪنهن نئين ڪنوار جي چپن وانگي،
آرزوئن جا چپ سبيل رهندا.

(٢)

شال انڌيون ٿين آهي اکيون،
جن ڪڏهن انتظار ئي نہ ڪيو؛
اهڙي دل ٻَل بہ شل نہ ساهہ کڻي،
جنهن ڪڏهن ڪنهن سان پيار ئي نہ ڪيو.

(٣)

جنهن ڪڏهن لڙڪ اگهيو ئي نہ هجي،
اهڙي دامن کي ڪو دامن نہ چئي؛
جنهن خزان کي نہ ڪلي ڪيڪاريو،
اهڙي گلشن کي ڪو گلشن نہ چئي.

(٤)

جو ڪڏهن چاڪ ئي ٿيو ناهي،
تنهن گريبان کي گريبان نہ چئو؛
بلبلن ڪان نہ ڪسيا جنهن نغما،
اهڙي موسم کي بهاران نہ چئو.

(٥)

رات پاسو اِجهو ٿي بدلائي،
چنڊ جو جام هارجي ويندو:
هي ستارن جا گل ڇڻي وينداٍ،
عشق ويچارو سارجي ويندو!

(٦)

تنهنجي هڪڙيءَ گهڙيءَ جي ساٿ کي، دوست!
آءٌ سالن جا سال ساريندس؛
ويندي ويندي بہ لڙڪ پي مرڪڻ،
ياد ايندو تہ لڙڪ هاريندس.

(٧)

پوء ڇا ٿيندو، ڪا خبر ڪانهي،
تون جهڪيل نيڻ ذرا کڻ تہ سهي؛
دل، جگر ڪير ٿو ڪري قربان،
مرڪ جا تير ڇڏي هڻ تہ سهي!

نيازعلي شاهہ 'محسن'

(١)

ذرّي ذرّي ساڻ منهنجو اُنس آهي،
منهنجو تہ ساڻ ئي تہ پيار نہ آهہ؛
زندگي ورنہ ٿي پوي ها موت،
شُڪر آهي جو پائدار نہ آهہ.

(٢)

موت نامعلوم هڪ تڪليف آهہ،
زندگي ظاهر ۾ ئي جنجال آهہ؛
هونئن تہ دنيا آهہ هڪ نعمت وڏي،
پر رڳو انسانيت جو ڪال آهہ.

(٣)

تجربو مون کي دوستيءَ جو آهه،
دوستي، سُند دشمنيءَ جو آهه؛
موت جو غم ته خير ڪجهه ناهي،
غم اگر آ ته زندگيءَ جو آهه.

(٤)

تو مان بيلوث محبت جو ڪري ويٺاسين،
توکي نزديڪ، ٻين کان ٿي ڀري ويٺاسين؛
سنگدل پاڻ ئي نادم ٿي ڳراٽي پاتي،
اهڙي پُردرد و الم آه ڀري ويٺاسين.

(٥)

جگر ۾ درد ۽ ظاهر ۾ شادان؟
اِها ئي زندگي آهي اسان جي؛
لڪايون زخم دل ٿا، ورنه، يارو،
خوشي پنهنجي، خوشي ناهي اسان جي.

(٦)

تون ڀي تسليم ڪندين، عزم صميم آهي ڇا،
ساري دنيا کي ئي تبديل ڪري ونداسين:
قيس و ليلىٰ جو قسم، وامق و عذرا جو قسم،
مذهبِ عشق جي تڪميل ڪري ونداسين!

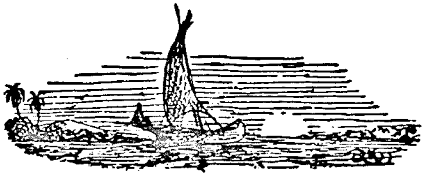

رباعيون

لکميچند "پريم"

(۱)

مشڪل سان ٿو دنيا ۾ ملي دوست سچو،
جو ڪنهن به ڪشالي ۾ ٿئي ڪين ڪچو؛
هڪ دوست سچو ڏئي ٿو حياتي ۾ خوشي،
۽ دوست ڪچو بڻجي ٿو هروقت ڏچو.

(۲)

ياري نه ڏنم ڪيت، نه ڪئي يار ڏٺم،
جي يار ڏٺم، پر نه وفادار ڏٺم؛
غمناڪ بڻائڻ جي ته هرڪو ٿو ڪري،
ليڪن نه ڪٿي ڪنهن جو ڪو غمخوار ڏٺم.

(۳)

افسوس جو اڄ ديوتا شيطان بڻيا،
معصوم پوڄارين جي لئه نقصان بڻيا؛
غالب ٿيي ويو نفس محبت جي مٿان،
پنهنجن ئي ڪيو ظلم، جو پنهنجا نه بڻيا.

(۴)

ڪر پيار نه، جي پاڻ پڄائي نه سگهين،
جيڪي ٿو ڪهڙين، سو متان ڀائي نه سگهين؛
دشمن ته نه ٿيي رهج، اگر دوست نه ٿين،
اي دوست، متان توڙ نڀائي نه سگهين.

(١)

گل ڪان ٽي ڀڃيو ڀونئر ڳهڻي چاھ منجهان:
هي خارَ ڀلا ڪهڙو ڪندا وڙ تو سان؟
گل، ماڪ جا ڪجھ لڙڪ وهائي، آکيو:
ويندا نہ ڇڏي مون کي خزان ۾ تو جيان!

(٢)

بيٺي ٿي ڪمان آهي، اِجها تير ڇُٽي،
آ شيشو جهُڪيو، هاڻ اِجها مَيّ ٿي ڪُٽي:
ڀوري ٿي جواني، ۽ ٻڍاپو آيو،
بيٺي ٿي ڪمر، ۽ ٿي اِجها جان ٽٽي!

(٣)

چئہ هندو نہ آهيان، نہ مسلمان آهيان،
چئہ ٻوڌي نہ آهيان، نہ ڪرستان آهيان:
توکان جي پڇي ڪير تہ 'آخر ڇاهين؟'
چئجانس، نماڻائيءَ سان، 'اِنسان آهيان!'

٢

افسانا

١. گود ڀريل، دل ويران — ڪيرت ٻاٻاڻي
٢. موٽ — طارق اشرف
٣. رُڃ — خواجا سليم
٤. هڪ خواب، هڪ حقيقت — حميد سنڌي
٥. سيمنٽ جي پُتلي — رشيده حجاب
٦. ڪيئن وساريان — ميرمحمد نظاماڻي
٧. بهشت ۽ دوزخ (ترجمو) — سُميتر نندن

سنڌيڪار: وليرام ولڀ

"'جتي ڪم کي توريو ۽ ماپيو وڃي ٿو، اُتان ڪلا (فن) گم ٿيو وڃي. جتي انسان جي قيمت ڪٿي وڃي ٿي، اُتي خوشحالي قائم نٿي رهي سگهي. تو دولت جي لالچ ۾ سوديبازي شروع ڪري ڏني آهي. هاڻي تنهنجيءَ دل ۾ ٻين لاءِ همدرديءَ جو جذبو باقي نه رهيو آهي. ڪجهه وقت پڄاڻا، تون انسان جي سچي پريم کي به خريدڻ جي ڪوشش ڪندين، ۽ جلد ئي هن سرزمين جون حالتون ائين بدلجي وينديون جو هتي جو هر فرد همدرديءَ ۽ محبت جي بدران دولت، غرور، طبقاتي اوچ-نيچ، ۽ سماج جي ٻنڌڻن جو پوڄاري بڻجي ويندو. پوءِ ڪوبه شخص محض پريم جي خاطر شادي نه ڪندو، ۽ هن ڌرتيءَ تان پريم جي بوءِ مٽجي ويندي؛ ساوڻ جي بادلن مان پريم ڀريو آب نه وسندو، پريتما جي وڇوڙي ۾ ڪنهن چاهيندڙ جي دل درد وچان ڪانه روئندي، ۽ پريم جي مندر ۾ پنهنجو تن من نثار ڪرڻ وارو مشڪل لڀندو؛ زندگيءَ جي سچائيءَ وارين ڪيفيتن کي مٽايو ويندو؛ ميل جول، خوشحالي ۽ آسودگي هميشه لاءِ ختم ٿي ويندي؛ ايمانداريءَ کي حماقت، ۽ همدرديءَ کي چريائي سمجهيو ويندو؛ بوالهوسيءَ کي محبت، ۽ چالبازيءَ کي عقلمندي تصور ڪيو ويندو!

"'تو جو نئون دستور رائج ڪيو آهي، سُميرو، اهو وڌندو ئي رهندو، ۽ جڏهن پنهنجي معراج تي پهچندو، تڏهن حالات اهڙيءَ طرح بدلجي ويندا جو انسان پاڻ کي پنهنجن هٿن سان برباد ڪرڻ لڳندو — ۽ کيس انهيءَ وقت تائين چين نه ايندو، جيستائين انسانيت کي نيست ۽ نابود نه ڪندو!'

"سميرو محسوس ڪيو ته سندس ارد گرد ڦهليل خاموش انڌيرو چئي رهيو هو: 'زمين تي ڦهليل غلط رجحانن ۽ خراب رواجن جي گندن داغن کي ڌوئڻ لاءِ انساني خون جي ضرورت پوي ٿي!'" [سُميتر نندن: "بهشت ۽ دوزخ"]

كيرت ٻاٻاڻي

گود ڀريل، دل ويران

ڀورن اٺن ڪلاڪن جي بيهوشيءَ کان پوءِ جڏهين مون اکيون کوليون ته سامهون بيٺي مُسڪرائي سان مُرڪندڙ نرس کي ڏٺم، جنهن ٻاجهه ڀري سُر ۾ چيو، ”پٽ، توکي ڪو ڄاڻو آهي! ڏسندينءَ؟“ منهنجو بدن ائين ڏڪي ويو، ڄڻ نانگ ڏنگيو هجيم. منهنجي ڏڪڻيءَ سان کٽ اسپتال جي کٽ به ڏُڏي وئي، جا حقيقت نرس جي نظر کان لڪل نه رهي. ”پٽ، توکي ٻاجهه ڄاڻو آهي! ڏسندينءَ؟“ ٻيهر نرس، ماکيءَ سان ڀري، لفظ پنهنجي مُک مان ڪڍيا. منهنجين اکين جا بند ائين ٽُٽي پيا، جيئن ساوڻيءَ ۾ ڀرپور نديءَ جا ڪپر ڍهي پوندا آهن. نرس آواڪ (چُپ) رهجي وئي. کيس ڪجهه به سمجهه ۾ نه آيو. مون کي جڏهين ڇير ٻائي نچڻ گهربو هو، تڏهين مون اکين ۾ سيلاب جاري ڪري ڇڏيو هو—سو به ٻهرئين ڀر جي جنم-ڏينهن تي!

”پٽ، تون هيءُ ڇا ٿي ڪرين؟“ هن حيرت ڀرئي نوع ۾ چيو.

”مون کي دل کولي روئڻ ڏي!“ مون چيو؛ ۽ منهنجو هنيانءُ ڦاٽڻ لڳو.

”آشي نه ٻول! اڄ تنهنجي جيوَن ۾ بهار آيو آهي!“ هن حجتي ڀاوَ ۾ چيو.

”اِهو بهار منهنجي لاءِ سرءُ به کٽي آيو آهي.“ مون کان سڏڪو نڪري ويو، ۽ نرس اچي منهنجي وات تي هٿ رکيو. مان وڌيڪ ڳالهائي نه سگهيس. منهنجون اکيون ٻورجي ويون—ائين، جيئن ٻوڏ جي پاڻيءَ ستان سڪل پنن ۽ گاهه جو تهه جمي وڃي.

مون کي خبر ناهي، مان ڪيترو وقت ائين اکين جي آب سان اندر جي آگ کي وسائڻ جي ڪوشش ڪندي رهيس. پر اندر ۾ آگ هڪ ڀنيت مثل ٻري رهي هئي، جنهن کي ٿڌو ڪرڻ مشڪل هو. منهنجا آنسون جيئن هن آگ تي ڪِريا ٿي ته بخار ۾ بدلجي، ٻاڦ ٿي هليا ٿي ويا، ۽ آگ تنهان ئي تيز ڀڙڪندي رهي. جيئن گرم تٽي تي پاڻيءَ جو ڦڙو وجهبو آهي ته ’سون-سون‘ ڪري بخار بڻجي ويندو آهي ۽ پٺيان پنهنجي هستيءَ جي ميٽجڻ جو دونهون ڇڏي ويندو آهي، بلڪل ساڳيءَ طرح منهنجي دل اندر هڪ دونهين جو غبار پيدا ٿي رهيو هو، جنهن ۾ منهنجي دل ٻوساٽجي رهي هئي.

الائي ڪيڏيءَ مهل نرس ڪمري ۾ لنگهي آئي هئي، ۽ منهنجي جيوَن-جي ٽڪري کي منهنجي پِر ۾ سمهاري ڇڏيو هئائين. هن جي هڪ ئي ڇهاءَ سان منهنجي جيوَن ۾ امرت-رس ڀرجي

ويئي. مون کيس گود ۾ کڻي ڇاتيءَ سان لڳايو، ۽ زور ڏيئي کيس پنهنجيءَ آتما ۾ سمائڻ جي ڪوشش ڪيم. اندر مان ايتري اڇل ٿي آئي، ڄاڻيم ڄاوناڻن جو ڪو درياهه آٿلي پيو آهي؛ ۽ ان جو ايترو ته زور محسوس ڪيم جو ائين ٿي لڳو ته دل به آڇلجي اچي ٻاهر پوندي. ٿڻن مان ايتريون سينجي ويئون هيون جو ڇاتيءَ مان امرت جا ڦوهارا ڇٽڪي پيا. جڏهين ڇاتي سندس مُک ۾ وڌم، ته هڪوار وري مِن ڦِسي پيو ۽ اوچنگارون ڏيئي روئڻ لڳيس. تڏهين نرس نه صرف ٽپرس ۾ پيئي، بلڪ دهلجي پڻ ويئي، ۽ جلدي ڪمري ڪان ٻاهر هلي ويئي. مون سندس دل جو مطلب سمجهي ورتو—

جڏهين نرس ڊاڪٽريائيءَ کي وٺي منهنجي ڪمري ۾ آئي، تڏهين منهنجي دل هڪ اهڙيءَ جهوپڙيءَ مثل هئي، جنهن کي هڪ زبردست طوفان لوڏيو ۽ سٽيو هجي، پر بنياد کان اکوڙي ڦٽو نه ڪيو هجي. ڊاڪٽريائيءَ جي اندر گهڙڻ تي مون مشڪي سندس آجيان ڪئي. ڏٺم ته سندس چهري تان انتظاريءَ ۽ مونجهاري جون ريکائون وينديون رهيون. منهن مصريءَ جهڙو مٺو ڪري، نرس کي چيائين، ”ڪيڪو ۽ ماءُ بلڪل خوش آهن.“ پوءِ مون کي چيائين، ”امان توکي موت جي هٿن مان کسي ورتو آهي. اها سڀ ڪڪي جي ڪرامت آهي.“

دل ۾ آيم ته چوانس، ’توهان مون کي موت جي منهن مان ڇو ڇڏايو؟ مان هت جيئڻ لاءِ ڪانه آئي هيس. موت جو سک توهان مون کان ڇو کسي ورتو؟‘ پر اِهي اکر منهنجي گلي ۾ اٽڪي پيا. مون ٻاهران ڪوڙو مشڪي چيو، ”سير—سير—“ وڌيڪ ڪجهه اکلي نه سگهيو. ڊاڪٽريائي مون کي آٿت ڏيندي هلي ويئي. نرس پڻ ڪمري کان ٻاهرنڪري ويئي، ۽ ائين نهاريندي ٿي ويئي، ڄڻ ٻاڻ تي ئي وشواس نٿي آيس.

* * *

ٻئي ڏينهن، ڪم ڪار لاهي، نرس منهنجي ڪمري ۾ لنگهي آئي. التجاپري نوع ۾ چيائين، ”ڀيڻ، مون سڄي رات ننڊ نه ڪئي آهي. مان تنهنجيءَ پيڙا کي ڪجهه ڪجهه محسوس ڪري رهي آهيان. ڇا مون کي اهڙو سؤڀاڳيه ملندو جو تنهنجي دک ۾ ڀاڱي ڀائي ٿي سگهان؟“

مون چيو، ”ڀيڻ، هن دک جو ڀاڱو ٻئي ڪنهن تي ڇو پوي؟ مان ئي ان لاءِ ڪافي آهيان.“

نرس ڏُکي ٿيندي چيو، ”ڇا، مان انهيءَ جي لائق به نه آهيان جو ڪنهن جي دک ٻڌڻ جو ادڪار پائي سگهان؟“

مان هن جي انساني جذبي جي گهرائيءَ اڳيان هار مڃي ويئيس، ۽ جنهن دک کي پنهنجو نجو اَمولڪ خزانو سمجهي دل ۾ ڏهن سالن کان سانڍي ويٺي هيس، سو هن اڳيان لڪائي نه سگهيس؛ پنهنجي دک جو داستان کولي ويٺيس.

”ڀيڻ، منهنجو جيوَن دک جو هڪ عجيب قصو آهي. مون پيار پري شادي ڪئي، جڏهين ’پيار جي شاديءَ‘ جو نالو به ڪنهن ڪين ٻڌو هو. منهنجي مائٽي هڪ هنڌ هڱلائي ويئي هئي.

منهنجو پيءُ مون کي گهر ۾ وَرُ ڏسڻ لاءِ وٺي هليو. جڏهين ڏسي موٽياسين، ته پين عزيزن کي به نه ئي گهر ۾ نه ئي وَرُ وڻيو. پر مان ته هڪ ئي ملاقات ۾ پاڻ وڃائي ويٺيس. مون کي گهڻو ئي سمجهايو ويو، پر مون کنهن جي به نه ٻُڌي. ٻڌان به پلا ڪيئن؟ منهنجي وس ۾ ڪجهه به ڪونه هو. سڀني ائين ٿي چيو ته ڇوڪري جي اکين ۾ جادوءَ جو سرمون پيل آهي، جنهن مون کي پاڳل ڪري ڇڏيو آهي. اکين ۾ سرمون پيل هوس يا نه، پر دل ۾ امڙو عطر ڇنڊيل هوس، جنهن منهنجيءَ دل کي معطر ڪري هميشه لاءِ هُن جو ڪري ڇڏيو هو: ايتريقدر جو مون سُڌبُڌ ڀلائي، ريتون رسمون ٽوڙي، هڪ ڏينهن سندس اشاري تي گهر مان ڀڄي وڃي سائس پريم جو ناتو قائم ڪيو، ۽ هميشه لاءِ پاڻ کي هُن جو ڪري ڇڏيم.

”اوڏيءَ مهل منهنجي خوشيءَ جو ڪو انت ئي ڪونه هو. مون ائين ٿي سمجهيو، ڄڻ سرڳُ هيٺ لهي آيو آهي. مان خوشيءَ ۾ ائين ٿي ڦريس، جيئن آزاد بلبل هڪ شاخ تان ٻيءَ شاخ تي ٽپندي آهي. منهنجي مُک مان آواز ائين ٿي نڪتو، جيئن ڪوئل جي ٽنوار ايندي آهي. هڪ سال خوشيءَ ۾ ائين گذري ويو، ڄڻ اجا هڪڙي گهڙي ئي گذري هئي. ’هُو‘ هو، ۽ مان هيس؛ ٻيو ڪجهه نه هو. دنيا منهنجي لاءِ هڪ سندر سپنو هئي؛ مان انهيءَ سپني جي آڏامندڙ پَري؛ ۽ منهنجو ڪانڌ انهيءَ جو مرڪز، جنهن جي چوڌاري منهنجي دنيا جو گهيرو پورو ٿيي ٿي ويو.

”پوءِ منهنجي جيوَن ۾ اوچتو ڦيرو آيو. ڦيرو ڇا، هڪ طوفان آيو، جنهن منهنجي دنيا الٽي ڪري ڇڏي. منهنجو سهڻو سهنو پرزا پرزا ٿي منهنجي سامهون ٽڙي پکڙي ويو، جنهن کي وري ڳانڍڻ اهڙو ناممڪن هو، جهڙو ٽڪر ٽڪر ٿيل آئيني کي. ڌرتي منهنجي لاءِ، اولهه کان اوڀر بجاءِ، اوڀر کان اولهه ڦرڻ لڳي هئي؛ جنهنڪري منهنجو روشن ڏينهن انڌاريءَ رات ۾ بدلجي ويو هو.

”هڪ ڏينهن هُو اوچتو گهر واپس آيو. هُو، ’هُو‘ نه هو؛ پر ٻيو ڪجهه هو. هاڻي هو ’جادوگر‘ نه، پر جيلر هو. سندس اکين ۾ پيار نه، پر ڌڪار هو. هن جي چهري تي ڪير نه، پر نِير هاريل هو. سندس مُک مان مُکڙين جي سڳند بجاءِ سڙيل ٻُٽن جي ٿِڪاڻ ٿي نڪتي. سندس اهڙو روپ مون ڪڏهين ڪين ڏٺو هو. پُرش جا ٻه روپ، هڪٻئي کان هيڏو ڏورا رڙ ڪري چيائين، ’تو مون سان ڌوکو ڪيو آهي! فريب ڪيو آهي!‘

”منهنجن پيرن هيٺان ڌرتي کسڪڻ لڳي. ڊپ ۽ ترس ڳاڙڙ نوع ۾ چيم، ’مٺا، ڪهڙي ڳالهه آهي؟ مون کان بيخبريءَ ۾ ڪا چُڪ ٿي ويئي آهي؟‘

”’چوين ٿي، چُڪ ٿي آهي! تون دوکيباز آهين! نرلجي، نيچ آهين!‘

”منهنجن هٿن مان سڀڪجهه ڪِري پيو. آسمان تان اچي زمين تي ڪريس. منهنجو هِردو ڦاٽڻ لڳو. ٽنگون وساڻ لڳيون، ۽ آتي جو آتي مٽي کي هٿ ڏيئي ويهي رهيس.

”’تون ڪلراٺي زمين آهين! تون سَنڍِ آهين! تون خالي کبڙ آهين! مون کي ڀنيلائي، مون سان شادي ڇو ڪيئه؟ هن دولاب کان ٻڏي مرين ها ته بهتر هوءِ!‘

”هاڻي مون کي ڪجھ ڪجھ سمجھ ۾ اچڻ لڳو. هاڻي مون پنهنجيءَ ’خطا‘ کي سمجهڻ شروع ڪيو. ڊيرج رکي چيم، ’مٺا، ائين ٿيندو آهي. تو اسيدون ڇو لاٿيون آهن؟ ڏک ڪرڻ جو هروڀرو سبب ڪونهي.‘

”منهنجو ائين چوڻ، بس، جڻ ٻرندڙ آگ تي تيل پيو. گجندي چيائين، ’ نانگڻ! تو اِنهن مٺين ڳالهين سان منهنجي زندگي زهر بڻائي آهي، هاڻي مان تنهنجين فريبي ڳالهين ۾ نه ڦاسندس... نڪر منهنجي گهر مان!... مُڪل ٻَنڌ کي ڇا ڪندس؟‘

”مون اهي اکر پورا ڪونه ٻڌا، انهيءَ کان اڳ ۾ هوش حواس وڃائي ويٺيس. ڏندڻ پئجي ويا. جڏهين هوش ۾ آئيس، ته ڏٺم ته برباد ٿي وئي هيس. منهنجو ڪانڌ مون کان منهن موڙي ويو هو. اسان جي آتما جو سنبند ٽُٽي چڪو هوا“

مان ۽ نرس هنن ڳالهين ۾ ايترو ته محو ٿي وييون هيونسين جو اسان کي وقت جي ڪَٿ ئي نه رهي، ۽ نرس، کي پنهنجي ڊيوٽيءَ جي سڌ به نه رهي. اسان کي اِها به خبر نه پيئي ته ڊاڪٽرياڻي ڪمري ۾ لنگهي آئي هئي، ۽ اچي اسان جي مٿان بيٺي هئي! هن جي ڳالهائڻ تي اسان جي سڌبڌ موٽي آئي، ۽ نرس، هڪ گنهگار جي نموني لڄي ٿي، ڪمري کان ٻاهر نڪري وئي. سندس اکين ۾ موتي چمڪي رهيا هئا. ناري هِردو به سِپ وانگر آهي، جو دوءِ ٻئي جو دک ڏسي ته سندس اکين ۾ موتي جنم وٺندا آهن.

* * *

ٻئي ڏينهن نرس ساڳئي وقت اچي منهنجي پرسان وئي. مون سندس سڪ پريءَ پنهنجائپ ڪري، پيڙا جو بوجو گهٽ محسوس ڪيو. ائين لڳم ته هن ئي ٿوري بوجي تي پنهنجو حق ڄمايو هو. مون وري شروع ڪيو:

”ڀيڻ، منهنجي جيون جي دک جو باب اجهو اِئين شروع ٿيو. هُن کي اِهو وَهم ويهي ويو هو ته مان اپاڪي آهيان، ۽ سندس سنتان لاءِ سِڪ پوري ڪري نه سگهنديس. اُن ڪري، اهڙي ’پاپ‘ لاءِ مون کي هرقسم جي عذابن ڏيڻ جو هُن ويچار ڪري رکيو هو.

”هڪڙي ڏينهن ڪاڏو پاڻي اچي ڏنوسانس ته هڪڙو گراهه وجهي، رڙ ڪري چيائين، ’هيءُ ڇا، ڪنهن جي موت لاءِ ڪاڏو ٺاهيو اٿيئي؟‘

”مون چيو، ’ڇا، ڪا غلطي ٿي وئي آهي؟ ڪاڏو ته هميشه وانگر ٺاهيو اٿم.‘

”’اڄ ته انهيءَ ۾ زهر گڏيو اٿيئي!‘

”مان ڏڪي وئيس. سڀالي چيم، ’ڇا ٿا چئو؟‘

”’اڏهبن ڇا، مان ڪوڙ ٿو ڳالهايان؟‘

”’زهر سان توهانجن دشمنن کي ڏيان! منهنجي لاءِ اوهين اِهو ڇا ٿا چئو؟‘

”’منهنجي ۽ دشمن جي وچ ۾ هاڻي تفاوت ئي ڪهڙو رهيو آهي؟‘

”مون حجتيري انداز ۾ چيو، ’اوهان کي اڄڪلهہ الائي ڇا ٿي ويو آهي! جن هٿن کي اوهين هٿن ۾ جهلي چمندا هئا، سي ڇا هينئر اهڙا ٻُرا ٿا ڀاسن؟‘

”’انهيءَ کان وڌيڪ ٻُري آهي تنهنجي دل، جنهن ويساهہ گهاتي ڪئي آهي!‘

”—’جنهن دل کي توهين شيشي جهڙي شفاف، ڪنول جهڙي نرمل، ۽ شبنم جهڙي پوتر سمجهندا هئا!‘

”’مون غلطي ڪئي هئي،‘ هن سڙندي چيو.

”’غلطي اوهان جي نہ، پر غلط فهميءَ ۽ گمان جي آهي.‘

”منهنجو اهين چوڻ، ۽ هن غصي ۾ پليٽ جا اڇلائي تہ ٺيڪرون ٺيڪرون ٿي ويئي. پوءِ منهنجي رات روئندي گذري، هن جي رات ٽڪندي!

”هڪ ڏينهن هو آفيس مان پنج منٽ سويل آيو. سياويڪ، چانهہ ڏيڻ ۾ پنج منٽ دير ٿي ويئي. منهنجي لاءِ باهہ ٻري آئي. ڪٿان ٿي آيو، ڪٿان ٿي ويو! ڇُلڪندڙ ڪوڙهن کي روڪيندي چيم، ’پنجن منٽن ۾ آئي ويئي ڪانهي، اِجها چانهہ تيار ٿي.‘

”’هاڻي تون سوال-جواب ڪري سگهي آهين! جي پاڻ کي راڻي ٿي سمجهين، تہ هن گهر ۾ تنهنجي لاءِ جاءِ ڪانهي!‘

”سهڻ جي بہ حد ٿيندي آهي، منهنجيءَ سڙيل دل مان نڪري ويو، ’جيڪڏهين پيءُ ڪنهن کي گهر جي راڻي بڻائڻ جو ويچار اٿوَ تہ مان داسي بڻجي گذارڻ لاءِ بہ تيار آهيان.‘

”بس، ويل ٿي ويو! مون کي چيائين، ’تنهنجي اهڙي هوڏ! تہ پوءِ نڪر هن گهر مان، هن ئي گهڙيءَ!‘ ۽ زوريءَ ٻاهر ڪيڻ لاءِ تيار ٿي ويو.

”مون گهڻيون آزيون نيزاريون ڪيون— ’هھڙي نموني ڌڪي ڪيڻ کان تہ مون کي چڪيا تي چاڙهي اچو تہ بهتر!‘ پر منهنجي هڪ بہ ڪانہ هلي. ڌڪي ٻاهر ڪيڍي ڇڏيائين، ۽ دروازو بند ڪري ڇڏيائين. آها سياري جي سڄي رات مون دروازي ٻاهران ويهي گذاري!“

اِتي منهنجو گلو گهُٽجي ويو، ۽ اکين مان نير جهر-جهر ڪري وهڻ لڳو. نرس جون بہ پلڪون آليون ٿي وييون هيون. اٿي اچي مون کي ڀرانڀري پاتائين.

هيءُ ڇا هو؟ انسانيت سان موهہ هو، يا نرس جو مون سان ڪو سنبنڌ هو؟— شايد استريءَ جو هيءُ وشال روپ هو!

* * *

ٽن ڏينهن تائين هوءَ منهنجي ڪمري ۾ وري ڪانہ آئي. ڇهين ڏينهن منهنجو اسپتال ڇڏڻ جو ڏينهن هو. صبح ساڻ هوءَ منهنجي ڪمري ۾ گهڙي آئي. هن جي من جي وياڪلتا ۽ انتظاري مون کان لڪي نہ سگهي. هن جي دل ايتري شفاف هئي جو انهيءَ درسنيءَ تان ڪجهہ بہ پڙهي وٺڻ مشڪل ڪونہ هو. مون چيو:

”پوءِ، اهڙيءَ طرح ڏهه سال گذاريم. ڪڏهين چانهه تي، ڪڏهين مانيءَ تي، ڪڏهين بيڙي نه ناڪڻ تي، ڪڏهين رومال نه ڏوڻ تي، پيئي عذاب سهندي هيس.“

”پوءِ تون ڪڏهين هلي ڪانه ويئينءَ؟“ نرس انتظاريءَ مان پڇيو.

”هڪ ڇو، ڪيترا دفعا هلي ويئيس.“

”پوءِ؟“

”پوءِ جو قصو ته انهيءَ کان به وڌيڪ وچتر آهي.“ مون چيو.

”جيڪڏهين مان هلي ويندي هيس ته ٻئي-ٽين ڪلاڪن کان پوءِ ڊوڙندو منهنجن مائٽن جي گهر ايندو هو، ۽ ليلائي مون کي واپس وٺي هلندو هو. مون کان سواءِ هڪ رات به گذارڻ هن لاءِ پهاڙ ٿيندو هو! اهو هن جو اصلي روپ هوندو هو. پوءِ ته ٻه-چار روز اٿين ٻرگهور لهندو هو، ڄڻ نئين شادي ڪري وٺي آيو هجي؛ ۽ مان سڀڪجهه اٿين ڀلجي ويندي هيس، ڄڻ نئون جنم لڌو هجيم، جنهن ۾ اڳين جنم جو سڀڪجهه ڀلجي ويئي هجان. منهنجي دنيا هڪوار وري رنگين ٿيجي ويندي هئي، ۽ مان هن ۾ سمائجڻ جي ڪوشش ڪندي هيس، ته اوچتو ڪنهن شام يا صبح جو هن جو روپ بدلي ويندو هو—

”هڪ دفعي جي ڳالهه آهي. مان ڪافي بيعزت ٿي گهر کان ٻاهر نڪتي هيس. انجام ڪيو هوم ته واپس موٽي نه وينديس. ست ڏينهن گذري ويا. هن جو ڪو به حيلو وسيلو نه هليو. ميڙون، منٿون، سڀ وٺڙٽ ويئون. مون کي ڄاڻ آهي ته انهيءَ هفتي اندر هن جي چهري تان چمڪ اڏامي ويئي هئي، سندس مکڙو پيلو ٿيجي ويو هو. مون کي معلوم آهي ته ڪاڏي جي ڪٽي کي به هٿ نه لاتو هئائين. پلا، ڪائي به ڪيئن، جڏهين ڪارائڻ واري ئي ڪانئس منهن موڙي ويئي هئي! ڏينهن ۾ ٻه دفعا مون وٽ ايندو هو. ڪلاڪ ڪن ويهي، نااميد ٿي، هليو ويندو هو. منهنجي دل ڇڄي پوندي هئي؛ پر مائٽن مون کي روڪي رکيو هو.

”هن کي ڪٿان ٿو آنند اچي! سندس آتما جو مون سان اٽمتجندڙ سنبنڌ هو. هو ڪنهن پيڙا جي اثر هيٺ مون کي پنهنجيءَ آتما کان جدا ته ڪري ڇڏيندو هو، پر پوءِ سندس روح اندر گهور اندڪار ڇانئجي ويندو هو. سندس دل سُڃي ۽ ويران ٿي ويندي هئي، جتي سڃيءَ ۽ ويران فضا ۾ هاهاڪار مچي ويندو هو، ۽ هواوڏانهن پڇندو ايندو هو، جتي سندس آتما کي تسڪين ملندي هئي.

ستينءَ رات، مان ڪمري ۾ دريءَ واريءَ کٽ وٽ ننڊ ۾ غلطان هيس. منهنجي ڪن تي ڪنهن جو آواز پيو. مون سمجهيو، ڪ مون کي پڪاري رهيو آهي. مان ڇرڪ ڀري اٿيس. ”سهڻي! سهڻي!“ منهنجي ڪن تي آواز پيو. هو مون کي انهيءَ نالي سان پڪاريندو هو. ڪيڏو نه درد ڀريل هو آنهيءَ سڏ ۾! ڄڻ 'ميهار' نديءَ جي ڀيءَ ڪنڌيءَ کان پڪاري رهيو هو. مون اٿي دري کولي. اکين ۾ پاڻي اچي ويم. منهنجو ڪانڌ، سياري جي ٿڌ

رات ۾، هڪ قميص - پتلون ۾، منهنجي سامهون بيٺو هو. مون چيو، ’هيءَ توهان ڇا ڪيو آهي؟ ڏاڍ لڳي ويو تہ! هيڏي ڪمهلي وقت اچڻ جي تڪليف ڇو ڪيو؟‘

”منهنجي لاءِ پيو بہ تہ ڪو رستو ڪونهي. تون منهنجي ننڊ پاڻ سان کڻي آئي آهين. منهنجو آرام تو وٽ پيچي آيو آهي. منهنجو روح ويرانيءَ ۾ ڪوهجي وينو آهي. اچ، اچي کولي ڏي!‘

”’چڱو، توهين هينئر هلو، صبح جو مان پاڻيهي اوهان وٽ ايند يس.‘ مون ڪيس آٿت ڏنو.

”’نہ، توکان سواءِ هڪ پل بہ گذارڻ محال آهي. منهنجو قسم، هلي اچ! وڌيڪ سزا نہ ڏي!‘

”منهنجون پلڪون آليون ٿي ويون. چيم، ’هن بيگاهہ وقت ڪيئن هلنديس؟ صبح ساڻ اينديس.‘

”’نہ، صبح جو تون انهيءَ گهيري کان ٻاهر نہ نڪري سگهندينءَ. هينئر ئي هلي هل.‘

”’پر هينئر، هن حالت ۾ ڪيئن هلنديس؟‘ مان ڊپ ۾ هراسجي وئيس.

”’بس، تون در کول ۽ ٻاهر نڪري اچ: دنيا سان اسان جو ڪهڙو ٻريوجن!‘

”مان در کولي، اوڏيءَ مهل هن سان واپس هلي آيس.

”ائين، ڏينهن گذرندا رهيا ـــ دک ۽ سک، ڳوڙهن ۽ ٽهڪن جو هڪ عجيب سلسلو! آءٌ پنهنجيءَ انهيءَ قسمت تي هري ويئي هيس. ڪنهن بہ شڪايت يا سڏڪي کان سواءِ، حالتن کي قبول ڪري ڇڏيو هوم، ۽ هن پڻ ان حقيقت کي قبول ڪري ڇڏيو هو.

”۽ پوءِ، اوچتو، هڪ ڏينهن آسمان تان بادل هٽي ويا. سورج تان ڏهن سالن جو گرهڻ لهي ويو. هڪ سهائو صبح اڀري آيو. تازيون ۽ سڳنڌي هيرون چوڌاري وڻن ۽ گلن کي جهومائڻ لڳيون. مُکڙيون ڪَرَ موڙي، ننڊاکرا نيڻ کولي اٿيون. پکين خوشيءَ جا گيت ڳائڻ شروع ڪيا... منهنجي ڪُک ڀرجي ويئي هئي!“

اِتي نرس البت آنند ۾ ڀرجي ويئي. چيائين، ”ڀيڻ، وري بہ شڪر ٿيو جو دک جو سمو گذري ويو. ان کي ياد ڪري، جيوَن کي دُکي ڪرڻ مان ڇا ورندو؟“

مون دک جو ڊِڪ ڀريندي چيو، ”ڀيڻ، تون نٿي ڄاڻين، منهنجي جيون جي دک جو نئون باب شروع ٿيو آهي.“

نرس اکيون ڦاڙي مون ڏانهن نهارڻ لڳي. منهنجي ڳالهہ ڪيس سمجهہ ۾ ڪانہ آئي، تڏهين بہ سندس چهري تي هٻڪ هارجي ويئي.

مون پنهنجيءَ دل تي پٿر رکي، گلي کي دٻائي ۽ پنهنجيءَ آتما کي چيريندي چيو، ”هنُو ڀ مهينا اڳ، مُدي جي تپ جو شڪار ٿي، اسان کان اصل لاءِ موڪلائي هليو ويو آهي!...“ منهنجو گلو گهٽجي ويو.

نرس کان هڪ زوردار چيخ نڪري ويئي. هوءَ آتي ئي ويهي رهي. اسپتال جون دريون ۽ دروازا ٽڪرائجي ويا. ڀتيون لُڏي ويئون. ساري جڳهہ ڇڻ ڦرڻ لڳي. مون پنهنجي جگر جي ٽڪري کي ڪٿي سوگهو جهليو. گود ڀريل، پر دل ويران، ـــ اسپتال کان ٻاهر نڪري آئيس.

طارق اشرف

مـــوڙ

اڄ وري گهر جو هڪ ڪونئي سَـٽُ پيو. اڄ وري گهر جي گهٽُ ٻيل جسٽ جي ٿانوَن کي نون گهٽڻ لاءِ اگهڻ ۾ آڇلايو ويو. اڄ وري شور ٿيو، وري گوڙ متو. اڄ وري پاڙي وارِيءَ، پٽ سان لڳل ڪٽ تان ٻيهي جهاتي پاتي؛ پاڙي جي ٻارن در مان ليئو پاتو، ۽ 'ڪِي-ڪِي' ڪري کليا. اڄ وري 'پوليس وارو' پٽ تي زور زور سان پير هڻندو گهر مان نڪتو. ٻيڏوهي نينڊڙي جي ڳل تي اڄ به ماٺس زور سان چماٽ هڻي، ۽ هو زور زور سان روئڻ لڳو. اڄ به 'پوليس واري' جي وڃڻ ڪان پوءِ جوڻس پار ڪيڏي رُني، ۽ سڄو ڏينهن ڪُني نه چڙهي.

اها ڪا نئين ڳالهه ڪانه هئي. زرينه جي شادي مظفر سان ٿئي ڏهه سال گذري چڪا هئا. ڪجهه وقت تائين اهڙو اتفاق سالن ڪان پوءِ ٿيندو هو؛ پوءِ مهينن ۾، ان ڪان پوءِ هفتن ۾، ۽ هاڻ ته اهڙا اتفاق هفتي ۾ ڪئين ڀيرا ٿيڻ لڳا. شور ۽ گوڙ ڪان شروع، پٽ ٻارَ تي ختم.

مظفر ڪي انهيءَ ڪري زرينه سان نفرت نه هئي ته هوءَ ڪا بدلڇڻي هئي؛ اها ڳالهه به نه هئي ته هوءَ بدشڪل هئي؛ زال سان نه پوڻ جو سبب فقط ناپسند جي شادي هئي. مظفر کي اهو سڱ بلڪل پسند نه هو، پر ماٺس جي سامهون وس نه هليس. هن کي زرينه پسند نه هئي، پر ماٺس کي ڪيئن نه پسند اچي — ڀائيجي هيس. ڀائيجيءَ کي ڪيئن نه ننهن بڻائي؟ سو به اهڙيءَ حالت ۾، جڏهين پيڻ مرڻ وقت ڌيءَ جو هٿ سندس هٿ ۾ ڏيئي ويئي هئي. اهڙيءَ حالت ۾ ڪيئن ڀائيجيءَ کي ڇڏي ٿي سگهي؟ ڪو عيب هجي ها ته ڪٿي ڇڏي به ها؛ سدا سلوڪ، چنڊ جهڙي هئي، آخر ڇو ڇڏي. اهو ته الله مٿس فضل ڪيو هو جو زرينه جهڙي ننهن ٿي ملي. زرينه جو ٻيءُ جيڻرو هجي ها ته ملي به ها ڇا اهو سڱ! ۽ وري پٽ هو به ڪهڙو آئينو، جو نخرا ٿي ڪيائين. پوليس وارو ته هو. سڄو ڏينهن گاڏين موٽرن لاءِ رستي تي هٿ ٽنگيو بيٺو هوندو هو.

پٽ لاءِ ڀائيجي پرڻائي ته آئي، پر پٽ جي دل ۾ ڀائيجيءَ لاءِ ڪا جاءِ نه ڪيڏي سگهي. ۽ اهو وس ۾ به نه هوس، نه ته جيڪر ائين به ڪري ها. هن کي ڀائيجي تمام گهٽي وڻندي

هئي. مظفر، ماءُ جي تمام گهڻي اصرار ۽ ڌمڪين کان لاچار ٿي، زرينه سان شادي ته ڪئي، پر هن کي زال واري حيثيت ڪانه ڏنائين. زرينه سان ڳالهائڻ ته وڏي ڳالهه، ڏانهنس اک کڻي ڏسڻ به پسند ڪانه ڪندو هو. ماني کهڙي هوندي هيس ته ماٺس کان گهرندو هو. ٻيءَ ڪنهن شي جي ضرورت پئي ته ان لاءِ به ماءُ کي چوندو هو. شاديءَ جي ائين ـ ڏهين مهيني، سمهڻ به ماٺس جي ڪمري ۾ لڳو. ماٺس گهڻوئي سمجهايو، پر نه مڙيو. مجبور ڪيائين، ته گهر ڇڏڻ جي ڌمڪي ڏنائين. اها ڌمڪي اثر ڪري ويئي، ۽ پوءِ ماٺس وري نه چيو.

مظفر صبح جو سوير ڊيوٽيءَ تي هليو ويندو هو، ۽ رات جو چيرڪو موٽندو هو. ماٺس ته سمهي رهندي هئي، پر زرينه مڙس جي انتظار ۾ جاڳندي رهندي هئي. هن جا ڪن گهٽيءَ ۾ لڳا رهندا هئا. ۽ جڏهين رات جي خاموشيءَ ۾ پري کان ڳري بوٽ جو آواز ويجهو اچڻ لڳندو هو ته هوءَ جلدي جلدي اٿي، در جو ڪڙو لاهي، سس کي جاڳائي، چلهه جي اندر چار ۾ پوريل ٽاندا ڪڍي، ماني ڪوسي ڪرڻ ويهندي هئي. مظفر سڌو ماءُ جي ڪمري ۾ هليو ويندو هو. زرينه ماني ڪوسي ڪري، سس جي ڪمري جي ٻاهران، سس کي سڏ ڪندي هئي. ماءُ، پٽ کي ماني کارائي، جٺوٺا ٿانوَ ننهن کي ڏيئي ويندي هئي. ۽ زرينه، ڳوڙها ڳاڙيندي، اوڏيءَ مهل ئي ٿانو ڌوئي ڇڏيندي هئي. ڪڏهين ائين به ٿيندو هو ته رات جي خاموشيءَ منجهه مظفر جي ڳري بوٽ جو آواز پري کان ٻڌڻ ۾ ايندو هو، زرينه يڪدم ماني ڪوسي ڪرڻ ويهي رهندي هئي، آواز ويجهو پيو ٿيندو هو، ۽ گهر وٽان ٿي، پري ٿيندو ويندو هو. هي مظفر نه، ڪو پيو پوليس وارو پنهنجي گهر ڏانهن ويندڙ هوندو هو. هڪ ـ ٻه دفعا ائين به ٿيو جو بوٽن جو آواز اچڻ لڳو، زرينه ماني ڪوسي ڪرڻ ويٺي، مظفر گهر تائين آيو، پر در تي ڪو دوست ملي ويس ۽ ان سان گڏ ويو هليو: هوءَ انتظار ۾ بورچيخاني ۾ ئي ويٺي رهندي هئي، ۽ اک اوڏيءَ مهل پٽبي هيس، جڏهين سندس سس صبح جو نماز لاءِ اٿندي هئي.

شاديءَ کان پوءِ زرينه کي ٻهرين خوشي تڏهين نصيب ٿي، جڏهين شاديءَ جي ٻارهين مهيني ڪيس پٽ ڄائو. ڏاڏي ته پوٽي تان قربان ٿيو پئي ويئي، پر مظفر ائين الڳ ٿلڳ رهيو، ڄڻ پٽ سندس نه هو.

ننڍڙو جڏهين اڍائي سالن جو ٿيو، تڏهين ڏاڏي وڃي الله کي ٻهتي. جڏهين زرينه جي ماءُ مئي هئي، ان وقت به زرينه چڱي خاصي جوان هئي. ان وقت هوءَ رُني به هئي، پر ائين اوڇنگارون ڏيئي نه، جيئن سس جي مرڻ تي. آهائي ته هن کي ٻرڻائي آئي هئي، آهائي ته هن جو سهارو هئي: اڄ اهو سهارو به ٽُٽي پيو، پوءِ ڀلا ڪيئن نه اوڇنگارون ڏئي ها؟ سس، جا نه فقط هن جي ماسي هئي، پر هن لاءِ ماءُ به هئي. ان جي مرڻ تي زرينه واقعي ڏکي ٿي. هوءَ هن لاءِ ڀال مثال هئي، پر اها به نه رهي.

سس کي مئي ٻارهون ڏينهن هو. سڄو گهر پنهنجين ۽ پراين زالن سان ڀريل هو. انهن

سيني جي هوندي، هڪ معمولي ڳالهه تي مڙس بگڙيو. جهلي ڏاڍي مار ڪيدائينس، هٿي سٿي وڌائينس. وينل زالون ڊوڙي آيون. پر مظفر به رهيل سهيل ڪسرون ڪڍي ڇڏيون.

۽ پوءِ، اهڙا اتفاق سالن ۾، پوءِ مهينن ۽ هفتن کان پوءِ، ۽ هاڻ ته هفتي ۾ ڪيترائي ڀيرا ٿيڻ لڳا هئا. شادي ٿئي ڏهه سال لنگهي ويا، پر زرينه مار کائيندي پئي آئي. مظفر کي جڏهن به ڪاوڙ چڙهندي هئي، پهرين اها مٽ تي لهندي هئي. جسٽ جا ٿانوَ جيڪي پيري پري سان اچلڻ ڪري عجيب غريب شڪل جا ٿي ويا هئا، سي هڪ دفعو وري شڪل مٽائڻ تي مجبور ٿيندا هئا. گوڙ تي پاڙي جا پار درسان جهاتيون پائيندا هئا، ۽ زرينه کي مار کائيندي ڏسي کلندا هئا. پاڙي واري جلديءَ سان آيءَ کٽ تي چڙهي پٽ تان جهاتي پائيندي هئي. جڏهن مظفر ڳرن بوٽن جي ٽپ-ٽپ ڪندو ٻاهر هليو ويندو هو، تڏهين زرينه اٿي، ننڍڙي کي، جيڪو اڳ ۾ ئي روئي رهيو هوندو هو، ڳل تي زور سان چماٽ هڻندي هئي. ۽ جڏهين هو رڙيون ڪري روئڻ لڳندو هو، تڏهن پاڻ به ويهي پارَ ڪيندي هئي.

اڄ به اهوئي سڀڪجهه ٿيو، جيڪو سدائين ٿيندو هو. پار ڪيدي ڪيدي زرينه جي اک لڳي ويئي. ۽ جڏهين اک کليس، اس جا ٻٽ چڙهي ويا هئا. هن ننڍڙي ڏانهن ڏٺو. هو روئي روئي پٽ تي ئي سمهي رهيو هو. هن جي ڳان تي ڳوڙهن جا ميرا ليڪا صاف نظر آيا پئي. هن پوتيءَ سان ننڍڙي جو منهن اگهيو؛ کيس کٽ تي ليٽائي، پاڻ بورچيخاني ۾ ويئي. سڄي بورچيخاني جو جهاڙو ورتائين، پر کائڻ لاءِ گهر ۾ ڪجهه ڪونه هو. پوءِ هن کي ياد آيو ته اڄ هيءَ واويلا متي ئي انهيءَ ڪري هئي. هن مظفر کي چيو هو: "اٽو، مسالا، گيهه — سڀ ختم ٿي ويا آهن." ۽ مظفر کيس گار ڏيندي چيو هو: "سڀڪجهه ختم ٿي ويو، پر تون ختم نٿي ٿين!" — ۽ گارين کان پوءِ، مار.

زرينه کي جيئن جيئن ڳالهيون ياد پئي آيون، تيئن تيئن ڪاوڙ پئي چڙهي. اڄ وڌيڪ ڪاوڙ انهيءَ ڪري به آئيس جو هن کيس ماءُ تي گار ڏني هئي. مثل ماسيءَ جو حيا به نه ڪيائين. اڄ گارين ۽ مار کان علاوه ڌمڪيون به ڏيئي ويو هو. ويندي وقت چئي ويو: "مان هين گهر تي ٿڪيان ٿو. مان هاڻ هن گهر ۾ پير نه پائيندس. ٻي شادي ڪري رهيو آهيان! توکي ٽي طلاقون ڏيو ٿيو وڃان: هاڻ جتي وڻيئي، وڃي منهن ڪارو ڪر — ڪپيئي ته وڃي ٻيو حق ڪرا"

عورت سڀڪجهه برداشت ڪري سگهي ٿي، پر پنهنجي جائز مڙس جي واتان اهڙا اکر ٻڌڻ يا ٻڌي برداشت ڪرڻ هن جي وس جي ڳالهه نه آهي. عورت، طلاق مليل کان بيوهه سڏائڻ وڌيڪ پسند ڪندي. اهوئي سبب هو جو اڄ زرينه مڙس جي ساهمون پهريون دفعو زبان کولي هئي: گار سان گار ڏنائين، ۽ وڃڻ کان پوءِ دل کولي پٽيائينس ته "نه تون جيئرو رهين، نه ٻي شادي ڪري مون کي طلاق ڏين!"

پيهرن کان شام، ۽ شام کان هاڻ رات ٿي چڪي هئي. نه گهر ۾ ڪجهه رڌو هو، ۽ نه ئي تيل هو جو بتي ٻري. ڪجهه پراڻا دٻا ۽ ٻاٽليون وڪڻي، هن ننڍڙي جو ته پيٽ پريو،

پر هاڻ لنگهڻ رهي. ڏک ۾ هوءَ سدائين ماضيءَ کي ياد ڪندي هئي، پر اڄ پهريون ڀيرو هن مستقبل بابت سوچيو. مڙس جيڪڏهن ٻي شادي ڪئي، ته سندس ڇا ٿيندو؟ هو ضرور طلاق ڏيندو... ۽ پوءِ سندس ۽ ننڍڙي جو ڇا ٿيندو؟ هاڻ هوءَ مڙس سان گڏ سس کي به ٻڙڻ لڳي، جنهن ڪيس هن دوزخ ۾ وڌو هو.

رات جي اڌين لڳي، جڏهين هوءَ ننڍڙي جي ڪٽ سان ٽيڪ ڏيو مستقبل بابت سوچي رهي هئي، در تي ڪڙو لڳو. زرينه جا هٿ پير ڪاوڙ ۾ ڏڪڻ لڳا—"مڙس ته ٽي طلاقون ڏيئي ويو هو، هاڻ اچڻ جو ڪهڙو ڪم اٿس؟؟" هن فيصلو ڪري ورتو ته هاڻ هوءَ ٻڙس جي منهن تي ٿڪندي به ڪانه، جنهن سندس ايڏي بيعزتي ڪئي. هوءَ ڪاوڙ ۾ سوچيندي رهي. ڪڙو پيهر لڳو، ۽ جڏهين ٽيون ڀيرو مسلسل وڄڻ لڳو، تڏهين هوءَ ڪاوڙ منجهه اٿي ۽ رڙ ڪري چيائين: "هاڻ ڇو آيو آهين؟ مون کي ته طلاق ڏيئي ويو هئين! شادي نه ٿي سگهيئه ڇا؟" ۽ در کولي ڇڏيائين.

"ننڍڙي جي ماءُ! ننڍڙي جي ماءُ!... ننڍڙي جو پيءُ موٽر جي هيٺان ڇچجي پيو آهي، ماڻهو هن کي اسپتال کڻي ويا آهن!" پاڙيسري چوڪر جيترو جلدي اها خبر ٻڌائي، ايترو جلدي پڄي ويو.

پر زرينه اتي جو اتي بيٺي رهي. هن جي سوچڻ سمجهڻ جي قوت جواب ڏيئي چڪي هئي. نجاڻ، هوءَ ڪهڙيءَ طرح ڪمري ۾ واپس موٽي. جتي پهرين ويٺي هئي، اتي ئي ويهي رهي. نه هن جي اکين ۾ ڳوڙها هئا، نه منهن تي ڏک جا ڪي آثار. رات جو پوئين پهر مظفر جو لاش اسپتال مان آندو ويو؛ تڏهين به هوءَ خاموش ويٺي رهي.

مظفر ڊيوٽي ڏيندي موٽر جي هيٺان ڇچجي مئو هو؛ انهيءَ ڪري ڪفن دفن جو سارو انتظام پوليس ڪيو هو. صبح جو ڏهين لڳي جنازو پوليس جي اعزاز سان کنيو ويو. جڏهين اسپتال مان لاش آيو، تڏهن مڙس جو چچريل لاش ڏسي به زرينه جي اکين ۾ ڳوڙها نه آيا؛ ۽ جڏهين جنازو ويو ٿي، اوڏيءَ مهل پاڙي وارن جون اکيون به آلي ٿي پيون هيون، پر زرينه تڏهين به ماٺ ۾ رهي، ڄڻ ڪجهه به نه ٿيو هو. سڀني چيو: "ويچاريءَ کي سَڪتو (ماٺ جو مرض) ٿي پيو آهي. پلا، اوچتو جو هيءُ مصيبتن جو جبل اچي مٿانس ڪريو آهي!".

پر اهڙي ڪا به ڳالهه نه هئي. زرينه کي سَڪتو نه ٿيو هو. رهي مصيبت جي جبل واري ڳالهه، سو مظفر زندگيءَ ۾ ڪيس ڪهڙا سک ڏنا هئا، جن کي ياد ڪري روئي؟ سڄي عمر پنهنجيءَ نااهليت سببان پوليس واري جو پوليس وارو ئي رهيو، ڪا به ترقي نه ڪيائين. اڃا ڪلهوڪي ته ڳالهه آهي—وڙهي چئي ويو هو، "ٽي طلاقون ڏيو پيو وڃين، وٺيئي ته وڃي پيو حق ڪر، مان ته ٻي شادي ڪري رهيو آهيان!" زرينه به پڻهندي چيو هو، "خدا ڪندو، موٽر جي هيٺان ايندين—نه جيئرو رهندين، نه مون کي طلاق ڏيندين!" ۽ هاڻ جڏهين

سندس دعا قبول ٿي، مظفر موٽي جي هيٺان آيو، تڏهين هوءَ کهڙي منهن سان روئي، ۽ ڇو روئي؟ ڪاش جو وقت نه هو، روئڻ هن کهُريو نٿي — انهيءَ ڪري ماٺ هئي.

مظفر جي مرڻ جي ٻئي ڏينهن شام جو پوليس جو 'ڊي. آءِ. جي.' مظفر جي گهر آيو. پردي جي پٺيان ويٺل زرينه سان هن عذرخواهي ڪئي. تمام رنج سان چيائين، "پيڻ، تنهنجو مڙس پنهنجو فرض ادا ڪندي هن دنيا مان ويو آهي. اسان کي سندس موت تي رنج ۽ اوهان سان دلي همدردي آهي."

'همدردي!' زرينه دل ۾ سوچيو، 'مون سان هُن ڪڏهين همدردي نه ڪئي، مئو ته ڪجهه ڇڏي نه ويو جو مان يا ٻٽ ڏکيو سکيو گذر ڪري سگهون، ۽ هاڻ هي هُن سان همدردي جتائي رهيو آهي، جنهن سان مون کي ڪا همدردي ڪانهي!' پر هوءَ ڪجهه به چئي نه سگهي.

"پيڻ، اسان کي پورو پورو احساس آهي ته هاڻ اوهان جي زندگي ڪيئن گذرندي. اوهان جو هن دنيا ۾ ڪو سهارو ڪونهي، ۽ ٻار اڃا ننڍو آهي. اوهان جو مڙس پنهنجي ڊيوٽي ڏيندي فوت ٿيو آهي، انهيءَ ڪري پوليس جي طرفان اوهان کي ٽي سو رپيا ڏنا ٿا وڃن: ۽ پنجويهه رپيا هر مهيني پينشن بہ پيئي ملندي." ڊي. آءِ. جيءَ. ٽن سون رپين جا نوٽ پردي جي اندر زرينه جي هٿ تي رکيا.

نوٽن ملندي ئي، ڳوڙها زرينه جي اکين مان وهي آيا.

خواجا "سليم"   [هڪ خاڪو]

رُچ

مان پنهنجي ڪاليج وٽان لنگهيس ته خيال آيم ته اندران چڪر هڻندو وڃان. اسان جي ڪاليج جي عمارت پُرهيبت ناهي، ڪو رعب تاب يا شان مان ڪرنهيس. مان ان کي ڪڏهين به هڪ تعليمي ادارو نه سمجهي سگهيو آهيان. مون کي ته ائين لڳندو آهي، ڄڻ هيءَ نمائش آهي— جمشيد روڊ جي چيڙي تي اڏيل، پُراڻي نمائش! الائجي، ائين ڇو ٿيندو آهي؟

ڪاليج ۾ گهڙيس ته سامهون ڇوڪرن جي ڪامن روم تي نظر پيئي. ڇوڪرا منجهس 'پنگ پانگ' راند ڪيڏي رهيا هئا. ڪي ڇوڪرا ڪئنٽين جي اندر ۽ اسٽال تي چانهيون، سگريٽ ۽ ٿڌا پي رهيا هئا. پيا ڪيترا، ڇوڪرين جي ڪامن روم کان ٿورو اڳيرو بيهي، چور نظرن سان چِڪَ جي هُن پار نهارڻ جي ڪوشش ۽ ڳالهيون ڪري رهيا هئا. ڇا هوندو سندن ڳالهين ۾؟ اهو ئي— ڇوڪريون، ڪلفٽن، منهوڙو،... ڇوڪريون؛ هاڪس بي، سئنڊزپٽ،... ڇوڪريون؛ پڪچر، ڪيل،... ڇوڪريون! ذري گهٽ سڀني ڇوڪرن جا ڪپڙا اڇا آجرا هئا؛ وار نهيل ٺُڪيل، ۽ اکيون زوريءَ نشيليون بنايل.

مان ڇوڪرن واري ڪامن روم وٽ بيهي نوٽيس ڏسڻ لڳس. ڪنهن واقفڪار اندر ويندي 'How do you do?' ڪيو. مون به چَپ ڦهلائي، ڏند ڏيکاري، 'How do you do?' ڪيومانس. نوٽيس ڏسي مونڻ جي ڪرڻ لڳس: 'اڙي، هي سامهون ته شاهد حميد بيٺو آ!' ڇهه فُٽي آمريڪي ڪٽ قد ۽ شرير اکين وارو، شاهد حميد! شارڪ اسڪن جي پتلون ۽ اڇي آجلري قميص پايو، سگريٽ جا دونهان پئي ڪڍيائين. (سگريٽ جي ته ڪا پٽَ هيس؛ پر پيئڻ جو ڍنگ مزيئي گهٽ هوس. ڏسڻيءَ ۽ وچينءَ آڱرين جي وچ ۾ ڏيئي، مُٺ پيڪوڙي، وٺي جو سُوٽو هڻندو هو ته هٺي سگريٽ جا بوداٽا ئي ڪڍي ڇڏيندو هو.) پٽس وڏو زميندار هو پر جڏهين کان سانپر آئي هيس، تڏهين کان گهٽو ڪري پنهنجي مامي وٽ گذاريندو هو. مامهنس تمام وڏو ڪاسورو هو. ڏاڍي جُوڪائي هئي، سو شاهد کان به-ٽي رپيا اوڌر طور ڪيڻ جو خيال ڪيم. وڏي ماڻهوءَ جو پٽ هو نه!

شاهد مون کي ڏٺو، پر رخ اهڙو رکيائين، ڄڻ ڏٺو ئي نه هجيس. هو گهڻو ڪري ائين ئي ڪندو هو. مان به وري اهڙو رخ ڏيندو هوسانس، ڄڻ ڪين ڏسڻ تـ پري رهيو، مورڳو

چوڌاريءَ جي سموري ماحول جو سماءُ ئي ڪونہ اٿم. مان، اکيون اڌ بند ڪري، ڏورانهينءَ ڪُنڊ جي ڪنهن ڏسڻ ۾ نہ ايندڙ ٽُٻڪي کي گهُورڻ لڳس. جهَٽ ً گذري ويئي، هو مجبور ٿي مون ڏانهن وڌي آيو، ۽ چار آڱريون ڪڍي مون کي ڪيڪارڻ لڳو: "هئلو، هئلو، مسٽر سليم! خوش آهيو؟"

"ٿيا ٿا تڪئون"، مون هن جي ٻن آڱرين ۾ هٿ جي ڇڙي ڏيندي چيو.

هو هيڏانهن هوڏانهن جي پٽ شٽ هٽي يڪدم چوڻ لڳو: "سليم، هڪڙي ڇوڪري ڏاڍي لفٽ ٿي ڏئي!" هن جي پريل پريل، وٽندڙ چهري تي هڪ عجيب قسم جي بي يقيني، ۽ ڪي قدر پاڻ کي 'ڪجهہ' سمجهڻ وارو احساس تري آيو. "سٺي گهراڻي جي آهي، ۽ سهڻي بہ... جهڙي، ٻهڙي... بس، ڏاڍي سهڻي آهي! ۽—"

"So what?" مون هن جي ڳالهہ اڌ ۾ ڪپيندي چيو. اهڙن موقعن تي مان هميشہ 'پوءِ ڇا؟' استعمال ڪندو آهيان، جيتوڻيڪ مون کي چڱيءَ پر خبر هوندي آهي تہ اڳلو اها ڳالهہ چو ڏو چوري. مان اِهي لفظ پنهنجي بي تعلقيءَ ۽ اهڙين ڳالهين کان بلندي ظاهر ڪرڻ لاءِ ڪتب آڻيندو آهيان— اِها ٻي ڳالهہ آهي تہ منهنجيءَ دل ۾ رشڪ ۽ ڪمتريءَ جو احساس (گهٽ ۾ گهٽ اِن سلسلي ۾) جاڳي اٿندو آهي.

"ٻہ-ٽي ڏينهن اڳي، جڏهين مان ۽ ادي ڳوٺ کان ڪراچيءَ پئي آياسين، تہ دڳ ۾ ڪٿان چڙهي هئي؛" هو پُر غرور آواز ۾ چوڻ لڳو. پر هن جي منهن تي بي يقينيءَ جو تاثر وڌيڪ گهرو ٿي ويو هو. "هوءَ اديءَ جي ساهيڙي ٿي ويئي. مان زناني گاڏي سان لڳ واري مرداڻي گاڏي ۾ ويٺو هوس. اسان جي وچ ۾ رڳو ڪاٺ جي پٽ هئي. هوءَ ور ور ڪري پٽ تي ٺڪ-ٺڪ ڪري رهي هئي، ۽ رکي رکي دريءَ مان منهن ڪڍي، مون کي ڏسي مُرڪي ٿي ڏنائين. ڇا مرڪ هئي هُن جي! ابول، ڳالهہ ئي نہ پڇ!" هو جيٽ جي رفتار سان ڳالهائي رهيو هو، ۽ هن جي چهري واريءَ بي يقيني ۽ خود ستائش جي تاثرن ۾ چڪتاڻ جاري هئي. "منهنجيءَ دل ڏاڍيون سٽون ڏنيون تہ هن سان ڳالهايان؛ پر اديءَ جي ڪري اِئين ڪونہ ڪري سگهيس. ادي ساڻ نہ هجي ها تہ... تہ منٿن ۾ صفايون ٿي وڃن ها! هاڻي مون کي سندس ائڊريس جي خبر آهي: هوءَ ڪلفٽن روڊ جي... نمبر بنگلي ۾ رهندي آهي—"

"پوءِ مان ڇا ڪريان؟" مون پنهنجي دلچسپي لڪائيندي، لاپرواهيءَ جو اظهار ڪيو. هن جي بي يقينيءَ وارو تاثر وري وڌي ويو.

"سليمَ، تون مون کي صلاح ڏي، مان ڪيئن ڪيئن ٻڌايان تہ 'تون مون کي ڪانہ گهرجين، اسان وٽ اڳي ئي هڪ محبوب آهي— توکان وڌيڪ سهڻو، توکان وڌيڪ پيارو'!" ائين چوندي، هن جي منهن تي شرارت ڀري مُرڪ اچي ويئي.

هن جو محبوب مون ڏٺو هو. سندس سونهن بابت مان رڳو ايترو چوندس تہ

Opinions differ. شاهد پاڻ کي هن جي لائق صفا ڪونہ سمجهندو هو. هڪ ڏهاڙي هو مون کي پنهنجي محبوب جا فوٽا ڏيکاري ڏاڍو جذباتي ٿي ويو: ”سليمَ، مان ڇا ڪريان؟ هوءَ مون کان تمام مٿي آهي! پرستش جي قابل آهي! هوءَ منهنجو خدا آهي، خدا! مان هن کي حاصل بہ ڪري سگهندس، الائي ڪونہ. سليم، مان ڇا ڪريان؟ ڪيئن ڪريان؟ مان هن کي حاصل نہ ڪري سگهيس تہ هڪ گولي پاڻ کي هڻندس، هڪڙي هن کي!“ هو ايترو تہ جذباتي ٿي ويو هو جو هن کي منهنجي موجودگيءَ جو احساس بہ ڪونہ رهيو هو. ائين ٿي لڳو، ڄڻ پاڳمراد و ڳالهائي رهيو هجي.

منهنجين اکين آڏو وري شاهد جي محبوب جي شڪل ڦري رهي هئي: ”مون توکي هزار ڀيرا چيو آهي تہ ڇوڪرين بابت اهڙي قسم جا غلط Opinions قائم نہ ڪندو ڪر. زندگيءَ ۾ هنن جي اهميت وڻ جي ٽڏيريءَ جانو کان وڌيڪ ناهي. سمجهئہ!“

”نہ نہ، سليم، تون منهنجي دل جي حالت نٿو سمجهين. هوءَ منهنجي معبود آهي — ديوي آهي، ديوي! منهنجي خدا — منهنجي سڀڪجهہ —“

مون کي اُمالڪ پنهنجي پاڙائيي ياد پيئي، ۽ هن کي صلاح ڏيڻ وسري وئيم: ”شاهد، تو ۾ هڪڙو ڪم آهي.“

”چئہ.“ هن ائين چيو، ڄڻ مون کان ڪا صلاح ٿي ڪانہ گهري هئائين.

”ڪجهہ پيسن جي گهرج آهي.“

”اڙي يرَ، پائي ڪانهي!... پر بيهہ، سامي جا پيسا پيا آهن. گهڻا گهرجنئي؟“ هن کيسي ۾ هٿ وجهي، نوٽن جي ٿهي ڪڍي. ٿهيءَ ۾ پنجين پنجين جا گهٽ ۾ گهٽ ١٧-١٨ نوٽ هئا، سڌو بئنڪ مان آيل پئي ڏٺا.

”اِهي ٿي، ڏهہ-پندرهن رپيا.“

”ڏهہ-پندرهن نہ، پر هي پنج رپيا ڏيانءِ ٿو.“ هن ٿهيءَ مان هڪڙو نوٽ ڪڍي مون کي ڏنو: ”ڪڏهين موٽائي ڏيندين؟“ ٿهي کيسي اندر ڀهچي ويئي.

”پهرين تاريخ.“

”پڪ؟“

”پڪ.“

اسين وري پٺ شٽ هڻڻ لڳاسين. جيترو وقت مان ساڻس هوس، منجهس هلڪڙي بيآرامي ڏٺي هيم. ڪڏهين جهڪي پنهنجي اڇيءَ براق پتلون جي ڪريز ٿي ڏاهيائين، ڪڏهين ان پٽي پٽڻ واري هنڌ کان ڇڪي ٺيڪ ٿي ڪيائين، ۽ ڪڏهين وري پنهنجي ٻت جو جائزو ٿي ورتائين. شايد منهنجو ڌيان پنهنجين look ڏانهن ڇڪائڻ جي ڪوشش ڪري رهيو هو، جيئن مان متاثر ٿي هن کي Compliments پيش ڪريان. مون بہ سوچيو تہ ان ۾ نقصان ئي ڪهڙو آهي. جهٽ پل لاءِ پنهنجي ego کي پاسي رکي، چيومانس:

"اڄ تہ ٻرين ٿوا هي ڪينوٽيون ڪنهن تي ڪرلد يون؟"

هن جي منهن تي غرور ۽ شرم جي ڳاڙهاڻ اچي ويئي: "Do I look handsome?"

"Oh! smashing!"

"Really?"

"Really. You know I seldom speak a lie." مون ڪوڙ ڪونہ ڳالهايو هو،

هُو واقعي ڏاهوڪو ۽ پيارو ٿي لڳو.

"Oh, Saleem, thank you, thank you ver' much!"

مون کي ڏاڍو اچرج لڳو، ۽ سوچڻ لڳس تہ اڄ هي اِئين چو ٿو چوي — 'مان هميشہ سٺا ڪپڙا پائيندو آهيان!' حالانڪ اِئين نہ هو. اسين ٻئي انگريزيءَ ڪان گڏ پڙهيا هئاسين. اسڪولي ڏينهن ۾ ڪيس وڏن پائنچن سان سُلن جهڙي ڪانچ ۽ وڏو موڪرو چولو پيو هوندو هو؛ ۽ 'وار تہ ڦٽي، نہ تہ ڪوڙائي ڪٽي' موجب، گهڻو ڪري ٿوڙهہ هوندي هيس. نالو بہ پيو هوس: محمد شريف. صفا 'شريف' پيو لڳندو هو. ڇوڪرا ڪيس ڏاڍو چيڙائيندا هئا. اسڪول ڇڏي ڪاليج ۾ آيو تہ نالو بہ مٽجي ويس، ۽ پوزيشن بہ! ائين ڪٽي چوان تہ He changed overnight.

انهن اسڪول وارن ڏينهن ڪان هن جي دل ۾ ڪا ڳنڍ پئجي ويئي هئي. ڪاليج جي اوائلي ڏينهن ۾ تہ هو اسان جي ٽلي سان گهمڻ گهتڻ ٿي ڪونہ هلندو هو. جي اتفاق سان ڪا ڪچهري ڪري ويهندو هو تہ ان جو ڊراپ‌سين بہ هن جي ڪاوڙ منجهان اٿي هلئي وڃڻ تي ٿيندو هو. روشن جي لفظن ۾، ڳاهہ ڳالهہ تي هن جي ٽوپي ڪيري پوندي هئي. ڪيس هميشہ اها شڪايت هوندي هئي تہ "اوهين مون کي چڱيءَ طرح treat ڪونہ ڪندا آهيو. مان چريو آهيان ڇا؟" انهيءَ تي مون هڪڙي ڏينهن رهڙ ڪٽي ٻڌائيمانس. جوان مڃرجي پيو. ڳالهائڻ ٿي ڇڏي ڏنائين. ٻہ-ٽي ڏينهن تہ ٻہ جهلي ويو: پر پوءِ هاسٽل ۾ منهنجي ڪمري جا چڪر ڏيڻ لڳو. ڪڏهين روشندان مان ليٽا پائڻ لڳو، ۽ ڪڏهين پيڪڙيل در ڪولي لنڪاءَ سان بند ٻي ڪيائين. مون کي لڳو رونشو، ماڙي ڪري تماشو ڏسڻ لڳس. همراهہ جڏهين ڏٺو تہ ائين ڪم ڪونہ ٿيندو تہ ڪمري اندر ڏوڪي آيو ۽ کٽ تي پٽ کي ٽيڪ ڏيئي ويهي رهيو. پنهنجي سُنهن چوڻ لڳو: "اسين روم تي آيا آهيون تہ ڪو ڪنڱهي ٿي ڪونہ ٿوا پلا پتين سان ڳالهايون ڇا؟" مون ڪان نڪري ويئي ڪل، — ۽ رنل يار پرچي پياسون.

ٻيهي ٿڪاسون تہ شاهد ڪنٽين ۾ هلي ڪجهہ پيئڻ جي صلاح ڪئي. هن جو هلڻ بہ ڦري ويو هو. هو ڪپيءَ جنگهہ تي زور ڏيئي، ساڄيءَ ٻانهن کي اڏڪول ۾ لوڏيندو، پنهنجن ٻنهي ڪُلهن کي واري وٽي سان ڏسندو هلندو هو. ڪنٽين ۾ هڪڙي ميز والاري، هن چانهہ جو آرڊر ڏنو. چانهہ آئي تہ مان ڍُڪ ڍُڪ ڪري پيئڻ لڳس، ۽ پنهنجن خيالن ۾

ڀڃي ويس. ايتري ۾ منهنجن ڪنن تي ”اسلام عليڪم، شاهد صاحب!“ جو پڙلاءُ پيو. ڪنڌ ڪڍي ڏٺم، اسان جي ڪاليج جو ائٿليٽڪ چئمپين رفيق هو. شاهد ڪيس اُٿي ٻيهي هٿ ڏنو، ۽ چانهه پيئڻ جي آڇ ڪيائينس. رفيق ڪرسي سيري، اُن جي ليڪ ميز ڏانهن ڪري، مٿس ويهي رهيو. ڪيڪار جو مرحلو پورو ٿيو تہ رفيق شاهد کي چيو: ”ٻيلي، ڳالهہ ڀڃي ٿئي، منهنجي اَ ’شيرين‘ سان ڪچهري جي اپائنٽمنٽ: رزرويشن ڪرائڻي اٿ، ۽ ڏوڪڙ ڪونہ ٿو: هجن تو وٽ تہ ڪجهہ ڏيار.“ رفيق لاءِ مشهور هو تہ هن جي پيو نہ، تہ بہ ڪاليج جي پنجيتاليهہ سيڪڙو ڇوڪرين سان سٺي ڏيٺ هئي.

شاهد مون ڏانهن ڪجهہ مڙيوئي سوپارين نظرن سان ڏٺو. کيسي مان ساڳي نوٽن جي ٿهي ڪڍي، اُن مان ٻي نوٽ ڦاڙي، رفيق کي ڏيندي چيائين: ”هي ڪافي هئن، ڪين ڏيان، اچا؟“

”نہ نہ، ڪوڙ هين. مهرباني.“ ۽ پوءِ هو اسان سان هٿ ملائي ويو هليو.

شاهدَ رفيق ۽ شيرين بابت منهنجيءَ معلومات ۾ اضافو ڪيو: ۽ ڳالهہ ڦرندي گهرندي اچي ادب تي بيٺي. هن جي، ڪاليج مئگزن جي سنڌي ڀاڱي جي ايڊيٽر ٿيڻ تي ڏاڍي دل هئي. هو پنهنجو نالو ايڊيٽرن واري بورڊ تي ڏسندو: ”شاهد حميد—١٩٥٦-٥٨ع!“ ۽... ۽ ڪاليج جا ڇوڪرا ۽ ڇوڪريون ڪيس مان ڏيندا! هن جي نظر ۾ ادب سستي ناماچار حاصل ڪرڻ جو وسيلو هو. مون موڪلائڻ جو خيال ڪيو. هو اڃا ڳالهائي رهيو هو.

”چڱو، شاهد، مان هلان ٿو. ٿورو ڪم اٿم.“

”So long“—هن جهٽ پٽ ڳالهائڻ بند ڪري هٿ ملائي چيو.

”So long“—۽ مان پنهنجي واٽ وهي ويس.

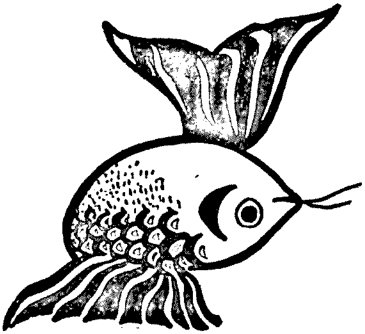

حميد سنڌي

هڪ خواب، ٻه حقيقت

تن ڏينهن مان شيلانگ (آسام) ۾ پبلڪ ورڪس کاتي جو وڏو عملدار هوس. ديس ته ڏاڍو وڻيو هوم، پر هڪ گندي جاءِ ۾ رهڻ ڪري، اصل مزو ڪونه پئي آيو. پنهنجي نوڪر منگلو کي ڏاڍو چيم ته ڪا سٺي جاءِ يا ڪو بنگلو ڳول، نه ته هت ته مري ويندا سين.

نيٺ شهر جي ٻاهران هڪ ٽڪري تي، ننڍڙو پر سهڻو بنگلو ملي ويو. مڙئي ڪجهه آفيسري رعب ڪجهه منگلوءَ جي اثر رسوخ ڪري، بنگلو تمام ٿوريءَ مسواڙ تي ملي ويو.

منگلو آسام جو رهاڪو هو. نهايت شريف ۽ ايماندار. غربت کيس تمام گهڻو اڳ پوڙهو ڪري ڇڏيو هو. کيس ٻه پٽ، هڪ ڌيءَ هئي. زالس گهڻو اڳ مري ويئي هيس. سندس وڏو پٽ ٻي زال ۽ چار ٻچا ڇڏي گذاري ويو هو: سڄي ڪٽنب جو بار مٿس هو. ڌيءَ ساماڻيل، پٽس ننڍو، ٻيا پنج ساهوارا کائڻ وارا، تن جي فڪر ڪري هو هميشه موڙهل پيو لڳندو هو. مون کيس تمام سٺي پگهار تي رکيو، جنهنڪري مڙئي سندس مالي حالت ڪجهه سڌري ويئي هئي. هاڻي کيس رڳي ڳڻتي هئي ته سندس ڌيءَ جي شادي ٿئي. انهن ڳڻتين جي ڪري هو نئين جاءِ ڳولڻ کان نٽائيندو رهيو. پر هڪ ڏينهن جو صبح جو نڪتو، سو منجهند جو سوني اچي ٽپڙ ڪٽائي سڏو آنهيءَ بنگلي ۾ رکايائين. مان آفيس ڏانهن هوس، آتان سڌو منگلو مون کي بنگلي تي وٺي آيو. بنگلو نهايت ئي سندر هو. ننڍڙو سو هو، پر سندس جوڙجڪ اهڙي ته سهڻي ۽ انوکي هئي جو دل چوي ته رکيو پيو آن کي ڏسجي. تاري وانگر ڪڙ ٻل، پنج-ڪنڊو باغ وچ تي هوس. ان جي هڪ ڪنڊ کان بنگلو هڪ سنهيءَ ليڪ وانگر شروع ٿي ٿير. وچ تي ڪجهه ويڪرو ٿي، وري سنهو ٿيندو، ليڪ وانگر، ٻيءَ ڪنڊ تي ڇيڙو ٿي ڪيائين. چنڊ-تاري جو هيءُ ماڊل مون کي ايڏو وڻيو، جو منگلو کان مسواڙ به نه پڇيم. ايترو سو پڇيومانس ته هيءُ بنگلو ڪنهن جو آهي. تنهن جي جواب ۾ هن مون کي هڪ ڪهاڻي ٻڌائي، جا دلچسپ ضرور هئي، پر مون بنگلي جي ملڻ جي خوشيءَ ۾ ان تي گهڻو غور ڪونه ڪيو.

ٻئي ڏينهن اسان بنگلي کي صفا ڪيو ۽ سٺي نموني ۾ سجايو. منگلوءَ کي ماڻيءَ تي دير ٿي ويئي هئي، تنهنڪري هو ٻڪو ٻورچيخاني ڏانهن، ۽ مان ڊرائنگ روم ۾ ويهي ٽڪ ٻڌڻ

لڳس. اڄ مان آفيس به ڪونه ويو هوس، صرف انهيءَ بنگلي کي سنوارڻ ۽ سجائڻ جي ڪري.
اوچتو گھنٽي وڳي. ڏٺم ته منگلو ٻرئين پاسي هو. مان يڪدم اٿي در تي آيس. ٽپالي بيٺو هو.
"صاحب، سلام!"
"مون. ڇا هي؟"
"پارسل."
"مون کي ڏي." مون بيخياليءَ ۾ پارسل ورتي، رسيد تي صحيح ڪري ڇڏي. پارسل کڻي آئي ڪوچ تي ڦٽو ڪيم، تڏهن اوچتو منهنجي نظر ائڊريس تي پيئي: "اِندرا — اِندر نواس — شيلانگ — آسام."
"هيءُ پارسل منهنجو ته نه آهي؛ پوءِ موٽائي ڏيڻ گهرجي —" يڪدم مان ٻاهر ڀڳس. اوچتو مون کي ياد آيو ته 'اندر نواس' ته هيءُ ئي آهي! مان وري واپس اچي ڪوچ تي ويهي رهيس.
"اندر نواس!" منهنجي ذهن تي اکر اڀريا — "اندرا — اندر نواس!" مون کي منگلو جي ٻڌايل ڪهاڻي ياد اچڻ لڳي.
هيءُ بنگلو سيٺ سندرداس پنهنجيءَ اندرا لاءِ ٺهرايو هو. هوءَ بمبئيءَ جي چترڪاري اسڪول ۾ ڊپلوما ڪري رهي هئي. هن کي بنگلو اصل نه وڻيو هو. هٽ صفا ڪانه رهي، وري موٽي بمبئي ويئي، جتان وري واپس نه موٽي. ڪن ته چيو ٿي ته ڪنهن سان ڀڄي ويئي. پٽس سندس گولا ۾ ڏينهن رات هڪ ڪري ڏنو؛ نيٺ هو چريو ٿي پيو ۽ سيڪهندي مري ويو. 'اندر نواس' ويران ٿي رهيو. جائداد سڄي مائٽن ۾ ورهائجي وئيس. هيءُ بنگلو به هڪ ڪنگال مائٽ کي هٿ اچي ويس، ۽ اهو وري اچي ويو منگلوجي اورم، جنهن ڪيس چڱي مسواڙ ٻولي؛ ۽ ائين اسان اچي هتي واسو ڄمايو.
اوچتو مون کي پارسل جي يادگيري آئي. پارسل ڪاڻي ڏکهو ۽ ويڪرو ٿي لڳو. ائين پئي لڳو، ڄڻ ڪنهن تصوير جو فريم هو. الائجي ڇو، منهنجا هٿ بي اختيار ان جي چوڌاري ويڙهيل رسين کي ٽوڙڻ ۾ لڳي ويا. تان خبر پيئي جو مون آڏو هڪ ڪاٺ جو فريم هو، جنهن تي باقي هلڪو پنو چڙهيل هو، جنهن مان ڪنهن جي چتر پئي جهلڪا ڏنا. اني مون کي احساس ٿيو ته مون پارسل کولي غلطي ڪئي آهي؛ پر پوءِ آخري پنو به هٽي ويو.
مان ڪي گهڙيون ته يڪٽڪ انهيءَ فريم ۾ پيل چتر کي ڏسندو رهيس. منهنجي سامهون هڪ فنڪار جو اعليٰ پر سندر خواب هو. پينسل جون ڪي ڦهليل ريکائون هيون، جن گڏجي هڪ جسم کي جنم ڏنو هو. ڇا اهو جسم، ڇا ان جو مک — سندرتا جي انتها هئي. سندريءَ جي چهري تي گنڀيرتا ڇانيل هئي. ان گنڀيرتا پهريائين ته رعب ٿي وڌو؛ تنهن ڪان پوءِ ظاهر ٿي ٿيو سندريءَ جو هٺ ۽ غصو — ۽ اِهائي فنڪارجي خوبي هئي ته هوءَ انهيءَ هٺ ۽ غصي جي

عالم ۾ ڪهڙي نہ خوبصورت ٿي معلوم ٿي! اهو سڀڪجهہ صرف چند ليڪن جو ڪيل هو. سندس لباس بہ ڦِن ٽِن لڪيرن سان ظاهر هو— ڄڻ ڪنهن فرشتي کي ڪو اڀو ڏکهو جبو پارائي ڇڏي ڏنو ويو هجي. فنڪار جو تخيل خوبصورتيءَ جو بهترين مثال هو: هڪ خوبصورت معصوم فرشتو، غصي جي عالم ۾— اُن ۾ بہ وڻندو هجي! فنڪار ٻہ ضد پاڻ ۾ ملائي، اُن سنگم کي سندرتا بخشي هئي. هڪ ڳالهہ جا تصوير ۾ سڀني کان مختلف هئي، سا هئي سندريءَ جون اکيون: گول گول، ڪاريون، ڏکهن ڇپرن سان ڍڪيل، جن ۾ غصي جي بجاءِ هڪ عجيب مٺڙر جوت هئي، جا سندس ڪردار کي وڏيڪ جيلا بخشي رهي هئي.

اوچتو منهنجي نظر تصوير جي هڪ ڪنڊ تي پيئي:

”هيءَ روپ-پيتا آهي، اُن روپ کي، جو هن کان مختلف نہ آهي.— روپ؟

مون اُن جملي کي ور ور ڪري پڙهيو ۽ سمجهڻ جي ڪوشش ڪئي. نيٺ انهيءَ نتيجي تي پهتس تہ هيءَ تصوير اندرا جي ئي آهي، جا حسين پر مغرور، هٺيلي ۽ غصيلي هئي. سندس ڪردار جي اها اد ڪنهن چترڪار کي وڻي بہ آهي، تہ ان سان گڏ ڪتڪي بہ آهي؛ چاڪاڻ تہ لڳي ائين پيو، ڄڻ تہ سندس ڪردار جي انهي پهلوءَ چترڪار کي اندرا جي ويجهو اچڻ نہ ڏنو آهي، جنهنڪري هو هميشہ ڏکويل رهيو آهي. پر، الائجي ڇو، اکين جي انوکائپ مسئلي کي ڪجهہ منجهائي ڇڏيو. اکين جي جوت، پيار ۽ ڪجهہ ٻين گڏيل جذبات کي ظاهر ڪري رهي آهي.

مون بہ وڏيڪ سوچڻ کي ڇڏي، تصوير کي کڻي اچي آتشدان مٿان ڪارنس تي رکيو. پوءِ ٿورو پريرو ٿي کيس وري جاچڻ لڳس. مون کي سندس بيهڻ جي انداز ڪافي متاثر ڪيو هو. اُن ۾ بيباڪي هئي، جان هئي، جنهن کيس بلڪل زنده انسانن جي صف ۾ ٿي بيهاريو. ائين ٿي لڳو، ڄڻ تہ هوءَ زنده ڪارنس تي بيٺي آهي: سندس هڪ هٿ سفيد جبي جي ڪنڊ کي ڪجهہ مٿي کنيو بيٺو آهي، جنهن سان سندس رعب وڏيڪ نمايان ٿي ويو آهي، ۽ ٻئي هٿ سان ڪو اشارو ڪري رهي هئي. الائجي ڇو، مان ائين محسوس ڪرڻ لڳس تہ واقعي هوءَ تصوير مان نڪري آئي آهي، ۽ ڪوحڪم ڪري رهي آهي: ’هيءُ ڪم ڪر، هو ڪم ڪر، تڪو ٿي!‘ مان سندس تحڪمانہ انداز تي ڪجهہ چرڪجي ويس. يڪدم اکيون ڪڻي ستليم، پر ڏٺم تہ سا ڳي تصوير هئي— انوکن جذبن جو انوکو مجموعو. ۽ مون کان زبان مانڊ نڪري ويو،

”ڪاش، اها زنده هجي ها، ۽ مان بنا ڇهڻ جي کيس ائين ڏسندو رهان ها!...ڪاش!...“

۽ پوءِ مون کي پنهنجي انهيءَ خواهش تي کل اچي ويئي. منهنجي کلڻ جي آواز تي منگلوءَ، جو شايد ڪنهن ڪم سان مون ڏانهن ٿي آيو، هڪدم ٻڪ ٻاتي ۽ چيائين:

”سائين، سڀ سک!“

”ها؛ ڇو؟“

”الائي. بابوجي، توهان جو ائين پنهنجي ليکي کليو، سو يڪدم وهم اچي ويئم. بابوجي،

هونئن ٿي هٿ پوٽ پريت گهٽا آهن. هن ٻنگلي لاءِ ٻه ماڻهو ائين چون ٿا. سو اوهان مڙئي کيال ڪجو، ٻئي ڳوان پيو ڪرڻا ڪري! شائين، جاءِ جي تنگي نه هجي ها ته اسين هٽ نه رهون ها. پر مجبوري... اڙي هيءُ ڦوٽو ڪٿان آيو؟"

"هڪ دوست موڪليو آهي."

"پر، بابوجي، هيءَ ته ڪا آسامي عورت لڳي ٿي!"

"ها، اِندرا جي تصوير آهي."

"اِندرا جو ڦوٽو! توهان کي ڪٿان هٿ آيو؟ پر ڀلو... سچ، هيءَ ته اندرا آهي—نس ٻس اِندرا! سندر، تيز، پر سٺي ڇوڪري—"

منگلو الائجي ڇو اُداس ٿي ويو؛ ۽ پوءِ ماٺ ڪري، ٽڪو ٽڪو بورچيخاني ڏانهن هليو ويو. مون کي ائين لڳو، ڄڻ منگلو ڪا ڳالهه مون کان لڪائي رهيو آهي؛ هو اندرا جي باري ۾ گهڻو ڪجهه ڄاڻي. دل چاهيو ته کيس سڏيان، ۽ ڪانئس پڇان اندرا جي جيون-ڪٿا. پر پوءِ سوچيم ته ڪنهن جي جيون-ڪٿا ۾ ڪهڙي وڃڻ سان ڇا ٿو ٿئي: جڏهن ان جي گهاريل جيون جو هڪ عڪس ٿي سڄي جيون جي آپتار ڪري رهيو آهي، ته پوءِ باقي رهيو ڇا؟ ۽ پوءِ مان وري ڪم ۾ ٿي ويس ان لڪيرن ۽ ريکائن جي ديس ۾. ائين پئي معلوم ٿيو، ڄڻ ته اهو ديس ئي حقيقت آهي، باقي سڀ ڪوڙ.

مون کي چٽو پٽو ياد آهي ته اهو سڄو ڏينهن منهنجو ڪيئن گذريو. تصوير ڪارنس تي رکي هئي. مان سامهون ڪرسي وجهيو ان کي ٽڪي رهيو هوس. ان ۾ ايترو ته ڪم رهيس جو منگلوءَ ٻه ٽي دفعا مانيءَ جو پڇيو، پر مون ٽاري ڇڏيومانس. مان جنهن ديس جو سير ڪري رهيو هوس، تنهن جي منگلوءَ کي ڪهڙي خبر؟

دراصل مان انهيءَ ڪوشش ۾ مصروف هوس ته آها تصوير جاڳي، ڪر موڙي اٿي، منهنجي تصور تي ڇانئجي وڃي؛ بلڪل منهنجي مرضيءَ مطابق، جيئن مان کيس چوريان، تيئن چُري، لطيف لهرون من ۾ پيدا ڪري. پر پوءِ ڏٺم ته شام ٿي ويئي، ۽ مان ناڪام رهيس. هوءَ ساڳئي انداز ۾ مون تي ڇانيل رهي. رعب ۽ تمڪنت سان گڏ، هراسيندڙ ادا! نيٺ مون منگلو کي سڏ ڪيو ۽ ماني ڪاڍم. منگلو خاموش هو. هن ڪنهن قسم جو تبصرو منهنجيءَ محويت تي نه ڪيو، پر مون چاهيو ٿي ته هو ڪجهه ٻائيهي چوي، اندرا جي ڪردار جي وڌيڪ آپتار ڪري، تان ته هوءَ وڌيڪ واضح ٿي منهنجن جذبن سان ڇانئجي وڃي. پر جڏهن ڏٺم ته هو ڪجهه خاموش ڪجهه اُداس ٿي رهيو، تڏهن کيس ڪوٺ لاءِ ڪانئس پڇيم:

"ڇا ڳالهه آهي، ڪاڪا منگلو، ڪجهه اُداس آهين؟"

"ڪجهه ناهي، سائين. مڙئي آهي جيندگي گذارڻي."

"آخر، ڇو ڪٿي!"

"سائين، ساڳي پراڻي ڳالهه آهي. جمنا جي سسرال وارا گهڻو ڏاج گهرن. نه ته ڇون

چوڪري نہ ڪبي! مان گريب ڪٿان ايترا جيوَر ۽ ڪپڙا ڏيان؟ چوري بہ وڏي تي ويٺي آهي.
سائين، بس، وڏو سور اهو انهيءَ جو، ڇا ڪريان! پر سائين، اوهين ڇو ويچار ڪريو؟ ڇڏيو
انهيءَ ڳالهہ کي، اوهين ماني کائو—"

منگلو ائين چئي چپ ٿي ويو، ۽ الائجي ڇو، مان بہ ڪجهہ چئي نہ سگهيس. ماني ڪري
ماني کاڌم، ۽ پوءِ ٻاهر نڪري باغ ۾ ڦرڻ لڳس. منگلو جي ڏک جي خيال ڪجهہ دير مون کي
بہ ڏکي ڪيو، پر پوءِ اندرا جو ساڳيو روپ منهنجن خيالن مٿان ڇانئجي ويو. پر صرف انهيءَ
ويچار سان، ڇڻ مون کي هراسي رهي هجي. اِس، جي ڪجهہ ڪوملتا هئي، سا سندس اکين ۾ هئي.
مون گهڻي ئي ڪوشش ڪئي تہ هوءَ ڇُري پُري ۽ منهنجي هستيءَ کي جيَلا بخشي؛ پر هوءَ
خاموش، هڪ پت مثل، ائين ئي ڇانيل رهي. مان وري ڇڪجي واپس ڪمري ۾ موٽي آيس.

منگلو کي مون رات جي ماني لاءِ جهلي ڇڏيو، ڇاڪاڻ تہ منجهد جي ماني دير سان کائڻ
ڪري پيٽ تي ڪاني بار پئي محسوس ڪيم.

مان ساڳي ڪرسي تي ويهي رهيس. تصوير وري منهنجي سامهون هئي. اوچتو مون کي
هڪ خيال آيو تہ فنڪار جهڙي لباس ۾، جهڙي انداز سان ان کي پيهاريو آهي، اُن ۾ نزاڪت
يا لطافت تہ ڪڏهن بہ پيدا ٿي نٿي سگهي؛ ڇاڪاڻ جو مون کي هُري آيو تہ عورت کي
لطيف ۽ نازڪ بڻائڻ لاءِ لباس ۽ زيور گهڻي قدر ذميوار آهن.

منهنجون نگاهون سندس اڇي جبي کي ڇاچي مايوس ٿي ويون؛ ۽ پوءِ سندس خالي ڳچيءَ
جي چوڌاري ڦري، وري ٻانهن تي اچي بيٺيون؛ اتان لهي، سنهڙين آڱرين تي آيون: 'نہ هار،
نہ چوڙي، نہ منڊي— بس، اِها تصوير فنڪار منهنجي لاءِ ئي ناهي آهي، اسان جي تصور تي
ڇانئجي نٿي سگهي!" مان اِهو سوچي اٿيس. اوچتو منهنجي نظر منهنجيءَ آڱر ۾ پيل سونيءَ،
قيمتي هِيري واريءَ منڊيءَ ٿي پئي، جا مون کي مڱڻي جي موقعي تي ڏني ويئي هئي. منڊيءَ
کي ڏسندي ئي مون کي ڪجهہ ياد پيو. مان يڪدم منهنجي سامان واري ڪمري ڏانهن ڀڳس؛
پيتي کوليم، جنهن ۾ هڪ قيمتي بنارسي ساڙهي ۽ بہ جڙائو سونا ڪنگڻ پيا هئا، جيڪي مون
منهنجي شاديءَ لاءِ گڏ ڪيا هئا.

پئي شيون کڻي، مان واپس ڊرائنگ روم ۾ آيس. آهستي آهستي، تصوير ڏانهن وڌيس.
منهنجون نگاهون هرَ ساڙهيءَ کي، هر ڪنگڻ کي، ۽ هر منڊي کي تڪي، وري اچي اندرا تي ڪٽيون ٿي.
مون سوچيو ٿي تہ ڪيتري نہ سندريءَ جي سندرتا وڌي ويندي، هن وڳي ۽ ڪڻ سان ۽ زيورن پائڻ
سان! مان لباس ۽ زيورن کي سندس اڳ ۽ ائين جهلي بيٺو هوس، ڄڻ تہ سندس ڏاج کڻي ٿي
آيس. مون سندريءَ جي اڳ لباس رکي، تصور ۾ ڪيس اهي زيور ۽ اهو لباس پهريل ڏسڻ ٿي
چاهيو؛ پر ذہن تہ اندرا جي بت جي ساڳي حالت هئي— تصوير، تصويرئي رهي هئي، منهنجو
ذهن ڪالي ٽڪجي چڪو هو، ۽ مان پنهنجي تصوراتي مقصد ۾ ناڪام ٿيو هوس. مون ڪجهہ
خار سان لباس، منڊي ۽ ڪنگڻ آتيئي ڪارنس تي ڦٽا ڪيا، ۽ موٽيس پنهنجي سمهڻ واري ڪمري

ڏانهن. سمهڻ جي ڪوشش ڪيم، پر ننڊ ئي نه اچي؛ تصوير جي سندرتا جي ڇايا ڇانيل ئي رهي. مان آن جي تصور کي موڙڻ سوڙڻ جون ڪوششون ڪندو رهيس. ڪلاڪ ڏيڍ کان پوءِ ياد آيم ته ڊرائنگ روم جا در کليل ۽ بتيون ٻريل ڇڏي آيو آهيان. مان آهستگيءَ سان اٿيس ۽ واپس ويهڻ واري ڪمري ۾ آيس. بتي وسائڻ چاهيم؛ پر قدم ڏڪجي آتشدان تائين ويا.

'اُف، هيءَ بيجان سونهن! ڪاش، جيڪر هيءَ روح ئي هجي، پر تصور ۾ ته مختلف ادائن سان اچي؛ تشنه آتما سڪون ته حاصل ڪري؛ ٻاتي هن هٺ، غصي، ۽ هڪ ئي سهڻيءَ پر مغرورانه ادا سان ڇا ٿو ٿئي!' سوچيندي، مون ڪارنس تي پيل ساڙهيءَ، ڪنگڻ ۽ منڊيءَ تي نظر وڌي، ۽ محسوس ڪيم ته واقعي هيءَ سندرتا جو مجسمو هن لباس ۽ زيورن کي ڀري، ته جيڪر لباس ۽ زيورن جي خود سونهن وڌي وڃي ها، هو ڀڪي اُٿن ها.

مون ڪنگڻ آڱرين ۾ جهليا؛ منڊي کڻي، آڱر ۾ ورائي پائي ڇڏيم؛ ساڙهي کي ڪلهي تي رکي، اچي بتيون وسايم ۽ در ڏنم؛ ۽ پوءِ واپس آيس سمهڻ واري ڪمري ۾. ساڙهي پلنگ جي مٿان ڪان پيل ٽيبل تي ڦٽي ڪيم، ڪنگڻ کي حفاظتي طور وهاڻي هيٺان رکي ڇڏيم، ۽ پوءِ کٽي پاڻ کي پلنگ تي سٽيم. آهستي آهستي، ننڊ جا پنک مون مٿان ڇانوَ ڪندا ويا.

ڪا مهل ٿي ته مون محسوس ڪيو ته ڪير منهنجي وهاڻي کي هيٺ مٿي ڪري رهيو آهي. مون وهم سمجهي، پاسو ورائي ڇڏيو. پر پوءِ پنهنجين آڱرين تي ڇهاءُ محسوس ڪيم، ۽ هڪ آڱر کي سخت ڇڪ آئي. مان يڪدم ٽپ ڏيئي اٿي ويهي رهيس. واقعي، هڪ پاڇو منهنجي مٿي کان بيٺو هو! هاڻي هو رڙهي پريرو ٿي ويو هو. مون يڪدم اٿي بتي ٻاري.
'هان، هيءَ ڇا!'

مان حيران ٿي ويس...... ساڳي تصوير، ساڳيو روپ، ساڳي ادا، ساڳيو هٺ ۽ غصو! بس، فرق رڳو ايترو هو جو هن جي هٿن ۾ ساڙهي، منڊي ۽ ڪنگڻ چمڪي رهيا هئا، ۽ هوءَ جيئري جاڳندي منهنجي سامهون هئي، هُن يڪايڪ سامان ورائي ٽيبل تي ڦٽو ڪيو، ۽ سندس قدم مون ڏانهن وڌيا. منهنجي ويجهو اچي، گهُور ڪري، هوءَ خار ۽ غصي وچان مون ڏانهن نهارڻ لڳي.
"اندرا... ديوي!"

"ها، اندرا. پر تنهن سان تنهنجو ڇا؟" هن جا نازڪ چپ غصي وچان ڏڪي رهيا هئا. مون سندس اکين ۾ نهاريو، جت ڪجهه نرمي هئي، پر اتي به مون هيئنئر تيزي ڏٺي. سندري تمام گهڻو ناراض ٿي ڏٺي.
"اوهين ناراض آهيو؟"
"تو گهر آئي جو اهان جو ڪيو!" هن جي لهجي ۾ تيزي هئي.
"اهان؟" مان حيران ٿي ويس.

”ڪي شيون سوڪڙيءَ طور آريءِ، انهن کي موٽائي وٺ، جن ته مان انهن جي لائق لي نه هيس — ايمان ناهي ته پيو چاهي —.“

”مان شرمندو آهيان، اندرا ديوي! هيءُ سڀڪجهه توهان جو ئي ته آهي، توهين پلي ڪٿو. پر —“

”پر ڇا؟“

”پر مان چاهيان ٿو ته توهين هڪ مهرباني مون تي ضرور ڪندا وڃو: پنهنجيءَ ڪٺورتا ۽ غصي کي ڪوملتا ۽ مدرتا ۾ بدلي ڇڏيو ته منهنجيءَ تشنه آتما کي سڪون ملي!“

”هون، سڪون! سڪون واريءَ ڪُنيا ۾ رهندي به سڪون جي ڳولا؟ پر توکي جنهن سڪون جي ڳولا آهي، آهو ڪڏهن به نه ملي سگهندو. اهو سڪون ڪوملتا ۽ مدرتا جو نچوڙ آهي: پر جيئن اهي شيون خود اڻلڀ آهن، تنهنڪري اهو سڪون به اڻلڀ آهي!“

”پر مان پنهنجي من کي ڇا ڪريان، جو ان تي ضد پڪڙي بيٺو آهي؟“ مون بيتاب ٿيندي چيو.

”من کي مارا هون، جي من کي انسان ماري ها ته جيڪر هيڙا افعال ڪي نه ٿيندس ها. تنهنڪري، توکي به من جي مارڻ جو، تن َ کي تسيي ڏيڻ جو اُپديش ڏيڻ بيڪار آهي.“

هوءَ آهستي پٺتي هٽي، دروٽ وڃي بيهي رهي. هوا جا هلڪا لوڏا سندس لباس ۽ سهڻن گهاٽن ڪارن وارن کي لوڏي رهيا هئا. هن ڪنڌ ورائي مون ڏانهن ڏٺو. سندس اکين جي انوکي جوت مونکي آئي هئي.

”ڪن ڪولي پڌ ته تون جنهن لطافت، ڪوملتا ۽ مدرتا جي تلاش ۾ آهين، سا ته توکي ڪٿي به نٿي ملي سگهي. مون جيڪي ڪجهه انهيءَ دنيا ۾ رهي محسوس ڪيو آهي، ان جا آثار تون منهنجي چهري تي پسي سگهين ٿو. فنڪار جي ليڪُن بلڪل صحيح نموني ۾ منهنجي ضمير، منهنجي روح کي چٽيو آهي. مون کي غصو آهي، دنيا جي اڻ نگيءَ هلت چلت تي؛ مون کي ٻانور آهي، پنهنجي پاڪ ۽ نيڪ ضمير تي؛ مون کي هٺ آهي، پنهنجن خيالن تي، جن جي مدد سان مون هڪ الڳ دنيا ٺاهي آهي.“

”الڳ دنيا؟“

”ها، الڳ دنيا — ليڪُن ۽ ريکائن جي دنيا، جت خيال جو واسو آهي ۽ هٺ ڇُرن ٿا، زندگيون جنم وٺن ٿيون: پاڪ، نيڪ نيت، دنيا جي بغض، حسد ۽ ڪيني کان اڻواقف، دکن کان پرپرو، سک جي ڇانوَ ۾ — پنهنجو جيوَن، پنهنجي دنيا! بس، ائين چئجي ته هيءَ خيالي تخليق، حقيقي يا مادي تخليق کان به مٺيري آهي — جيتوڻيڪ خيالن کي جنم ڏيڻ واري هستي خود مادي تخليق آهي.“

مان مسحور ٿيو، بت بڻيو، خاموش انهن نازڪ لبن کي ڏسي رهيو هوس، جن مان فلسفيانه ڪرخت نظريا نڪري رهيا هئا.

"مون صفا ڪونہ سمجهيو." مون پڇيو.

"تون سمجهندين بہ ڇا. تو مين چاهيو تہ لطيف جذبا هجن، ۽ آنهيءَ خيالي دنيا ۾ رهي صرف نفس جي پوڄا ڪندا رهو. توهان جو فرض آهي تہ ڪجهہ ڏسو، سوچيو، پنهنجي اردگرد ڦهليل زندگين تي ڪجهہ سوچيو. ڪڏهن توهان سوچيو آهي تہ ماءُ خود بکايل آهي، ٻار ڇاتي ۾ کير نہ پائيو، آن ڇاتيءَ تي منهن بہ هٽي رهيو آهي، ٽڪي بہ رهيو آهي، ۽ روئي رهيو آهي — آن مهل ماءُ جا جذبا ڪهڙا هوندا؟ ڳول، ان ڇاتيءَ ۾ مدرتا ۽ ڪوملتا تلاش ڪر! ڪڏهن انهن خيالن تي طبع آزمائي ڪئي اٿوَ، جڏهن ٻار بک وچان ٽڪي رهيا آهن، ماءُ-پيءُ ڳڻتين ۾ آهن: آن وقت پيو حيلو ڪونهي، سواءِ انهيءَ جي جو ماءُ پنهنجي عصمت انهن ساهوارن تان گهوري قتي ڪري: انهن مسئلن تي سوچ تہ تنهنجو ذهن، زندگيءَ جي عياشيءَ جي پٺي رخ کان واقف ٿئي. لطافت نزاڪت تہ آتي بہ آهي، جت ڪنهن جي عصمت، چير پايو، ڪوٺي تي چند ٽڪن واسطي نچي رهي آهي. پر شايد آها ڪجهہ تلخ آهي، ائين نہ؟ شايد، آن مهل بہ تون انهن جي ڇاتين ۽ چرنڊڙ جسمن ۾ ڪوملتا تلاش ڪندو هوندين، جڏهن آهي ڇاتيون پينري، زال ۽ ماءُ ڪٺي رهيون هونديون: جسم ۾ ڏهڪاءُ هوندو، طوفان هوندو، ڇا نہ هوندو، جڏهن هڪ پاءُ، هڪ مڙس، هڪ پٽ، هڪ مزدور، محنت ڪندي، ميل جي مشين ۾ اچي ويو هجي، ۽ ان جو چچريل لاش، بي ڪفنيو، انهن آڏو پيو هجي. چئہ، ڪجهہ تہ چئہ! ٻال وڌوا جي جُسليل سڙيل جوانيءَ ۾ بہ هڪ نزاڪت ۽ ڪوملتا ٿئي ٿي، ڪڏهن انهيءَ تي غور ڪيو اٿئي؟ ڪڏهن ان پيءُ جي نراڙ ۾ پيل گهنجن ۾ ان جي ڌيءَ جي ڪوملتا ڏٺي اٿئي، جنهن جي هٿن تي ميندي لڳيو ڇٽيو وڃي، ڇيج در وٽ اچي موٽيو وڃي، ڇاڪاڻ تہ آهو پيءُ ڌيءَ کي ڳهن ڳٽن ۽ لباس سان نٿو جهنجهي سگهي. ڳول نہ، انهن سڀني واقعن ۾ پنهنجي مدرتا ۽ ڪوملتا! ڏس تہ آها ڪهڙي رنگ ۾ آهي؟ ڳول نا! — هليو آ زندگيءَ کي مدر ۽ ڪومل بڻائڻ!" هن جا چپ غصي وچان ٿڙڪي رهيا هئا، منهن ڳاڙهو هوس. سندس لفظن منهنجن ڪنن ۾ زوزت ٿي ڪيا. مان سچو پگهرجي ويو هوس. هڪ پٽ زندگيءَ کي بي نقاب ڪري رهيو هو، منهنجو ڪنڌ هيٺ هو.

"تون ڪنڌ ڇو ٿو هيٺ ڪرين؟ مون اِهو سڀڪجهہ ڏٺو هو، مون ڪنڌ هيٺ نہ ڪيو: مون انهن لاءِ سڀڪجهہ ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي، جيڪي مون کان ٿي سگهيو. مان پهاڙيءَ تائين اهو ڪجهہ ڪندي رهيس، جنهن سان ماءُ جي سڪل ڇاتيءَ ۾ کير اچي سگهي؛ ٻارن جي ماءُ کي عصمت وڪڻي نہ پوي؛ پيڻ کي ڪوٺي تي نچڻو نہ پوي؛ شهيد ٿيل مزدور جي پينرن، زال ۽ ماءُ کي آٿت ملي؛ وڌوائون سهاڳڻيون بڻجي وڃن؛ غمگين پيءُ جي نراڙ جا گهنج لهي وڃن، ۽ ان جاءِ تي سک ۽ اطمينان جون لهرون هجن. پر ڏٺم تہ هيءَ دنيا ايڏي تہ وسيع آهي جو جيڪڏهن هڪ دک جو خاتمو ٿو ڪجي تہ ٻيا دک ازخود پيدا ٿيو ٿا پون. تنهنڪري مون دنيا ئي الڳ ٺاهڻ جو ارادو ڪيو. مون زندگيون تخليق ڪيون: پينسل

جي اکين سان انهن انسانن کي جنم ڏنو، جن جي پيشاني عزم ۽ استقلال سان چمڪندڙ هئي، جن جا جذبا سندن مضبوط ۽ سهڻي جسم سان ظاهر هئا. سندن ٻارڙا، ننڍڙن ۽ سهڻن گهرن ۾، خوش خوش ڊيربون پائيندا نظر ايندا هئا. سندن زالون، چمن تي آجيان جي مشڪ ڪئيو، گهر جي ڪم ڪار ۾ مشغول هونديون هيون. مائرن جون اکيون، ٻچن جي خوشحال زندگي ڏسي ... ٺريون ٺريون ويندڙيون هيون. ڏينهن پنهنجي پيءَ جي ڏنل سهاڳ جي ڪنگڻن کي انهن ڪڙڪائينديون هيون، ڇڻ ڪو خوشيءَ جو نغمو الابي رهيون آهن. اهڙين خوشين کي تخليق ڪرڻ منهنجو فرض هو، جن کان هيءَ زندگي واقف ئي نه هئي. انهن خيالن کي پينسل جي ذريعي هٿ جي چرپر سان چٽيندي، مون پاڻ هن روپ ۾ اچڻ پسند ڪيو. مون پنهنجن چپن جي مشڪ انهن ڪاغذي ڪردارن کي ڏيئي ڇڏي. ڪوملتا، نزاڪت — سڀ انهن مائرن، ڀينرن، زالن جي نالي ڪري ڇڏيم. ٻچاڙيءَ جو پوترتا جهڙي قيمتي زيور کي ڪن ساهوارن مٿان گهوري ڦٽي ڪيم. مون اها ڪوشش ٻچاڙيءَ تائين نه ڇڏي ته ڪيترو به ٿي سگهي، ساهوارن جي چپن تي مشڪ آڻي ڇڏيان؛ ۽ انهيءَ سان گڏ پنهنجيءَ حسين دنيا جي تخليق ڪندي رهيس."

هوءَ ڪجهه وقت ماٺ ۾ رهي، ۽ مون بيتاب ٿي پڇيو:

"پر... توهان جي پوترتا!"

"ڏاڍا، ٿي وئين نه پوترتا جي ڳالهه تي بيتاب. توهين جسماني انسان سوچيو ته جسم جي پاڪيزگيءَ جي باري ۾ ته، پر نتا ضمير جي پاڪيزگيءَ جي باري ۾ سوچيو؛ پر نتا روح جي پوترتا جي باري ۾ سوچي آسر ٿيو؟ نه ته اوهان جهڙو جيون ته ڪروڙين انسان گذاري ويا آهن، توهين جي اهڙو جيون گهاريندؤ ته ڪهڙو تير هڻي ڇڏيندؤ! منهنجو مثال ئي وٺ. مون کي ناز آهي پنهنجي وويڪ بي پوترتا تي، جا مون جسم جي پاڪيزگي ڏيئي حاصل ڪئي آهي. هڪ دفعي جي ڳالهه آهي جو هڪ چترڪار کي، جو غربت ڪري ڪاليج ڇڏي ڪو هو، پيءُ جي مري وڃڻ سبب نوڪريءَ جي ڳولا ڪرڻي پيئي. نوڪريءَ جو نيٺ ڪيس آسرو مليو. ان وقت سندس ماءُ اڌرنگ جي مرض ۾ مبتلا هئي، وڏو ڀاءُ ٽي. بي. جي حوالي هو، ساسائيل ڀيڻ بک جو شڪار هئي، ۽ ننڍي ڀاءُ جي حادثي ۾ ٽنگ ڪپجي ويئي هئي. مصيبتن جي هن اوڙاهه ۾ ويهي، هن گهڻئي تصويرون جوڙيون؛ پر سيني ۾ غم جون ريکائون ظاهر هيون، تنهنڪري ڪنهن نه ورتيون. ڇو، 'غم وارا غم خريد ڪن، خوشيءَ وارن جو غم سان ڪهڙو واسطو؟' سان ان غريب جي وس آهر مدد ڪندي رهيس. پر آخر ڪيستائين؟ نيٺ هو انهيءَ نوڪريءَ ڪرڻ لاءِ تيار ٿيو، جنهن جي هڪ شرط پاڻ سان هڪ زندگي سا تباهه ٿي وڃي ها، پر سڄو خاندان نه رڳو بچي ها، پر خوشحال زندگي گهاري ها. هن نيٺ سيٺ سان ها ڪئي، ۽ ڀيڻ کي جيارڻ ته تيار ٿيءُ ته توکي گهمائڻ ٿو وٺي هلان. دکن ماريل ڀيڻ به سڀڪجهه سمجهي ويئي — ته اڄ سندس قرباني ڏيڻ جو وقت اچي ويو آهي. هوءَ خوشيءَ سان تيار ٿي، ڀاءُ، ڀيڻ کي وٺي هليو، جيئن ته چاڙهڻ — شايد ستي ٿي ڪيائينس. ڪيڏو نه جيوَن ۾ دک آهي!"

هن جي چهري تي غصي سان گڏ ڏک جون ريکائون به ڦهليل ويون هيون. مون صرف ائين پئي محسوس ڪيو ته مان اڳ کنهن اونداهيءَ غار ۾ هوس. اڄ ڪا زندگي مون اڏو مشعل جهلي بيٺي آهي، ۽ مان سڀڪجهه ڏسي رهيو هوس — ڏک جي انتها، انسان جي بيڪسي، زندگيءَ جو اصل روپ. هوءَ بيان ڪندي رهي:

"جڏهن هو پيڻ ڪي سيٺ وٽ ڇڏڻ آيو، تنهن ڪان اڳ مون کي خبر ملي چڪي هئي. مان سيٺ وٽ پهچي وئيس، ۽ ڪيس ساڳيو زيور آڇيم جو هڪ ڀاءُ پنهنجيءَ پيڻ ڪان ڪسائي رهيو هو. سيٺ ڇوڪريءَ جي مٺي هٿ رکيو، ۽ پالس کي ٻئي ڏينهن آفيس ۾ اچڻ جو چٺي موٽائي ڇڏيو؛ ۽ پوءِ موٽي اچي مون ڪان اُن جي قيمت وصول ڪيائين. پاءُ پيڻ کي موٽائي گهر وٺي آيو، ڏاڍو خوش. سوچيائين ته سيٺ ڪيڏو نه ديالو آهي! سيٺ جي انهيءَ ڳالهه ته هن ڪانئس امتحان ٿي ورتو، ڪيس سڪون بخشيو. پر مون ته آها سچي تسڪين پاتي، جا خواب ۾ به نه ڏٺي هيم. مون زندگيون بچايون هيون، جسم تي گندگي ملي، جرڪندو ضمير پاتو هوم، اِنهي تي جيترو به بانور ڪريان، ناز ڪيان، ٿورو آهي.

"سيٺ وٽان ٿي، سڌو مان چترڪار وٽ آئيس. ڪيس زبان سان ڪجهه نه چيم، پر ڏاڍهنس ڏاڍي غصي وچان نهاريم، صرف انهيءَ ڪري جو هو پنهنجين زندگين مٿان ٻي زندگي کي قربان ڪندي نه هٽڪيو. ۽ پوءِ اتان هلي آيس، ڪيس اکين ۾ هڪ پيغام، هڪ جوت ڏيئي. مون پوءِ شام جو ٿي گندي جسم کي سمنڊ جي لهرن جي حوالي ڪيو؛ ۽ صاف روح کي کڻي اچي چترڪار جي خيالن تي قبضو ڪيم، جنهن مون کي هيءُ روپ ڏنو. واقعي 'روپ' مون کي صحيح روپ ڏنو."

"روپ —؟" مون کان بي اختيار زبان مان نڪري ويو.

"ها، اهو ساڳيو ئي روپ آهي. هن سمجهيو ته مان غائب ٿي ويئي آهيان. ماڻهن جي چوڻ ني ته مان کنهن سان ڀڄي ويئي آهيان، تصوير هيڏانهن ڏياري موڪليائين — جيتوڻيڪ هن گهڻي ڪوشش ڪئي ته مون کي جيترو ڪلور ۽ هٽ وارو ڏيکاري اوترو ٿورو آهي، ڇاڪاڻ جو مان سندس هرهر جي بدلي ۾ هرهر ڏيئي جو نه سگهي هيس. بيسمجهه هو نه، هن کي کهڙي خبر ته مون هرهر جي ورڪا اڳ ئي پنهنجيءَ دنيا مٿان ڪري ڇڏي آهي. ها، سو ڳالهه ٿي ڪيم ته هو تصوير ڏاهي خود حيران ٿي ويو، جو اُن ڪلورتا ۽ هٽ ۾ به هڪ قسم جو شان هو. آخر ڇو نه ٿئي؟ ڇو نه بانور ڪريان پنهنجي آدرشي جيون تي! هاڻي ته کنهن جي پرواهه ڪانهيم — پنهنجي دنيا جو وسائي اٿم!"

هوءَ آهستگيءَ سان، در وٽان رڙهي، ليبل وٽ آئي. سندس نگاهون ساڙهيءَ، منڊيءَ ۽ ڪنگڻ تي هنيون. هن آهستگيءَ سان انهن شين کي ڪنيو، ۽ هٿن ۾ جهلي مون ڏانهن نهاريو.

"هونءَ — ته هن لباس ۽ زيورن سان منهنجي نزاڪت ۽ مڌرتا وڌي ها؟ ليڪ ته آهي، — منهنجي نه، ته کنهن ٻيءَ ڪنيا جي خوبصورتي وڌائيندي، جنهن جا هٿ شاديءَ رات جو خالي

هوندا، لباس ڦاٽل هوندس؛ نه ئي وٽ نه زيور، نه ڪپڙا، بس هن جي ڪمر انهيءَ دک ڪان وڏيڪ جهڪي ويندي.“

الائجي ڇو، سندس انهيءَ جملي تي منهنجي اڏو منگلوءَ جي جهڪيل ڪمر ڦرڻ لڳي. ان سان گڏ منگلوءَ جا چيل دکي لفظ، جمنا جي خالي سينڌ، خالي ڳچي، ۽ خالي ٻانهون سون اڏو ڦرڻ لڳيون. ۽ پوءِ انهن سينڌن، انهن ڳچين، انهن ٻانهن جو تعداد وڌندو ويو. ائين پئي لڳو، ڄڻ لاتعداد سينڌون اجڙيل آهن؛ سندن لباس، سندن امنگن سان گڏ، تار تار آهن.

’اف، دکي دنيا!‘ مون زور سان ڪنڌ ڌوڻيو. ڏٺم ته اندرا ڪمري ۾ ڪانه هئي. يڪدم ٻاهر نڪس. هوءَ باغ ۾ ويٺي هئي. هن جي هٿن ۾ ساڳيون شيون هيون.

”اچ. مان پاڻيان ٿي ته جي مان هيءَ شيون ڪٿان ته توکي اعتراض ته ڪونه ٿيندو.“ لهجي ۾ ساڳي تيزي هيس.

مون ڪنڌ ڌوڻيو، ۽ هن وري چيو:

”مان چاهيان ٿي ته هي شيون صحيح حقدارن وٽ پهچن. هيءَ لباس، هي زيور ڪنهن جا نه آهن، هاڻ ان ڪنيا لاءِ آهن، جنهن وٽ ڪوبه زيور ڪونهي، سواءِ پوترتا جي زيور جي. تنهنڪري هيءَ سامان منهنجي قبضي ۾ رهندو، جيستائين ان جو صحيح حقدار پيدا ٿئي. تنهنجو فرض ٿيندو ته ان جي صحيح مالڪ کي ڳولي، ان تائين شيون پهچائين!“

منهنجين اکين اڏو منگلوءَ جي تصوير ڦرڻ لڳي.

”حقيقت ته اها آهي ته اهڙين ڳهڻين ساڙهين، سنڌين ۽ ڪنگڻن جي ضرورت پوندي. جي ٿي سگهيئي ته ڪوشش وٺي خالي آڱرين، خالي ٻانهن ۽ خالي سينڌن کي ڀرڻ جي ڪوشش ڪجانءِ، جيئن منهنجيءَ آتما کي وڌيڪ تسڪين حاصل ٿئي. ۽ ٿي سگهيئي ته ڪوشش ڪندو رهجانءِ جيئن ماءُ پٽ کي ٽڄ ڏيئي سگهي، ٻارن جي ماءُ کي عصمت وڪڻي نه پوي، پيٽ کي ڪوٺي تي نچڻو نه پوي، شهيد ٿيل مزدور جي ٻيرن، زال ۽ ماءُ کي اٽت ملي. پر تون اهو سڀڪجهه ڪٿي ٿو ڪري سگهين؛ مان ئي پوري نه پئجي سگهيس! پر، چڱو ڀلا، جي ايترو نه ڪري سگهين ته پوءِ آها دنيا ته ضرور ناهج، جا خيالي ڀلي هجي، پر ان ۾ زندگي پنهنجي نالي سان نمايان هجي. پوءِ ڀلي چترڪاري هجي يا شاعري هجي يا نثر جي دنيا هجي، پر قلم هجي ۽ خيال هجن. پوءِ انهن انسانن جي تخليق ٿي سگهندي، جي خوشحال هوندا، بت تي ڪپڙو هوندن، کائڻ لاءِ سڀڪجهه هوندن، رهڻ لاءِ چڱو مضبوط اجهو هوندن، سندن ٻارن جو مستقبل روشن هوندو، سندن زالن جي چپن تي سدائين وٽندڙ مشڪ هوندي، ۽ مترتا ۽ ڪوملتا خود بخود جاڳي نروار ٿيندي. بيشڪ اها دنيا دنيا هوندي، پوءِ خيالي ئي سهي. پر انسان جوڙيندڙ جي اڏو ائين ته چئي سگهندو ته ’اي ڀڳوان، پيٽ ڀيٺي دنيائون: ڏس، اسان توکي ڇا ڪري ڏيکاريو آهي! انهيءَ دنيا جي تخليق ڪئي آهي، جنهن جهڙي تو هن دنيا کي بنائڻ چاهيو ٿي، پر ائين ٿي نه سگهيو. پر اسان توکي الڳ هڪڙي دنيا ناهي ڏني، جت

ڪو به غم نه آهي، جت زندگيءَ جون لهرون آهن، قرب آهي، ميٺ محبت آهي، سڀڪجهه آهي: ڪوملتا، مڌرتا، پوترتا، ڇا ڪجهه ناهي؟ سڀڪجهه، جيڪي تو وٽ موجود نه آهي، پر ساهوارو مادي انسان حاصل ڪري نه سگهيو، ۽ خيالي انسان ڪيئن نه حاصل ڪيو!"

هوءَ خاموش ٿي ويئي، هن هڪ وڏو ٿڌو ساهه کنيو.

"ڪيڏو نه گهڻو ڳالهايو اٿم، سڀڪجهه انهيءَ اميد تي ته شايد ڪو پيو هڏڏوڪي انسان پيدا ٿي پوي، ڪجهه نه ڪجهه ضرور ڪري. مان ڪوشش ڪندس ته سڀني وٽ وڃان، ڪين اهو پيغام ڏيان ته يا زلدگي ناهين يا ته خيالي زندگيون ناهي، ساهوارن کي رشڪ ڏيارين ته هو انهيءَ وانگر پنهنجي جيون کي بنائين. ڏسان، ڪيترا ٿا جاڳن، ڪيترا ٿا سمهي پون!"

مان بلڪل خاموش ڪيس تڪي رهيو هوس. مون ڪان ڪجهه به آڪلي نه رهيو هو. دل چاهيو ته ڪجهه چوان، پر—

"مان سڀڪجهه توتي ڇڏيان ٿي ۽ وڃان ٿي، سوٽي پنهنجي ديس ڏانهن. هن دنيا جا ڦيرا پيئي ڪنديس، پر جي هيڏانهن نه آيس ته ڪو پولو نه آهي، ڇاڪاڻ جو پانيان ٿي ته تون گهڻو ڪجهه ڪندين. ڪريان ڪجهه اميد!" هن مون ڏانهن نهاريو. سندس اکين ۾ جوت هئي، پيغام هو. مون ڪنڌ ڌوڻي ها ڪئي. ۽ پوءِ مون ڏٺو ته هن جي پيشانيءَ جا گهنج هٽي ويا، اکين جي جوت وڌندي وئيس، چهرو وڌيڪ ٻهڪڻ لڳس: بشڪ چپن تي پنڌڙو ڪندي آئي، ۽ هوءَ کلي ويئي. هن هڪ ادا سان ساڙهي پنهنجن ڪلهن تي پکيڙي ڇڏي، ڪنگڻن کي پنهنجين ٻانهن ۾ پاتو، منديءَ کي هڪ آگر ۾ وڌائين، ۽ هڪ وڻندڙ مشڪ سان مون ڏانهن ڏٺائين. مان صفا بت بڻجي ويس. مون آڏو منهنجي تصور جي سندري هئي. بس، ائين پئي لڳو ڄڻ ڪا نئين ڪنوار آهي، جا پنهنجي سندرتا ۽ سينگار تي ناز ڪري رهي آهي. ساڙهيءَ جي چمڪ وڌي ويئي هئي. ڪنگڻ ٻهڪي رهيا هئا. منديءَ جي نڪ تنهان ئي تيز چمڪي رهي هئي. ۽ هوءَ ديويءَ سمان هلڪي مشڪ مشڪندي رهي.

"چڱو پلا، مان هلان ٿي." هن جا نازڪ چپ چريا.

ائين چئي، هوءَ سست چال سان ڊرائنگ روم ڏانهن وري. هينئر نه غصو هو نه ڪنورتا؛ بس چوڌاري ڪومل فضا ڇانيل هئي. هوءَ ڪمري ۾ داخل ٿي چڪي هئي. مون ڪيس ويندو ڏسي ڊڪ پاتي— تان خبر پيئي جو ڊرائنگ روم جي چانئٺ تان ٿاٻڙجي وڃي ڦهڪو ڪيم. هاڻ مون کي ڪجهه هوش اچڻ لڳو. ائين محسوس ٿيم، ڄڻ ڪو جادوءَ جو اثر هو جو هاڻ لهڻ لڳو آهي. سوچيم ته اهو سڀڪجهه ڇا هو؟ ويتر، حيران ٿي ويس، جڏهين ڏٺم ته ڊرائنگ روم جا ڏنل در پٽيا پيا هئا ۽ وسايل بتيون ٻريل هيون. مان ٻڏتر ۾ پئجي ويس— ته پوءِ اهو ڇا هو؟ خواب يا حقيقت!

سامهون ڪارنس تي ساڳي تصوير رکي هئي. مان يڪدم ڏانهنس وڌي ويس. ساڳيو روپ، غصو، هٺ، اکين ۾ جوت. اوچتو منهنجي نگاهه ساڙهيءَ ۽ زيورن تي پيئي، جيڪي

ڪارنس تي رکيا هئا. الائجي ڇو، اها سوچ منهنجي مٿان ڇانئجي ويئي.

’ڀلي خواب ئي ڇونه هجي، پر مون لاءِ اها حقيقت آهي. هڪ ديوي هئي، جا آئي هئي مون کي جاڳائڻ ۽ انهيءَ دنيا ڏانهن توجهه ڏيارڻ، جا انسان جي دنيا آهي. جي هيءَ دنيا جا دک مايوس ڪن ته پوءِ هڪ اهڙي دنيا ناهجي، جا خيالي بيشڪ هجي، پر قابل رشڪ هجي، جو يڪدم ساهوارا احساس ڪن ته لاهجي ته اهڙي دنيا ناهجي!‘

مون لباس ۽ زيور تي هٿ رکيو، ۽ تصوير ڏانهن مخاطب ٿي چيم، ”ديوي، ائين ئي ٿيندو، جيئن تو چاهيو آهي. اها ساڙهي آهو جسم ڍڪيندو، جيڪو هميشه ليڙن ۾ گذاريندو آيو آهي. منڊي ان آڱر ۾ پوندي، جنهن ڪڏهن سون نه ڏٺو هوندو. ڪنگڻ انهن ٻانهن ۾ پوندا، جيڪي هميشه ڀڪيون رهيون آهن. ۽ پوءِ ان ڪنيا جي سينڌ ضرور سندور سان ڀربي!“

منهنجي تصور ۾ منگلو ۽ سندس ڪنواري ڪنيا، جمنا، جون تصويرون ڦري رهيون هيون.

”مان اهڙيون گهڻيئي ڪنيائون سهاڳڻيون ڪندس، ديوي! مان اها به ڪوشش ڪندس ته مائرون فخر سان پنهنجن نونهالن کي ڇاتيءَ مان امرت اوتي ڏين، پيئر سهاڳڻيون ٻچي ڀائرن جو ڪنڌ مٿي ڪن، استريون پنهنجيءَ لڄ کي وڪڻڻ بجاءِ پنهنجن ٻارڙن جي زندگيءَ کي سڦلو ڪن ۽ پيءُ جي شيوا ڪن. منهنجين ڪوششن جي اها انتها هوندي جو مان شهيد ٿيل مزدورن جي ودوائن، مائرن ۽ ڀينرن جا ڳوڙها اگهي سگهان. مان سيڪجهه ڪندس، ديوي، سيڪجهه!“

منهنجو ڪنڌ شرڌا وچان آن تصوير جي آڏو جهڪي ويو. ڪنڌ ڪنيم ته ڏٺم ته ديوي مشڪي رهي هئي. چوڌاري پوتر، ڪومل ۽ مڌر مهڪ ڦهليل هئي، جيڪا هر روح ۽ ضمير جي خوراڪ هوندي آهي.

رشيده حجاب

سيمنٽ جي پُتلي

صبح جي وِسل وڄي رهي هئي. هوءَ ٻار کي ڦنو ڪري وڃي دريءَ ۾ بيٺي. هن جو اهو معمول هو. صبح، شام، رات، جنهن وقت به وسل ٿيندي هئي، هوءَ وڃي دريءَ ۾ بيهندي هئي. ان ڳالهه تي رات به هن سيٺ صاحب جون ڪيتريون ڇماٽون کاڌيون هيون. پر هوءَ اڄ وري دريءَ ۾ بيٺي هئي. هوءَ ائين ڪرڻ تي مجبور هئي.

صبح جي وِسل ڪم تي چڙهڻ جي وِسل هئي، ۽ مزور جلدي جلدي، وڏا وڏا پير کڻندا، فيڪٽريءَ جي ديو-قامت عمارت ۾ داخل ٿي رهيا هئا. پر مزور عورتون اطمينان سان پئيان آهستي آهستي ڪلنديون ٽهلون ڪنديون پئي آيون. فيڪٽريءَ ۾ ڪم ڪندڙ عورتن کي سيٺ صاحب ڪافي سهولتون ڏيئي ڇڏيون هيون. هو ٻاهرين ملڪن ۾ ڪافي عرصو رهي آيو هو، ۽ عورتن جي حقن کي چڱيءَ پر سڃاڻندو هو. جيڏي نفرت ۽ حقارت هن کي مزدور مردن سان هوندي هئي، اوتري عورتن سان محبت ۽ شفقت.

چنچل، شوخ مزورڙين جي ٽلي پئيان آخر ۾ زيبو هئي، گنڀير ۽ خاموش. هوءَ هميشه وانگر اڄ به چپ چاپ، سڀني کان جدا، ڪنڌ جهڪائي اچي رهي هئي.

هوءَ، جيڪا پنهنجي موت تي ڪڏهوڪو صبر ڪري ويٺي هئي، زيبوءَ جو اُداس چهرو ڏسي چُپ ڪري نه سگهي؛ هن جون اکيون پرجي آيون.

'زيبو ڪيڏي نه اُداس ۽ خاموش ٿي نظر اچي، هن جي چپلهه به جهُڪي ويئي آهي،' هوءَ سوچڻ لڳي. ڪڏهن هوءَ ۽ زيبو به ٽپا ڏينديون فيڪٽريءَ ۾ داخل ٿينديون هيون!

* * *

سوڪل جي وسل وڄي رهي هئي. هوءَ فيڪٽريءَ جي وڏي گيٽ وٽ بيهي زيبوءَ جو انتظار ڪري رهي هئي. زيبوءَ کي پريان ايندو ڏسي، هوءَ ڪاوڙجي چوڻ لڳي، "الا، زيبي، ڪيڏو رستو ڏيکاريو اٿئي! ڪيتريءَ دير کان بيٺي آهيان، پيا ته سڀ هليا به ويا."

"ڙي شمي، ڇا ٻڌايانءِ، آن چندي ڪاٽي وٽ ويئي هيس!"

"اين اين! مئنيجر صاحب جي شان ۾ ايتري گستاخي، هان! جوان مئنيجر کي؟"

"اڙي ڇڏ، هل ته هاڻي نڪرون. ٻاچا لڙي ويا آهن، ٻار روئندا هوندا."

سج لهي ويو هو، ۽ آهستي آهستي اونده ٿي رهي هئي. هو ٻئي تڪڙيون تڪڙيون ڳوٺ جي طرف وڃي رهيون هيون!

”زيبو، تون مئنيجر وٽ ڇو ويٺي هئينءَ؟“ هن اوچتو سوال ڪيو.

زيبو هن جي منهن ۾ چتائي ڏٺو، پر اونده جي سبب ڪجهه سمجهي نه سگهي.

”اسين مئنيجر وٽ ڇو ويندا آهيون؟“ زيبوءَ لاپرواهيءَ سان چيو. هوءَ ڪجهه نه ڳالهائي. ٿوري دير رکي زيبوءَ وري چيو: ”شفوءَ کي ڪيڏا ڏينهن ٿيا آهن ته بخار لهيس ئي ڪونه ٿو. ڪالهه ڊاڪٽر چيو ته سُدو اٿس. سُدي جي بخار جون دوائون به ته ڏاڍيون مهانگيون آهن!“

”هي مٺا بخار به مئنيجر ۽ سيٺ وانگر اڻا آهن. ڀلا ڪڪائين جهوپڙين ۾ هنن لاءِ ڇا رکيو آهي؟ عيش ئي ڪرڻو اٿن ته انهن جي بنگلن ۾ وڃن، جتي قيمتي دوائن ۽ اعليٰ ميون جا ڍير هجن، هتي ته اها جوئر جي ماني ۽ لسيءَ جو وٽو اٿن. پاڻيهي منهن ڦڪو ڪري ڀڄي ويندا.“

”تون ڇري آهين، شمي، تڏهن ٿي ائين چوين. مون کي ته نه ڏينهن جو آرام آهي ۽ نه رات جو قرار. الائي ڪيئن ٿيندو منهنجو يتيم شفوا“ زيبوءَ ميري رَئي جي پلاند سان اکيون اُگهي چيو.

”الله خوش ڪندس. ها، ٻڌاءِ مئنيجر پئسا ڏنا توکي؟“

”اجهي، ٻه رپيا هٿ تي رکيائين. ڪيترو ستايومانس، پر الله ته هنن جي دل به سيمنٽ جي پٿر جي ٺاهي آهي، جنهن تي چنبڙو پوي، ته به اثر نه ٿئي!“ زيبوءَ اداسيءَ سان جواب ڏنو.

”زيبي، هي مون وٽ ڏهه رپيا آهن، تون کڻ.“ رَئي جي پلاند مان ميرو نوٽ ڪڍي هن زيبوءَ کي ڏنو.

زيبوءَ ڪجهه چوڻ چاهيو ته هن چيو، ”خبردار، زيبي، ڪجهه نه چنجاڻه شفوا تنهنجو پٽ آهي ته منهنجو به ته پاڻيجو آهي. شفوءَ کي چنجاڻه، سان رات جو اڄي کيس ’لال بادشاهه‘ واري ڳالهه ٻڌائيندس. هاڻي وڃان ٿي، بابا رستو ڏسندو هوندوا“

هو ٻئي اونده ۾ مختلف رستن تي مڙي ويون.

* * *

سيمنٽ جي فيڪٽريءَ ۾ ڪم ڪندي هن کي پنجون سال پورو ٿي رهيو هو. هوءَ جڏهن پهرين فيڪٽريءَ ۾ آئي هئي تہ تيرهن-چوڏهن ورهين جي سنهڙي سُڪل ٻارڙي هئي؛ پر انهن پنجن سالن ۾ هوءَ وڏي وڻ ٿي ويئي هئي. پنج سال اڳ واري سڪل شميءَ ۽ اڄ جي شميءَ ۾ زمين آسمان جو فرق هو. ڏاڍي سهڻي ته ڪانه هئي، پر تڏهن به هڪ دفعي کيس ڏسڻ کان پوءِ ٻيو دفعي ڏسڻ جي خواهش کي ڪير به دٻائي نه سگهندو هو. شيطان به ڏاڍي هوندي هئي. ڪم وارين جي ٽوليءَ ۾ هڪ اها هوندي هئي، جنهن جون اکيون چمڪنديون هيون ۽ چپ مُرڪندا هئا. ان ڏک ڀرئي انسانن جي تلي ۾ هوءَ ئي زندگيءَ جي لهر هوندي هئي.

فيڪٽري هن کي پنهنجو گهر لڳندي هئي. ڪڏهن ڪڏهن واندي هوندي هئي ته هيڏانهن هوڏانهن ڦيرا ڏيندي هئي. پٿر کان وٺي سيمنٽ ٺهڻ تائين، هن کي هر ڪا خبر هئي. هڪ ڏينهن

جڏهن هوءَ معمول جي مطابق، سيمنٽ جون ننڍڙيون ڳوٺيون کڻي رکي رهي هئي ته هڪ بس ۾ لشڪر ڇوڪرين ۽ ڇوڪرن جو اچي لٿو. ڀ عينڪن وارا مرد انهن کي هڪ هڪ شي ڏيکاري رهيا هئا ۽ انگريزيءَ ۾ گٽ سٽ ڪري رهيا هئا.

هوءَ، جيڪا انهن ڀرين جي لشڪر کي ڏسي حيرت ۾ ٻڏي ويئي هئي، تڏهن هوشيار ٿي، جڏهن هڪ ڇوڪري، ٻنهي هن جي پرسان، ٻئي کي چيو:

"اڙي يار، هي سيمنٽ جي فيڪٽريءَ ۾ ڪنول جا گل ڪٿان آيا؟"

"ڪنول جا نه، سيمنٽ جا گل چئه! مٿو هڻندين، ته مٿو ڦاٽي پوندءِ ۽ هنن گلن کي اثر ڪونه ٿيندو!" ٻئي ٽيڏيءَ اک سان هن کي ڏسندي چيو.

هوءَ حيران هئي. شهر ۾ ڪم ڪندي هن کي پنج سال ٿيا هئا، ان عرصي ۾ هوءَ ڪافي چالاڪ ٿي ويئي هئي. ٻين ڳوٺاڻن وانگر 'ٽيشڻ'، 'ٽڪس'، 'ڏاڪدر' وغيره قسم جا اکر نه ڳالهائيندي هئي، پر تڏهن به اهڙي هوشيار نه ٿي هئي جو اهڙي قسم جا جملا سمجهي سگهي.

ڇوڪرا اڳتي وڌي ويا. هن جي پرسان گلان ڳوٺيون رکي رهي هئي. هن ويندڙ ڇوڪرن ڇوڪرين کي ڏسندي چيو، "چاچي گلان، هي ڪير هئا؟"

"اڙي، توکي خبر نه آهي؟ سچي، جڏهن کان تون هتي آئي آهين، هي صرف هڪ دفعو آيا آهن: اهو به تڏهن، جڏهن ان ڏينهن تون فيڪٽريءَ نه آئي هئينءَ."

"نهيو، پر آهن ڪير؟" هن گلان جي ڳالهين کان تنگ اچي چيو.

"ها، پڙاياڻءِ ٿي ته اهي ڪاليج جا ڇوڪرا ۽ ڇوڪريون آهن: ۽ ٻه ڄڻا جيڪي اڳيان هئا، سي انهن جا ماستر هئا. هتي اهو ڏسڻ آيا آهن ته سيمنٽ ڪيئن ٿو ٺهي!"

"اهو ڏسي ڇا ڪندا؟ ڪتابن ۾ سيمنٽ جو ڪهڙو ڪم؟ واه چاچي، مون کي ٿي چريو ڪرين! ٽي سنڌي ڪتاب ته مون به ماستر يعقوب کان پڙهيا آهن!"

"نه امڙ، سچ ٿي چوان. مون کي اڳي انهن ڇوڪرين ئي ٻڌايو هو. اجهو، مونکان ٻيا، تون پاڻ پڇين!"

"اونهه، مون کي ڪهڙي ڳتي پيئي آهي!" هن کي انهن ڇوڪرن جي ڳالهين جو خيال اچي ويو.

هو سڀ وري اچي هن جي پرسان بيٺا هئا. هڪ ماستر هڪ ڇوڪريءَ کان پڇي رهيو هو ته پٿر سان سيمنٽ ٺاهڻ لاءِ ڇا ڇا ٿو ڪجي؟ ڇوڪري سُنجهي بيهي رهي، هوءَ دل ئي دل ۾ کلي پئي. هيڏي ساري فيشنبل ڇوڪريءَ کي اها به خبر نه آهي! ڪيس ته هرڪا خبر هئي — ڪٿان پٿر ڀورو ٿي وڏن وڏن نلن ذريعي مٿي چڙهندو هو: ڪيئن ڳارو ٿي، مختلف ڪَورن سان لنگهي، سيمنٽ جا گولڙا ٺهندا هئا: ۽ انهن کي ڪيئن وري ڀورو ڪري سيمنٽ جي شڪل ڏبي هئي. هوءَ دل ئي دل ۾ پاڻ کي انهن ڇوڪرين کان بلند سمجهڻ لڳي.

بس ۾ چڙهڻ وقت هڪ ـ ٻن ڇوڪرين، ڪپڙن ۽ وارن کي رومال سان صاف ڪندي چيو:

”توبه ڪنڌ ۾ پوي اهڙي ڪيمسٽري، اسان جي ته ڪپڙن ۽ وارن جي ستيا ناس ٿي ويئي!“
هن ٻڌو، ڪا ٻي ڇوڪري انهن کي چئي رهي هئي: ”توهان ذرڙي سيمنٽ لڳڻ تي رڙيون ٿيون ڪريو، هوڏانهن ڏسو!“ هن سڀ ڏٺو، سڀ ڇوڪريون هنن کي ڏسي رهيون هيون.
”ڪمال آهي، هنن جا ته منهن به نظر نٿا اچن، رڳو سيمنٽ ئي سيمنٽ!“
”جهڙيون سيمنٽ جون پُتليون!“ ڪنهن ڇوڪري جو آواز هو.
بس هڪ تيز آواز سان گيٽ کان ٻاهر نڪري وئي. هن جي ڪنن ۾ اڃا ان نامعلوم ڇوڪري جا اکر گونجي رهيا هئا—”جهڙيون سيمنٽ جون پتليون!“
هن هيڏانهن هوڏانهن ڪم ڪندڙ عورتن کي ڏٺو، ۽ آخر ۾ هن جون نظرون پنهنجو پاڻ تي ڄمي ويون.
هٿ، ٻانهون، ڪپڙا—سڀ سيمنٽ سان ڀريل هئا. هن آهستي آهستي پنهنجا هٿ منهن ۽ ڪنڌ تي ڦيريا ته اتي به سيمنٽ جي ڪِرچ-ڪِرچ محسوس ٿي. هن سوچيو، ’واقعي اسين سيمنٽ جون پتليون آهيون. هي سيمنٽ، جيڪو اسان جي تن تي چڙهي ويو آهي، ڪٿي من تي به نه چڙهي وڃي.‘ هن ننهن سان ٻانهن جو سيمنٽ ڪرڙي ڏٺو ته سرمائي رنگ جي هيٺان چٽي صاف چمڙي نڪري آئي. پنهنجي حصي جون ٻه سو گهڙيون رکي، هوءَ ٻاهر نڪري آئي. هن جو ڪم ختم ٿي ويو هو. اڄ هوءَ نل تي ويهي، دير تائين پنهنجو منهن ڌوئڻ لڳي. هر دفعي هوءَ ٻانهون ڌوئي ڏسي رهي هئي. زيبو ڪيتريءَ دير کان هن جون اهي حرڪتون ڏسي رهي هئي. جڏهن ڇهون دفعو هن پنهنجيون ٻانهون مَلي مَلي ڌوتيون، ته هوءَ اڳتي وڌي آئي. هٿ سان هن جي ڪاڏيءَ کي جهلي، هوءَ هن جي اکين ۾ گهورڻ لڳي.
”ڇا ڪري رهي آهين، شمي؟“
”ڪجهه نه، سيمنٽ ٿي صفا ڪريان.“
”ڇو“؟
”ڇو؟ اڙي، سچو ليپ اچي ويو آهي سيمنٽ جو، صاف نه ڪريان ڇا؟“
”ڀلي صف ڪر، مان توکي جهليان نٿي، پر ايترو ضرور چونديسانءِ ته اهو سيمنٽ جو ليپ سيني تي ٿيل آهي—ڪنهن جي تَن تي ته ڪنهن جي من تي!“
زيبو خاموشيءَ سان اسٽور روم جي طرف هلي ويئي. هوءَ ڪجهه وقت ائين ئي ڪم سم بيٺي، ويندڙ زيبوءَ کي ڏسندي رهي. پوءِ هن کي الائي ڇا سُجهيو، هن سيمنٽ جي ڍير مان هڪ پري پنهنجن صاف، ڌوتل هٿن ۽ منهن تي ملي ڇڏيو. ڪن ۾ هن جي سفيد چمڙي وري سرمائي ٿي ويئي. سيمنٽ جا ذرڙا هن جي اکين ۾ به چڀڻ لڳا هئا، ۽ اکين مان پاڻي وهي رهيو هوس.

* * *

ٻئي ڏينهن جڏهن هو ٻئي گهڙين جي ڪم ۾ مصروف هيون، زيبوءَ، هن جي سيمنٽ ڀريل منهن کي ڏسي، کلي چيو، ”اڙي سچي، شمي، اهو ته ٻڌاءِ، ڪالهه توکي ڪهڙو ڀوت چڙهيو هو؟“

”ڪالهہ؟ ائين ئي، مڙيئي—“
”وري ٻہ؟“
—ٽرن!... ٽرن!... مانوس سائيڪل جي گهنٽي ٻڌي، هوءِ ٻاهر ڀڳي. سائيڪل تي اهو ئي سفيد ڪپڙن وارو نوجوان وڃي رهيو هو. سائيڪل ٻہ-ٽي گهنٽيون وڄايون، ۽ سَر سَر ڪندي، هن جي پر مان نڪري ويئي. سائيڪل سوار هن ڪي هڪ دفعو بہ ڪونہ ڏٺو: پر هوءِ خود ايستائين اتي بيٺي رهي، جيستائين سائيڪل هن جي اکين کان اوجهل نہ ٿي ويئي.

”ڇڙا!... ڏاڍو خراب آهي، هڪ دفعو بہ ڪونہ ڏٺائين!“ زيبي هن جي منهن ۾ ڏسي کلڻ لڳي.

هوءِ ڪجهہ نہ ڪُڇي. زيبيءَ کان ڪجهہ لڪائڻ فضول هو. اهو سچ هو تہ هوءِ مقرر وقت تي مانوس سائيڪل جي گهنٽي ٻڌي، ڪنهن سحرزده معمول وانگر، ٻاهر ڇڪجي هلي ايندي هئي، ۽ ايستائين بيٺي هوندي هئي، جيستائين سائيڪل ۽ ان جو ساحر سوار بيٺي غائب نہ ٿي ويندا هئا. هُن ڪڏهن هِن خاموش پُڄارڻ کي اک کڻي ڏٺو بہ ڪونہ هو: پنهنجن ئي خيالن ۾ گم سم هليو ويندو هو. ڪيتري تمنا هئي هن کي تہ ڪاش، صرف هڪ دفعو ئي سهي، هو هن کي اک کڻي ڏسي! روز هوءِ ان آس ۾ ٻاهر ايندي هئي، ۽ ناڪامي هميشہ هن جو استقبال ڪندي هئي.

* * *

”شمي!“ زيبيءَ، رسيءَ تي ڪپڙا وجهندي، شميءَ کي سڏ ڪيو. فيڪٽري بند هئي. شمي، زيبوءَ جي بيمار پٽ کي هنج ۾ جهليو ويٺي هئي ۽ زيبو ڪپڙا ڌوئي رهي هئي.

”هون!“ هن ٻار کي پيار ڪندي چيو، ”ڇا آهي؟“

”مان پيئي چوان تہ سعيد آهي تہ ڏاڍو سٺو ماڻهو، پر—“

”سعيد ڪير؟“ هن تعجب مان پڇيو.

”اڙي، اهو تنهنجو سائيڪل وارو، پيو ڪيرا“

”هاءِ، هن جو نالو سعيد آهي! ڪهڙو نہ سٺو نالو آهي!“ هوءِ آهستي آهستي چپن ۾ پڙهڻ لڳي—”س... ع... ي... د! سعيد... س—“

”چڱو، اهو ورد پوءِ ڪجانءِ، ٻهرين منهنجي ڳالهہ ٻڌ.“

”ها، ٻڌاءِ.“ هن مسرت ڀرئي لهجي ۾ پڇيو.

”فيڪٽريءَ ۾ ڪم ڪرڻ کان اڳ، مان ۽ شفوءَ جو پيءُ انجنير صاحب جي بنگلي تي ڪم ڪندا هئاسين، اتي اهو سعيد بہ رهندو هو.“

”چو ڀلا؟“

”سعيد انجنير صاحب جي آفيس ۾ ڪم ڪندو هو. ويچارو غريب ماڻهو هو. گهر بہ ڪونہ هوس، تنهنڪري انجنير صاحب پاڻ وٽ هڪ ڪولي ڏني هيس. پر ٻڌ، شمي، سعيد ڪيترو بہ غريب ڇو نہ هجي هڪ سيمنٽ ڊوئينڊڙ پڄارڻ جا هارَ قبول ڪڏهن نہ ڪندو!“

هوءِ چپ ٿي ويئي. ٻھريون دفعو هن کي احساس ٿيو تہ هن جي حيثيت ڇا هئي.

ان ڏينھن کان هن سائيڪل جي گھنٽي ٻڌي بہ ٻاھر نڪرڻ ڇڏي ڏنو. پر... هن جا پير هن جي وس ۾ هئا، دل تي اختيار ڪنھن کي هو؟ هن جي دل اڄ بہ چاهيندي هئي تہ ڊوڙي وڃي پنھنجي ان بيخبر محبوب جي راهہ ۾ بيھي رستي جا ڪک ۽ پٿر ميڙي، تان تہ هن جي سائيڪل سوار کي هلڻ ۾ ڪابہ تڪليف نہ ٿئي. پر هميشہ هن کي زيبوءَ جا اکر ياد ايندا هئا: ”سعيد ڪيترو بہ غريب ڇو نہ هجي، هڪ سيمنٽ ڊوئيندڙ ڇوڪرڻ جا هار قبول نہ ڪندو.

* * *

”مان چوان ٿي، سان ڪونہ ڏينديس... ڪڏهن بہ نہ ڏينديس!“

”واهہ، اھا بہ ڪا ڳالھہ آهي. اسين غريب ماڻھو، ڪٿان آڻيون ايڏا پئسا، رپين جا جو ٻاڻ بہ کائون، توهان کي بہ ڏيون. ڪونہ ڏينديس مان!“

”جي نہ ڏيندينءَ تہ اڄ کان پنھنجي نوڪريءَ تان هٿ کڻ، وڃ وڃي عزيز کان رهيل پئسا وٺ ۽ ڳوٺ جي راهہ لڳ!“

”پر، مئنيجر صاحب، توهان سمجھو ڇو نٿا!“ زيبوءَ ڇپن کي ڏندن سان ڪُترينديءَ چيو، ”مان بيوھہ آهيان، منھنجو پٽ بيمار آهي، ۽ مون وٽ صرف ٻہ روپيا آهن: جيڪڏهن اهي بہ مان توهان کي ڏيان تہ منھنجي پٽ جي دوا ڪٿان ايندي؟ ڇا، سيٺ صاحب جي پٽ جي پارٽي منھنجي پٽ جي جان کان بہ قيمتي آهي؟“

”اهو سڀ مان نٿو ڄاڻان. توکي پئسا ڏيڻا آهن، ٻيءَ حالت ۾ هو رستو پيو اٿيئي!“

زيبو ڪجھہ وقت مئنيجر کي خاموش اکين سان گھوريندي رهي. هوءِ هن بہ روپيا رُئي جي پلاند مان ڇوڙي مئنيجر جي وڏابل هٿ تي رکيا — ان هٿ تي، جنھن جو حرص ڪڏهن ختم نہ ٿيندو هو، جنھن کي هر وقت چُرمُر ڪندڙ نوٽن ۽ ٺن-ٺن ڪندڙ سڪن جي ڇُهاءَ جي ضرورت رهندي هئي.

”زيبي،“ هن زيبوءَ جي ٻانھن جھليندي چيو.

”هون —“

”پئسا ڏنءِ؟“

”ها.“

”ڪير آهي اهو جمال؟“

”سيٺ صاحب جو وڏو پٽ!“

”هوءِ اسان غريبن جو پيٽ ڪٽي —“

چپ، چپ! شمي، هيءَ دعوت تہ فيڪٽريءَ جي مزورن طرفان ڏاڍيءَ سڪ سان ڏني پئي وڃي، ۽ جمال سيٺ ڏاڍي مھرباني فرمائي ان دعوت کي قبول ڪيو آهي!“

آهستي آهستي قدم کڻندي، زيبو هلي وئي؛ ۽ هن جي اکين ۾ نفرت ۽ حقارت اڀرڻ لڳي.

* * *

سيني جي پيرن هيٺان زمين نڪري ويئي، جڏهن جمال سيٺ جي طرفان اعلان ڪيو ويو ته مزورن جي مزوري ٽيهه سيڪڙو گهٽائي ويئي آهي!

ان خبر جو ٻڌائيندڙ مئنيجر هو، جنهن جي پگهار ۾ سو رپيا مهيني جو اضافو ڪيو ويو هو! مئنيجر جو چهرو روز کان ڪجهه وڌيڪ روشن ۽ خوش نظر اچي رهيو هو. جيتوڻيڪ ان خبر جو اعلان باقاعدي جمال سيٺ جي طرفان خود ڪيو ويو هو، مگر هو خود، بنفس نفيس، هڪ هڪ کي اها خوشخبري ٻڌائي رهيو هو. ٻڌندڙ جي اکين اڳيان اوندهه ۽ ڪنن ۾ سُون-سُون ٿيڻ لڳندي هئي، ۽ هو انهن تاريڪ چهرن کي فتحمنديءَ جي احساس سان گهوريندو، ڪنهن ٻئي کي اها خوشخبري ٻڌائڻ لڳندو هو. ٻر ويندي ويندي نفرت سان چئي ويندو هو، ”ها ٻٽ، وڏي سيٺ سان ڏاڍائي ڪري ڏٺي هيوَ، جمال سيٺ سان پُڇو ته ڄاڻانوَ!“

عورتن جي حالت سڀ کان ابتر هئي. ڪيتريون سيمنٽ جون ڳوٿريون اچي ڪريون، ڪنهن کي رکڻ جي سُڌ ڪانه هئي. اهو ته شڪر ٿيو جو مٿي وارن جا پنهنجا هوش گم ٿي ويا هئا ۽ وڌيڪ ڳوٿيون اچڻ بند ٿي ويون، ورنه شايد هو سڀ سيمنٽ جي ڳوٿين هيٺان دٻجي وڃن ها!

زيبوءَ کي تصور ئي تصور ۾ پنهنجو ننڍڙو پٽ ڪير لاءِ روئندو نظر آيو. سادي ٿين آني پاءُ هوءَ ڪيئن ڪير وٺندي، جڏهن هن کي صرف هڪ رپيو ملندو! ستين آني سير اٽو، پاڄي، ۽ ان کان سواءِ... هن جو شفو، هن جو بيمار پٽ! هن کي تصور ئي تصور ۾ شفوءَ جو لاش اگهاڙو نظر آيو، ڇڻ هو پنهنجون اڌ کليل اکيون ڦاڙي هن کي چوندو هجي، ’اما، مون کي ڪفن به نه ڏيندينءَ؟ اما، اما، مان بيمار آهيان... مون کي دوا آڻي ڏي، مون کي بک لڳي آهي... مون کي... ڪفن ڏي مان اگهاڙو آهيان... اما!‘ ۽ هوءَ جيڪا هيتري وقت کان خاموش ويٺي هئي، شفوءَ جون خاموش صدائون ٻڌي، رڙهي آئي. هن پنهنجو مٿو زور سان پٿريليءَ پٽ تي هنيو، ۽ پوءِ هن کي هوش نه رهيو.

* * *

فيڪٽريءَ ۾ ٻه ڏينهن اسٽرائيڪ رهي، مگر جمال سيٺ کي تيستائين جيتري به پرواهه ڪانه هئي. هن وٽ هڪ فيڪٽري ڪانه هئي، پيون به ٻه چار ملون هيون. هن جون لاريون ۽ موٽرون سڄي ملڪ ۾ هلنديون هيون. هن کي چاليهه-پنجاهه هزارن جي نقصان جي ڪهڙي پرواهه هئي؟

پر انهن جي لاءِ، جن جو گذران روز جي ڪمائيءَ تي هو، هڪ هڪ پل ورهيه مثل گذري رهيو هو. پهرئين ڏينهن ته اڳئين جي بچيل سچيل تي گذران ڪيو ويو؛ مگر صبح کان سيني جون نظرون شهر واري رستي تي ڄميل هيون، جيتوڻيڪ هرڪو ٻئي کي اهو ڏيکارڻ جي ڪوشش ۾ مصروف هو ته هن کي ڪا پرواهه ڪانهي، ڪير اچي نه اچي. ٻر ٻاڇا لڙي ويا، مئنيجر ته ڇا، سيٺ جو پٽيوالو به اها خوشخبري کڻي نه آيو ته هنن جون نوڪريون

بحال ڪيون ويون آهن ۽ هن صبح ڪان وٺي اچي ڪم تي لڳن. گهر ۾ رکيل ٻچيل سچيل داڻا نہ ختم ٿي ويا هئا. هنن ڪي پنهنجو جوش ۽ غيرت ٻارن جي بکايل اکين ۾ دفن ڪرڻي پئي.
۽ ٻئي ڏينهن جڏهن هن جو پيءُ سيٺ سان مصالحت جي باري ۾ ڳالهائڻ ويو، تہ سيٺ جي ڳالهہ ٻڌي هو حيرت ۾ پئجي ويو. سيٺ هن کي چيو تہ هو نہ صرف هنن جون ساڳيون مزوريون قائم رکندو، پر مناسب اضافو بہ ڪندو. پر... ان جي لاءِ هن کي شمي هن جي حوالي ڪرڻي پوندي! سيمنٽ ڊوئيندڙ خسيس مزوريالي، جنهن جي نس نس، رڳ رڳ ۾ هن جي فيڪٽريءَ جو سيمنٽ پريل هوا!
هن جو پيءُ سيٺ جي ڳالهہ ٻڌي ڪِيلي پيو. هي سيٺ بہ ڪهڙو نہ بيوقوف هو، ڀلا ايتريءَ معمولي ڳالهہ لاءِ ايتري گوڙ ڪرڻ جي ڪهڙي ضرورت هئي؟ جيڪڏهين هو ائين بہ ڪانئس ڏيءُ گهري ها تہ هو انڪار ڪري ها؟ آخر سيٺ ۾ ڪهڙي برائي هئي؟ شڪل صورت تہ مردن جي ڏسبي ڪانہ آهي. هونئن بہ جمال سيٺ تہ گهڻن سيٺن کان چڱو هو. هن جو پيٽ عام سيٺن وانگر نڪتل ڪونہ هو، ۽ ڪوپريءَ تي هڪ ٻہ-ڏزن وار بہ هئس، جن کي هو نهايت اهتمام سان اعليٰ قسم جو تيل وجهي چمائيندو هو — ورنہ اڪثر اهي نادان آيا ٿي بيهندا هئا. رهي عمر، تہ اها ڪهڙي شي آهي: عمر درحقيقت هانءَ جو نالو آهي، ۽ هانءَ جي لحاظ کان جمال سيٺ بلڪل جوان هو. هن جو پيءُ کلندو سيٺ جي ڪمري مان نڪتو. جڏهن هن اها خبر ٻڌي تہ سندس ذهن ۾ لاتعداد سائيڪل جون گهنٽيون وڳيون، ۽ پوءِ گهري خاموشي ڇانئجي وئي.

* * *

سيٺ جي هوءَ زال هئي. پر ان جي خبر سواءِ سيٺ جي وڏيءَ بيگم ۽ چند عزيزن ۽ نوڪرن کان سواءِ ڪنهن کي ڪانہ هئي!
هن جي حيثيت هن گهر ۾ ڪنهن اهڙي پراڻي رانديڪي جهڙي هئي، جيڪو لاتعداد ٻارڙين سرائين شين هيٺان دٻجي ويو هجي — ڪنهن جي دل چوي تہ ڪڍي، ۽ وري ڪنڊ پاسي ڦٽو ڪري ڇڏي.
ڪجهہ عرصو هوءَ پنهنجي اڪيلي خاموش ڪمري ۾ سائيڪل جي گهنٽيءَ جا آواز ٻڌندي رهي. پر پوءِ هر طرف گهور اداسي ۽ خاموشي ڇانئجي وئي. سيٺ جي ظالمانہ ۽ لاپرواهہ برتاءُ هن کي ذري گهٽ ڪٺ ڪري ڇڏيو هو. جيتوڻيڪ هوءَ نرم پلنگن تي دراز هوندي هئي، پر هن جو سنڌ سنڌ ڏکندو هو. هوءَ سوچيندي هئي، 'ڪاش، سيٺ هن کي پنهنجي زال سمجهي ها!؟ اها زال، جيڪا مرد جي هرطرح جي رفيق هوندي آهي، جنهن سان روح جو ڳانڍاپو هوندو آهي. پر سيٺ کي ڪهڙي ضرورت هئي جو پنهنجي ڇينيءَ جي گُڏيءَ جهڙيءَ پڙهيل-لکيل زال جي موجودگيءَ ۾ هن سيمنٽ جي پتليءَ کي پنهنجي 'رفيقِ حيات' بڻائي؟ هوءَ تہ صرف زال هئي، ۽ بس!

* * *

وڏي سيٺ پنهنجي ڪُل ملڪيت سيٺ جمال ۽ ان جي ننڍي پاٽ کي ورهائي ڏني. سيمنٽ جي فيڪٽري جمال جي ننڍي پاٽ کي ملي هئي، ۽ هو رات پاٽ کان پنهنجا 'اختيارات' وٺڻ آيو.

رات جڏهن هوءَ وڏيءَ بيگم کي مٿي تي مالش ڪري سوٽي رهي هئي، ته جمال سيٺ جي ڪمري سان ڳالهين جو آواز ٻڌي هوءَ بيهي رهي. ڪمال چئي رهيو هو، "ادا، اها فيڪٽري توهان ڪٿو. سون کي شهر واري ڪپڙي جي مِل ڏيو. مان هن ننڍڙي ڳوٺ ۾ رهي ڪونه سگهندس. هتي ته ڪوبه مزو ڪونه آهي. تعجب آهي، توهين الائي ڪيئن ٽا رهوا"

"اڙي، تون هتي ڪجهه وقت رهي ته ڏس، پوءِ نڪرڻ تي دل ڪانه چوندءِ!" هي جمال سيٺ جو آواز هو.

"ڪيئن ڀلا؟"

"بس، ڏسجانءِ ويٺو. هتي چينيءَ جون گُڏيون نه آهن، ته سيمنٽ جون پتليون ڪوڙ اٿئي."

"هونهه!"

"سيائي تنهنجي لاءِ به ڪا ڳولبي!"

هوءَ وڌيڪ ٻُڌي نه سگهي. ڪيس چڪر آيو، ۽ هوءَ زمين تي ڪِري پيئي.

جڏهن هن کي هوش آيو ته هوءَ پنهنجي ڪمري ۾ هئي. ڪم واري ڇوڪري ڪير جو گلاس هن کي ڏيندي چيو، "صاحب ٿو چوي ته اسين صبح جو شهر وڃي رهيا آهيون، تون چاهين ته پنهنجي پيءُ وٽ هلي وڃ!"

هن نفرت سان ڇوڪري کي ڏسندي چيو، "سيٺ کي چئه ته هلي ويندس!" پر پوءِ بيگم صاحب، الائي ڇا سوچي، هن ڏانهن ڇورائي موڪليو ته هوءَ پنهنجو سامان درست ڪري؛ هن کي به شهر هلڻو آهي! هن نه وڃڻ جو عهد ڪيو هو، پر اوچتو هن جي نظر پنهنجيءَ ڏيءَ تي پيئي. سيٺ مارن موچڙن کان سواءِ هيءَ ظالم ڇوڪري به ڪيس عطا ڪئي هئي. ظالم ان ڪري ته هوءَ به پنهنجيءَ سوڏن جي صورت ۾ هن تي ظلم ڪري رهي هئي. "جيڪڏهن هوءَ اِتي رهي، ته سندس ڌيءَ به سيمنٽ جي پُتلي ٻڄي ويندي! ۽ هن کي اهو ڪنهن به صورت ۾ گوارا نه هو.

* * *

اج فيڪٽريءَ ۾ هن جو آخري ڏينهن هو. ستن سالن جو ساٿ اج ڇنجي رهيو هو. شاديءَ کان پوءِ هن جي ڪنهن سان به دلچسپي نه رهي هئي — نه پيءُ سان، نه ڳوٺ سان. ڪڏهن ڪڏهن زيبو هن کي ياد ايندي هئي، پر هن زيبوءَ سان به ڪڏهن ملڻ جي ڪوشش نه ڪئي هئي.

شام جي وقت جڏهن سڄ فيڪٽريءَ جي چمنين مان نڪتل دونهين جي ڇَلن ۾ گم ٿيڻ لڳندو هو، ته هوءَ هڪ اڻڄاڻ طرف کان ايندڙ سائيڪل جي ٽون-ٽون تي جاڳي پوندي هئي؛ ۽ هن جي زرد چهري ۾ ٿورو ٿورو گلابي رنگ اچي ويندو هو.

—'کهڙو... آ و... —'

منجهند ٿي ويئي هئي، ۽ مزورن کي مانيءَ کائڻ جي موڪل ملي هئي. هن ڊگهو ساهه کنيو. کلندا، خوش ٿيندا، خاموش، مضمحل، سڀئي مزور فيڪٽريءَ مان نڪري رهيا هئا. ۽ انهن جي پٺيان شوخ، تيز ۽ طرار مزورڻين جو ٽلو نڪري رهيو هو. جڏهن آهي بنهه هن جي ڪمري جي دريءَ وٽان لنگهڻ لڳيون ته هوءَ جهڪي، غور سان هڪ هڪ جو منهن ڏسڻ لڳي.

—شايد ڪمال لاءِ ڪا نئين سيمنٽ جي پُتلي ڏسڻ لاءِ!

ميرمحمد نظاماڻي

ڪيئن وساريان!

”تو منهنجي شاديءَ جي پيغام کي ٺڪرائي ڇڏيو هوا اها منهنجي توهين هئي، منهنجي بيعزتي هئي. امجد جي بيعزتي ڪرڻ وارو اڃا ڪو پيدا ئي نه ٿيو آهي. پر اهو شاديءَ جو پيغام به مون پنهنجي مرضيءَ سان نه ڪرڻ موڪليو هو. جڏهين تنهنجيءَ ماءُ مون کي السڏيءَ طرح سان چوائي موڪليو، تڏهن مون ائين ڪيو، نه ته تو جهڙيون هزارا امجد جا ڪئن انڪار ٻڌڻ جا عادي نه آهن. منهنجي دولت ۽ شهرت تنهنجيءَ ماءُ کي مجبور ڪيو ته هوءَ تنهنجي شادي مون سان ڪري. پوءِ... تنهنجو انڪار! ڪئي آهي اهو انڪار؟“ غصي سان ڳڙهي امجد موٽر جي رفتار به وڌائيندو ويو.

نيلوفر بلڪل خاموش هئي. هوءَ خاموشيءَ سان اهو سڀڪجهه ٻڌي رهي هئي. گهڻي عرصي کان پوءِ، امجد اڄ پنهنجيءَ زال کي سندس ڳوٺ ڇڏڻ پئي ويو. هنن جي شاديءَ کي ڪافي عرصو گذري چڪو هو. امجد عمر ۾ نيلوفر کان چوڏهن سال وڏو هو. هن وٽ سڀڪجهه هو — دنيا جي دولت، عيش جو سامان، پر هن وٽ خوشي نه هئي، جا نيلوفر کي ڏيئي سگهي. هو هميشه ائين سوچيندو هو ته سندس دولت ئي نيلوفر کي خريد ڪيو آهي. هن نيلوفر سان شادي صرف پنهنجي ضد کي پوري ڪرڻ خاطر ڪئي هئي. هو نيلوفر سان همدرديءَ جي بجاءِ پاڻ سندس ڏکويل دل کي ڏکوئي، هن جي زخمن تي لوڻ ٻرڪيندو هو.

نيلوفر اڄ اها نازڪ جي پليل 'نيلو' نه هئي؛ سندس چنڊ جهڙي حسين چهري تي اها رونق نه هئي؛ سندس خوبصورت، ڪارين ڪارين، خماريل اکين ۾ اها چمڪ نه هئي. هن جي دنيا ته اڳي ئي ويران ٿي چڪي هئي؛ پر شاديءَ کان پوءِ سندس هي شڪ به حقيقت ۾ تبديل ٿي ويو هو ته جتي دولت هوندي آهي، اُتي محبت قدم به نه رکندي آهي. پر هائي نه هوءَ محبت جي به قائل نه هئي. سندس خيال هو ته هر محبت هڪ دوکو آهي، ۽ هر دوکو هڪ غلطي آهي؛ هر غلطي هڪ داستان، ۽ هر داستان هڪ تباهي آهي. سندس خيال موجب، محبت ته کيس دوکو ڏنو هو. هوءَ وري وري سوچيندي هئي ته ڇا، محبت ۾ دغا به ٿيندي آهي؟ کيس انهيءَ سوال جو جواب سندس دل به نٿي ڏنو. انهن سڀني ڳالهين جي باوجود، هوءَ شاديءَ کان پوءِ به اڪثر ٿدا ٿدا ساهه کڻندي هئي، جن جي حقيقت کان واقف

هجڻ جي باوجود هوءَ ماڻ ڪانه هئي. انهيءَ عادت ڪي ڏن وسارڻ جي ڪافي ڪوشش ڪئي هئي، مگر وساري نه نٿي سگهي. ڪڏهن ڪڏهن، ڪنهن وقت اوچتو سندس منهن تي اداسي ڇانئجي ويندي هئي، ڄڻ جون ڪڪرن ڪاريءَ سان پرجي ايندا هجن، ۽ سندس دل مان بيساخته نڪري ويندو هو ـــ ”ڪيئن وساريان!“ پر زبان تي خاموشيءَ جي مهر لڳل هوندي هيس.

هوءَ امجد کي پنهنجو سرتاج سمجهندي هئي. سندس دل ۾ امجد لاءِ حد کان زياده عزت هئي. امجد جي جهڙڪن تي به وڏي ڪلندي هئي. چوندي هئي، ”توهين ته منهنجا مالڪ آهيو، ۽ آءٌ توهان جي ملڪيت آهيان. توهان جو هر اشارو مون لاءِ حڪم جو درجو ٿو رکي.“ نيلوفر کي سندس ماءُ جا وداع جي وقت وارا لفظ چڱيءَ طرح ياد هئا. اهي لفظ هوءَ نظرانداز نه ڪيئن ٿي ڪري سگهي؟ ڀين ڀائرن سان گڏ، اباڻي گهر مان ڪيس اهي ’لفظ‘ به ڏاج ۾ مليا هئا. اهي اڪر هروقت سندس دل تي تري ايندا هئا: ”نيلوفر ڌيءَ، تون پنهنجي ڪوٺ جي گهر ڏوليءَ ۾ وڃي رهي آهين:... پر ڪٿولي تي انهيءَ گهر مان نڪرجانءِ!“ اها هئي سندس ماءُ جي آخري نصيحت، جنهن تي هر ڇوڪري پنهنجي جان قربان ڪري ڇڏيندي آهي. اهو ئي سبب هو جو امجد جي بدسلوڪيءَ هوندي به هوءَ ڪيس سڀڪجهه ڪري سمجهندي هئي. پر... محبت؟

محبت لاءِ ته هاڻي هن کي ڌڪار هئي! هن کي ته پنهنجو پاڻ سان به هاڻي محبت ڪانه هئي. هن جي جنهن سان محبت هئي، اهو ڪانئس سندس معصوم دل ڏاڙهن وانگر ڦري، وري چورن وانگر، چوريءَ چوريءَ، سندس ساريءَ دنيا کي برباد ۽ ويران ڪري هليو ويو هو. هن جي دل ۾ محبت جو تير چڀائي، پاڻ گم ٿي ويو. پر انهيءَ هوندي به نيلو کي سندس ياد سان محبت هئي.

شاديءَ کان پوءِ ته نيلو ڪيس بلڪل وساري ڇڏيو هو: پر، تڏهن به، ڪنهن وقت ڪلندي ڪلندي هوءَ روئي ڏيندي هئي. هوءَ سمجهي نٿي سگهي ته سليم ڪانئس ۽ ڏڇڻ وانگر اوچتو ئي اوچتو ڇو ڇڏي ويو؟ ڇا، هن جو پيار فريب هو، سندس محبت دغا هئي؟ ڇا، خود هن کان ئي ڪا خطا ٿي، جو سليم رسي ويو؟ اهي سڀ ڳالهيون نيلو جي سمجهه کان ٻاهر هيون. هاڻي ته ٽڏيون آهون پري، هن پنهنجي جگر کي به جلائي ڇڏيو هو. هاڻي هوءَ اڪثر بيمار گذاريندي هئي.

اڄ امجد پنهنجيءَ بيمار ۽ ڪمزور بيگم کي موٽر ۾ چاڙهي سندس ڳوٺ وٺيو پئي ويو. شام جو وقت هو. سج پنهنجي ڏينهن جي نوڪري پوري ڪري، ڪارن ڪڪرن سان نڪرلدي، اُفق ۾ گم ٿي رهيو هو. ٿڌڙيءَ هوا جا تيز جهوٽا، ٽڪرين سان ٽڪرون کائيندا، وسنديءَ جي تلاش ۾ پنهنجي رفتار وڌائيندا ٿي ويا. هنن جي موٽر ويران پهاڙن کي پوئتي ڇڏيندي، دور، بلڪل دور وڃي رهي هئي. ڪارا ڪڪر به وسڻ جا ويس ڪري

آيا هئا: انهيءَ ساعت، نيلوفر ڪجهه جيترا ڏڏا ساهه پري ورتا. پر آهي موٽر جي تيز آواز ۾ دٻجي ويا. هوا جا تيز سوسٽ ٻه، دلسوز سُرن ۾، سندس آهُن تي چٽرون ڪري رهيا هئا.

ٿوري پنڌ ڪرڻ ڪان پوءِ، موٽر اوچتو خراب ٿي پئي. اسجد ان کي ٺيڪ ڪرڻ جي ڪافي ڪوشش ڪئي، پر بيسود. اجا هنن کي پنهنجيءَ منزل تي پهچڻ لاءِ ڪافي پنڌ ڪرڻو هو. موٽر ٺيڪ نه ٿي، ايتري ۾ ڪافي رات پنجي ويئي. بادل گرجيا، بجلي چمڪي — بس، ائين پئي محسوس ٿيو، ڄڻ برسات به اِجها ڪي اِجها آئي. هڪ طرف برسات، ٻئي طرف رات، ٻيون وري چورن جو خوف — اِهي ڳالهيون سوچيندي، اسجد جي نظر هڪ ٻهڙيءَ تي وڃي پئي. آنهيءَ ٻهاڙيءَ تي ڪنهن جهوپڙيءَ مان روشنيءَ لمڪندي نظر آيس. انهيءَ روشنيءَ سندس پيٽ ۾ ڪجهه قدر ساهه وڌو. سمجهيائين ته ڪا وسندي آهي، سو پنهنجيءَ ڪمزور بيگم کي سهارو ڏيئي، روشنيءَ جي طرف وٺي هليو. هينئر ڪافي رات ٿي چڪي هئي. هو جهوپڙيءَ ڏانهن وڌي رهيا هئا. ايتري ۾ سنهيءَ سنهيءَ بوند به وسڻ شروع ڪيو. سندن پيرن جي آواز تي، هڪ پوڙهو فقير جهوپڙيءَ جي دروازي تي هلي آيو.

"اوهين ڪير آهيو؟ هن وقت هتي ڇو آيا آهيو؟"

"سهاري جي تلاش ۾." اسجد سهڪندي چيو.

"بنگلن ۾ رهڻ وارن اميرن کي جهوپڙيءَ ۾ رهڻ وارن جوڳين جي سهاري جي ڪهڙي ضرورت؟"

"سائين، هينئر اسان کي توهان جي پناهه جي ضرورت آهي. خدا جي واسطي، هن طوفاني رات ۾ اسان جي مدد ڪريو!" ائين چئي، هو اندر گهڙي ويا.

"ها، طوفاني رات! انهيءَ طوفاني رات ڪان ته آءٌ ڏجان ٿو... مٿان وري ڪو نئون طوفان نه اچي! اهڙوئي هڪڙو طوفان آيو، جنهن ۾ هيءَ جهوپڙي آباد ٿي، ۽ پوءِ اهڙي ئي هڪڙي طوفاني رات آئي، جنهن هن غريب جي جهوپڙيءَ کي هميشه هميشه جي لاءِ جهوري برباد ڪري ڇڏيو." هن پٽ تي ويهندي چيو.

"بابا، توهان جي آواز ۾ ايتري اداسي ۽ منهن ۾ ايتري مايوسي ڇو آهي؟ اوهين طوفان ڪان ايترو گهبرايو ڇو ٿا؟" نيلوفر بيتابيءَ مان پڇيو.

"بجلي به هميشه غريبن جي جهوپڙيءَ تي ڪرندي آهي، طوفان به هميشه جهوپڙين کي ئي ويران ڪندو آهي، ڇاڪاڻ ته اهي ڪمزور آهن... پر محلن ڪان ته هو به ڏجي ٿو!" فقير ٿڌو ساهه کڻندي چيو.

"پر اهو ڪهڙو طوفان آيو، جنهن هن جهوپڙيءَ کي ويران ڪري ڇڏيو؟" اسجد پڇيو.

"هيڙيءَ پيانڪ رات ۾، هڪ بيحد دردڀري داستان ٻڌائڻ لاءِ اهڙي پٿر دل آءٌ ڪٿان آڻيان؟ اوهين آرام ڪريو: مون سان گڏ ماتم ۾ شامل ٿي، پنهنجو سُک نه ڦٽايو. طوفان تيز ٿي چڪو آهي. اوهين اِتي ئي ليٽي پئو. نرم گاديلا ته محلن ۾ هوندا، مون وٽ اِجهي هي ڪکڪ آهن: انهن ڪکن تي ليٽي آرام ڪريو."

"پر، بابا، اهڙيءَ طوفاني رات ۾ ننڊ ڪيئن ايندي؟ اوهين پنهنجو داستان ٻڌايو... ڪجهه ته ٻڌايوا اسان کي وڌيڪ بيتاب نه بڻايو." امجد پوڙهي جي ڪلهي تي هٿ رکندي چيو.

"ڇو، جيڪڏهين اوهين منهنجي ڏک ۾ شامل ٿيڻ چاهيو ٿا ته ٻڌو—" پوڙهو ڪجهه دير خاموش رهي چوڻ لڳو:

"هڪ طوفاني رات هئي... بادل گرجيا، بجلي چمڪي، طوفان آيو... ها، طوفان، هن کان به وڌيڪ تيز طوفان! انهيءَ طوفان ۾، هڪ غمزده نوجوان، سهاري جي تلاش ۾ هن ويران جهوپڙيءَ ۾ قدم رکيو. سندس آواز ۾ عاجزي هئي، دل ۾ سوز هو، سندس زبان جنبش ۾ ايندي ڪنهن وقت بيهي ٿي رهي. هن هڪي هڪي مون کي چيو:

"بابا، آءٌ دنيا ۽ دنيا وارن کي ڇڏي، هنن ويران ٽڪرين ۾ ناڪام تمنائن کان سواءِ بيو ڪجهه به ڪٿي نه آيو آهيان. منهنجي دل ۾ هڪ اهڙي پياري سائيءَ جي ياد آهي، جنهن کي مان پنهنجو بڻائي نه سگهيس؛ هڪ اهڙي سائي جي ياد، جنهن کان مان آخر ۾ موڪلائي به نه سگهيس. هن وقت آءٌ هُنن جي نظرن ۾ دغاباز، مڪار ۽ فريبي آهيان. پر آءٌ ڇا آهيان، سو هنن ڪارن ڪڪرن کان پڇ، جيڪي منهنجي ناڪاميءَ تي روئي رهيا آهن؛ هنن بادلن کان پڇ، جيڪي منهنجي حال تي ساٿ ڇائي رهيا آهن؛ هن بجليءَ کان پڇ، جنهن منهنجين اميدن کي ڀسم ڪري ڇڏيو؛ هن هوا کان پڇ، جنهن مون کي ڏکي هيستائين پهچايو آهي. دنيا مون کي لوڌي هنن ويران پهاڙين - سرڪايو آهي، انهيءَ لاءِ ته ٻڙن سان ٽڪرون لڳڻي لڳائي پاڻ کي به ختم ڪري ڇڏيان. دنيا جا دروازا ته مون لاءِ بند ٿي ويا، پر هن جهوپڙيءَ جا دروازا ته تون مون لاءِ بند نه ڪندين نه؟ تون ڏڄ نه، بابا، مون شهر جي بيوفائي ۽ دوکو پاڻ سان نه آندو آهي. بيو ته نهيو، پر آءٌ پنهنجون خوشيون به اُتي ئي ڇڏي آيو آهيان! انهن خوشين جي بجاءِ هڪ ياد پاڻ سان آندي اٿم، جا منهنجي زندگيءَ جو سهارو آهي. سچ ٻڌاءِ، بابا، اهو سودو مهانگو ته ڪونهي؟"

"آءٌ اهو سڀڪجهه خاموشيءَ سان ٻڌي رهيو هوس. پر جيڪي ڪجهه هن ٻڌائڻ ٿي چاهيو، سو مون ٻڌڻ نٿي چاهيو. مون سمجهيو ٿي ته انهيءَ وقت هو تمام گهڻو ڏکويل هو. مون هن کي وڌيڪ بيقرار بڻائڻ نٿي چاهيو. هو مون وٽ رهڻ لڳو. بس، هو هن جهوپڙيءَ جي رونق هو. هن جا معصوم خيال، سندس دل جي معصوميت جي صحيح ترجماني ڪندا هئا. هڪ ڏينهن هو تمام غمگين هو، ۽ زبان تي بالڪل خاموشي هيس. مون کان سندس اهڙي خاموشي ڏسڻ گوارا نه ٿي. آءٌ هميشه چاهيندو هوس ته ڪيس خوش رکان، ته جيئن ڪيس جيڪي ڪجهه ياد آهي سو وسري وڃيس. پر منهنجون سڀ ڪوششون ناڪام ٿيون. انهيءَ ڏينهن مون تمام گهڻو سمجهايومانس ته 'جنهن دنيا کي تون هميشه لاءِ ڇڏي هيتي آيو آهين، انهيءَ دنيا کي به هاڻ وساري ڇڏ.' مگر هن بيتاب ٿي جواب ڏنو، 'ڪيئن وساريان؟ بابا، تون به ٿو چوين ته

وساري ڇڏ: هوءَ ٻه، رات جو منهنجن خوابن ۾ اچي، مون کي چوي ٿي ته هاڻي وساري ڇڏ!... ڀر ڪيئن وساريان؟؟ انهيءَ ڏينهن مون کي سندس حال تي تمام گهڻو ڏک ٿيو. مان ڪانئس پڇڻ کان سواءِ رهي نه سگهيس. هن مون کي پنهنجي ماضيءَ جو حال هن طرح ٻڌائڻ شروع ڪيو:

'مان ننڍو هوس ته منهنجي ماءُ، مون کي پنهنجي پيءُ جي حوالي ڪري، هميشه لاءِ موڪلائي وئي. مون کي سندس صورت به پوري ياد نه آهي. منهنجيءَ ماءُ جي وفات کان پوءِ، منهنجو پيءُ اهو صدمو سهي نه سگهيو. آخر، ڪجهه ڏينهن کان پوءِ، هن هيڏيءَ ساريءَ دنيا ۾ مون کي اڪيلو ڇڏي، هن به هميشه لاءِ الوداع ڪئي. انهيءَ وقت منهنجو ڪوبه عزيز دنيا ۾ نه هو. وفات کان اڳ، بيماريءَ جي وقت ۾، منهنجي پيءُ مون کي سندس هڪ پياري دوست جي حوالي ڪيو. اهو منهنجي پيءُ کي دلداري ڏيئي چوڻ لڳو: "اوهين ڪوبه خيال نه ڪريو. سليم مون کي پنهنجي اولاد جوڙو پيارو آهي. اميد ته آءٌ ڪيس ڪڏهن به اوهان جي غيرموجودگي محسوس ڪرڻ نه ڏيندس. آءٌ اوهان سان وعدو ٿو ڪريان ته سليم جي شادي پنهنجي ڌيءَ 'نيلو' سان ڪندس. يقين رکو، نيلو اڄ کان پوءِ سليم جي امانت آهي".'"

"نيلو!" نيلوفر جي وات مان اوچتو نڪري ويو.

"ها، نيلو. ڇا، ڪو نئون نالي آهي؟" پوڙهي پڇيو.

"نه، بابا،... اها هن جي عادت آهي جو هر ڳالهه ۾ پنهنجو عڪس ڏسڻ لڳندي آهي. اوهين پنهنجيءَ ڳالهه کي جاري رکو." امجد البت خفي ٿي چيو.

"ها پوءِ سليم چوڻ لڳو:

'منهنجي پيءُ جي جيڪا به ملڪيت هئي، سا هن پنهنجي دوست جي حوالي ڪري ڇڏي. انهيءَ کان پوءِ آءٌ پنهنجي پيءُ جي انهيءَ دوست وٽ رهڻ لڳس. سندس گهر ۾ مون کي ڪابه تڪليف ڪانه هئي. واقعي، مون کي ڪڏهين به محسوس نه ٿيو ته آءٌ ڪو غير جي گهر ۾ آهيان. هو مون کي پنهنجي اولاد وانگر پيار ڪندو هو، ۽ پنهنجيءَ اڪيلي ڌيءَ نيلو سان گڏ مون کي تعليم ڏيارائين. اسين ٻئي هڪ ئي ڪاليج ۾ پڙهندا هئاسين. شروع کان وٺي اسان جي دماغ ۾ اهو خيال پلجي رهيو هو ته هڪ ڏينهن اسين هڪٻئي جا زندگيءَ جا ساٿي بڻاسون. اسان جو اٿڻ ويهڻ، پڙهڻ، کائڻ پيئڻ، سڀڪجهه هڪ ئي هنڌ ٿيندو هو. اسين هڪٻئي سان آزاديءَ سان ملندا هئاسون. نيلو جو پيءُ اسان کي گڏ ڏسي ڏاڍو سرهو ٿيندو هو. هڪ ڏينهن، خوشيءَ ئي خوشيءَ ۾، مون کي چيائين: "سليم، تون ڪاليج جو هي امتحان پاس ڪر ته پوءِ اوهان ٻنهي جي شادي ڪري، آءٌ پنهنجو

فرض پورو ڪريان." پر قدرت ڪيس پنهنجو فرض پورو ڪرڻ نہ ڏنو، ۽ ٿورن ڏينهن ۾ هن جو انتقال ٿي ويو. انهيءَ واقعي سان منهنجي تقدير جو ورق بہ بدلجي ويو. هن جي وفات سان گڏ، مون پنهنجين تمنائن کي بہ فوت ٿيندو ڏٺو. دنيا وارن سندس لاش سان گڏ منهنجون خواهشون بہ دفن ڪري ڇڏيون. مون ڏٺو تہ تصوير جو رخ بدلجي رهيو هو. جنهن گهر جو آءٌ پاڻ کي مالڪ سمجهندو هوس، انهيءَ گهر ۾ هاڻي آءٌ پاڻ کي بيگانو سمجهڻ لڳس. پر—؟"

"ڇا، انهيءَ ڇوڪريءَ ساڻس بيوفائي ڪئي؟" بيگم امجد، ٿيلو، وچ ۾ پڇيو.

"نہ،" پوڙهي فقير ورائيو، "ڇوڪريءَ جي ماءُ ٿورڙي وقت ۾ پنهنجو رويو بدلائي ڇڏيو. هن نيلو جي شادي پنهنجي مرضيءَ تي ڪرڻ ٿي چاهي. سليم چيو:

'نيلو جي ماءُ نٿي چاهيو تہ ڪو هوءَ پنهنجي ڇوڪريءَ جي شادي مون سان ڪرائي. اهي سڀ ڳالهيون مون ۽ نيلو کان راز ۾ رکيون پئي وييون. نيلو جي ماءُ مون سان بيرخيءَ جو رستو اختيار ڪيو. هن اهڙيون حالتون پيدا ڪيون، جن ۾ آءٌ پاڻ کي غيرسمجهڻ لڳس. هوءَ مون کي پنهنجين خوشين کان محروم ڪرڻ لڳي، پر مون اهو حال نيلو کي نہ ٻڌايو. مون نٿي چاهيو تہ مون وانگر هن جو بہ سک ۽ چين برباد ٿئي. هڪ ڏينهن نيلو جي طبيعت ڪجهہ ٺيڪ نہ هئي. آءٌ ڪيس پڇڻ لاءِ سندس ڪمري ۾ ويس. هن کي بخار هو. انهيءَ تيز بخار ۾ هوءَ عجيب عجيب ڳالهيون ڪري رهي هئي. مون کي ڏسي چوڻ لڳي: "سليم، جيڪڏهين آءٌ مري وڃيس تہ پوءِ تون مون کي وساري تہ نہ ڇڏيندين؟" مون چيو، "چري، تون بہ ڪا وسارڻ جي شي آهين! اهڙيون ڳالهيون نہ ڪيون آهن. تون آرام ڪر. سليم تنهنجو آهي، صرف تنهنجو." هوءَ چوڻ لڳي، "سليم، ڇا اهو سچ آهي؟ پر مون کي تہ ڊپ ٿو ٿئي. اڄ خدا ڄاڻي ڇو آءٌ ايترو ڊڄي رهي آهيان. مون کي ڊپ ٿو ٿئي تہ متان تون مون کان جدا نہ ٿي وڃين!"

'انهيءَ ڏينهن هن تمام گهڻو رنو. مون ڪيس گهڻي دلداري ڏني، پر هن ڪجهہ نہ ٻڌو. هوءَ صرف روئي رهي هئي، منهنجين اکين سان اکيون ملائي روئي رهي هئي. هن جي زبان خاموش ضرور هئي، پر سندس دل ڪجهہ چوڻ ٿي چاهيو. آخر آءٌ اها حالت سهي نہ سگهيس ۽ مجبور ٿي اٿي ويس. اهو سڄو ڏينهن سوچيندي گذاريم. سوچيندي سوچيندي، رات پئجي ويئي. اڌ ڏيءَ رات جو، جيئن آءٌ پنهنجي پلنگ تي ليٽي ڪجهہ سوچي رهيو هوس، تہ ايتري ۾ نيلو جي ماءُ اندر آئي. منهنجي دل زور سان ڌڪ-ڌڪ ڪرڻ لڳي. مون يڪدم پڇيو، "اما، نيلو تہ ٺيڪ آهي نہ؟"

"ها، ٺيڪ آهي. پر، سليم، اڄ آءٌ توکان ڪجهہ وٺڻ آئي آهيان."

"ڇا؟ اما، حڪم ڪريو." مون پڇيو.

”سليم، تون نيلو کي وساري ڇڏ: آءٌ توکان نيلو وٺڻ آئي آهيان!“
”نيلو!“ مون کان رڙ نڪري ويئي.
”مون کي خبر آهي ته تون نيلو کي چاهين ٿو، ۽ هوءَ به توکي چاهي ٿي. مون کي اها به خبر آهي ته نيلو جي پيءُ تنهنجي پيءُ سان وعدو ڪيو هو ته تو ۽ نيلو جي شادي ڪندو. هينئر اهي ٻئي هن جهان ۾ ڪونه آهن: سندن وعدا به انهن سان گڏ ختم ٿي ويا! نيلو منهنجي ڌيءَ آهي، ۽ هن جي شادي مان پنهنجي مرضيءَ موجب ڪرڻ ٿي چاهيان. چوڪريون ڪٿي ڪيترو به ڪنهن کي چاهين، پر اهي پنهنجي پيءُ-ماءُ جي اشاري تي سڀڪجهه قربان ڪري ڇڏيون سگهن. ماءُ پنهنجي اولاد جي برائيءَ ۽ ڀلائيءَ کي بهتر سمجهي سگهي ٿي. مان پنهنجي ڌيءَ کي تو جهڙي فقير جي پٺيان لائي، سندس زندگي تباهه نه ڪنديس! جيڪي ڪجهه تنهنجو پيءُ ڇڏي ويو هو، اهو اسان تنهنجيءَ تعليم تي خرچ ڪري ڇڏيو. ڇا، اهو گهٽ آهي جو اسان توکي پالي ۽ پڙهائي وڏو ڪيو؟“
”ها، اما، آءٌ سمجهان ٿو ته اوهان جو مون تي وڏو احسان آهي. آءٌ انهيءَ احسان جي قيمت زندگي ڀر ادا ڪري نه سگهندس.“
”پر آءٌ هن وقت ٿي توکان انهيءَ احسان جي قيمت وٺڻ آئي آهيان. جيڪڏهن توکي يتيميءَ وارو زمانو ياد آهي، ۽ تون مون کي ماءُ ڪري ٿو ڪوٺين، ته پوءِ ماءُ جو عرض به قبول ڪر: نيلو کي وساري ڇڏ!“
”اما، نيلو ته منهنجي زندگي آهي، انهيءَ کي ڪيئن وساريان؟“
’آءٌ سندس پيرن تي ڪري پيس، ته هوءَ وڏيڪ تيز ٿي ويئي: ”سليم، نٽائڻو نه پنج! ٻڌ، اڄ آءٌ توکان نيلو وٺڻ آئي آهيان: تون نيلو کي وساري ڇڏ! جيڪڏهن توکي اسان جي احسانن جو قدر آهي، ته پوءِ انهن جو بدلو چڪائي.“
’مون بيحد آزي نيزاري ڪئي، پر هوءَ چوڻ لڳي ته ”انهيءَ کي محبت جي قرباني سمجهه.“ پوءِ ته هوءَ خود مون کي منٿون ڪرڻ لڳي. چوڻ لڳي، ”خدا جي واسطي، نيلو کي ٻڌائڻ کان سواءِ، هتان ڪنهن ٻئي پاسي هليو وڃ! نه ته منهنجي ڌيءَ جي زندگي تباهه ٿي ويندي!“
’بابا، هوءَ مون کان نيلو جي زندگي گهري رهي هئي. نيلو جي زندگي ته منهنجي زندگي هئي! مون نيلو کي آخري ڀيرو ڏسڻ جي درخواست ڪئي، هن اها به قبول نه ڪئي. آءٌ مسلسل روئي رهيو هوس، ليلائي ۽ ٻاڏائي رهيو هوس، پر هن جي پٿر جهڙيءَ دل تي ڪوبه اثر ڪونه ٿيو. هوءَ مون کي محبت جا، نيلو جي زندگيءَ جا واسطا وجهي رهي هئي. منهنجو دماغ چڪرائجي ويو هو. نيلو کي ملڻ بنا، ٻڌائڻ کان سواءِ هتي هليو آيس. مون نٿي چاهيو ته منهنجي ڪري نيلو

کي ڏک ڏسي. نيلو مون کي بيوفا ۽ دوکيباز سمجهندي هوندي! مون وڏو قصور
کيو آهي، بابا! تون ئي ٻڌاءِ؟ ...“

”نه نه، سليم بلڪل بيقصور آهي! هو ڪٿي آهي، بابا؟ هو ڪٿي آهي؟“ بيگم امجد
پوڙهي فقير جي ٻانهن کي جنجهوڙيندي چيو.

”توکي هن سان ڪهڙي همدردي آهي؟ ڪجهه هوش ڪر، نيلوفر!“ امجد چيو.

”هيءَ ڪهاڻي ئي اهڙي دردانگيز آهي.“ فقير چوڻ لڳو،”طوفان جي اچڻ کان ٿوري
دير اڳ، هو مون کي ڳالهيون ٻڌائي رهيو هو. اڄ هن، ٻرڪي ٽڪي، پنهنجيءَ نيلو جو
بُت ٺاهي پورو ڪيو هو. هو اهو بت تيار ڪري جهوپڙيءَ ۾ کڻي آيو، ۽ مون کي ڏيکاري
چوڻ لڳو، 'بابا، هيءَ آهي منهنجي نيلو! ڏس، ڪنوار جي لباس ۾ پياري ٿي لڳي نه؟ بابا،
اڄ آءٌ ڏاڍو خوش آهيان جو پنهنجيءَ نيلو سان مليو آهيان. ڏس، منهنجي نيلو اڄ آخر هن
جهوپڙيءَ ۾ به اچي ويئي!؟“

”سليم!“ نيلو کان اوچتو ڪار نڪري ويئي.

”ڌيءَ تون روئي رهي آهين؟ واقعي هيءَ ڪهاڻيءَ ڏک ڀري آهي. پر ان جي پڇاڙي
اڃا به دردڀري آهي. ها، سو ٻڌاءِ ٿي ته ٿوري دير اڳ هو مون سان پنهنجي اندر جا
حال اوري رهيو هو. پر ڳالهين ئي ڳالهين ۾، الائي ڪيئن، هو مون کا ناراض ٿي پيو.
بس، پوءِ ته وري ويهي انهيءَ بت سان ڳالهيون ڪرڻ لڳو. چئي رهيو هوس: 'ڪيئن وساريان؟
خوشيءَ جي پيغام بدران غم جوسنيهو سڻائڻ ڪڏهن سکيءَ؟ رات جو منهنجن خوابن ۾ اچي،
مون کي چوڻ ٿي چوين ته هائي آءٌ توکي وساري ڇڏيان؟ ماضيءَ جا حسين لمحا مون کي
بيقرار بنائي رهيا آهن- اهي لمحا، جن ۾ زندگي هئي ۽ زندگيءَ جي خوشي هئي. مون
سمجهيو ٿي ته مون کي سڀڪجهه ملي ويو آهي. ڪائنات جون سڀ خوشيون منهنجيءَ جهوليءَ
۾ اچي گڏ ٿيون هيون. منهنجين آسُن ۽ اميدن جو مرڪز تنهنجي مُرڪ هئي. منهنجي سڄي
دنيا تنهنجيُن خوبصورت، گهرين ڪارين اکڙين ۾ اچي سمائي هئي. مون ڪڏهن تصور به
ڪونه ڪيو هو ته زمانو مون کي ٺوڪر لڳائي، مون کان منهنجو سڀڪجهه کسي وٺندو،
منهنجي ننڍڙي دنيا ويران ڪري ڇڏيندو— آها ننڍڙي دنيا، جنهن جي تون راڻي هئينءَ!“

”بابا!...“ نيلو کان بي اختيار رڙ نڪري ويئي.

”ها ڌيءَ، هن کي نيلو سان ايتروئي پيار هو. هو بت کي چنبڙي، زار زار روئي رهيو هو.“
ايتري ۾ برسات بيهي ويئي هئي. آسمان صاف ٿي رهيو هو. جهوپڙيءَ ۾ پيل ڏبي جي
روشني جهڪي ٿي ويئي هئي. نيلو جو ڌيان آواز جهوپڙيءَ جي خاموشيءَ کي ٽوڙي رهيو
هو. هن سڏڪا ڀريندي وري پڇيو: ”پر، بابا، پوءِ هو ڪيڏانهن ويو؟ توهين ٻڌايو چو نٿا؟“
پوڙهي ڏبي جي وٽ کي مٿي ڪندي چيو، ”ٻڌايم ڪونه ته مون کان رُسي ويو!

مون کان رسي، وڃي سمهي رهيو. اڄ، ڏس اڇيو... هُن ڪنڊ ۾، هو ڏس، سُتو پيو آهي— گهريءَ ننڊ ۾. ٻادلن جا آواز به ڪيس جاڳائي نه سگهيا؛... پٿرن ۾ رهي، من پنهنجيءَ دل کي به شايد پٿر بنائي ڇڏيو آهي."

نيلو سڏڪا ڀري روئي رهي هئي. پوڙهو به روئي رهيو هو. پوڙهي، سليم جي منهن تان ڪپڙو هٽائي چيو: "مون کان تہ رُسي ويو آهي، تون پرچائينس، شايد تنهنجو چوڻ مڃي."

"— سليم!... سليم! ڏس، تنهنجي نيلو تو وٽ آئي آهي! ڇا، واقعي تو مون کي وساري ڇڏيو؟... سليم!" ائين چوندي، نيلوفر يڪايڪ هڪ وڏي دانهن ڪري ڪِري پئي. شايد هوءَ به سليم جهڙيءَ گهريءَ ننڊ جي آغوش ۾ هميشه لاءِ آرامي ٿي وئي.

هينئر برسات بلڪل بند ٿي چڪي هئي. هوا جي سوسات ۾ اها تيزي نه هئي. هوا، پهاڙين سان ٽڪرائجي، دلسوز آواز ۾ پڪاري رهي هئي: "ڪيئن وساريان!"

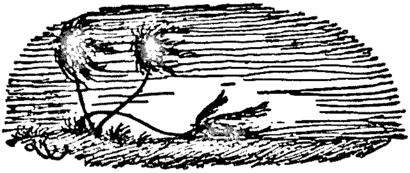

[گجراتي ڪهاڻي]

شمڀشر نندن

سنڌيڪار: وليرام ولڀ

ٻهشت ۽ دوزخ

گنگا متوالي، ناڳ وانگي وَرَ ڪائيندي، جتي هماليا کان سُنهن سوڙي ميدانن سان همآغوش ٿئي ٿي، اتي آسمان کي چمندڙ جبلن جون چوٽيون ۽ اُفق کي ڳليَ لڳائيندڙ ڪشادا ۽ سرسبز ميدان، هڪٻئي سان ملڙيون سڙيون ڳالهيون ڪري، صدين کان دوستيءَ جو ناتو نباهي رهيا آهن.

جڏهين هيءَ دنيا اڃا ٻارطفليءَ ۾ هئي، تڏهين هرڻ ۽ ڦاڙها مزي سان ڪاڏي به ڊوڙندا وتندا هئا. بستيءَ جي رهواسين جون ڳائيون، آسمان جي آجهي هيٺ، سرسبز ميدانن ۾ چرنديون ڏسڻ ۾ اينديون هيون. ننڍڙيءَ گردن وارا ڳاٻا، هيڏانهن هوڏانهن ڊوڙندا ڏ ٽڪندا وتندا هئا. ٻاهر ٻارڻ واسطي ڪاٺيون ڪري پنهنجي بستيءَ ڏانهن واپس ورندي، ٻالڪ ڪارن ڪڪرن ڏانهن اکيون کڻي نهاريندا هئا.

ايام ٿي وٺا، گنگا ڪناري ٻه خوشحال ڪٽنب آباد هئا— گويا هڪ ننڍڙي بستيءَ جو وجود پئجي چڪو هو. هڪڙو ڪٽنب گوتم جو هو. سندس زال جو نالو سُنند، ۽ لاڏلي ڌيءَ جو نالو سُوڪيشي هو. گوتم وٽ تمام گهڻيون ڳائيون هونديون هيون، ۽ هڪ ٻني هئي، جنهن جي هڪ چيڙي کان ٻئي چيڙي تائين وڃڻ ۾ هڪ ڏينهن کان زياده وقت لڳي ٿي ويو. ٻنيءَ جي زمين زرخيز هئي، ۽ انهيءَ زمين جي ٽڪر کي گنگا پنهنجن پوتر قدمن سان هر سال نوازيندي رهندي هئي. ٻيو ڪٽنب ستيپُر جو هو. گهر ۾ چار ڀاتي هئا: هو خود، سندس زال ڀيشاقا، پٽ آرائيڪ، ۽ گود ۾ ورتل پٽ سُميرو. ڳائيون جام هئن، ۽ چرڻ لاءِ وسيع سرسبز ميدان هو، انهيءَ ڪري سندن زندگي آسودگيءَ سان گذري پئي.

انسان جڏهن آسودو ٿئي ٿو، تڏهن ڪيس فطرت جو هر نقش زندگيءَ جو سحرآفرين نغمو ٻڌائيندو محسوس ٿئي ٿو. آرائيڪ، سُميرو ۽ سُوڪيشي سمنڊ جي لهرين وانگي الجهندڙ بادلن کي ڏسندا هئا، ۽ ڳائيون چاريندي جڏهين ٿڪ محسوس ڪندا هئا، تڏهين جبل جي ڪنهن ٿڌيءَ ۽ گهاٽيءَ ڇانوَ ۾ ويهي آرام وٺندا هئا. ڪڏهين ڪڏهين ليٽي ڇٽا، نديءَ جي لڙائيل ۽ ٿڌي پاڻيءَ ۾ پير وجهي، ڪناري سان ٽڪرائيندڙ لهرن جو تماشو ويهي ڏسندا هئا. بعضي جبل جي دامن ۾، گهاٽن وڻن ۾، لڪلڪوٽيءَ راند کيڏندا هئا. سندن خوشحال زندگيءَ ۾

حرص ۽ هوس، خود غرضيءَ، حسد ۽ ڪيني جو نالو بہ ڪونہ هو. اڪثر سُوڪيشيءَ جي معصوم حسن جو نظارو، آرائيڪ ۽ سميرو جي دلين ۾، صبح صادق جي ٿڌيءَ روشنيءَ ۾ ننڊ مان بيدار ٿيندي، آسمان جي خوبصورتيءَ جو احساس جاڳائيندو هو. ليڪن حُسن— خواهہ بارش پريل بادلن يا سونهري آسمان ڪي چمندڙ جبل جي چوٽين ۾ هجي، گلاب جي پنکڙين تي شبنم جي بوندن ۾ هجي، يا انگڙائيءَ جي سهاري ننڊ مان بيدار ٿيندڙ ڪنهن جوانيءَ جو— بهرحال هڪ تصور آهي، هڪ خيال آهي، پاڪيزہ. انهيءَ جذبي ڪي دل ۾ سانڍي، ٻئي ڄڻا گنگا ڪناري ميدانن ۾ گهمندا وتندا هئا.

پاڙيسرين جي وچ ۾ سٺو ورتاءُ هوندو هو. هو هڪٻئي جي ڀليءَ وڏي همدردي ڪرڻ ۽ ڏک درد ۾ هڪٻئي سان شريڪ ٿيڻ لاءِ ڪوشان رهندا هئا. جن وٽ سندن زمين مان ڪڻڪ زيادہ پيدا ٿيندي هئي، سي اها ٻين ڪي سندن ضرورت مطابق ڏيئي، ڪانئن چانور وٺي ايندا هئا. پاڻيءَ بدران کير ملي ويندو هو، ۽ کير جي عيوض ماکي. سڀئي هڪٻئي ڪي برابر سمجهندا هئا. زندگيءَ جي ضرورت جون سموريون چيزون برابر سمجهيون وينديون هيون. ٻالڪ ڪيڏندي ڪٿي ٿڪجي پوندا هئا، تہ ڪنهن ٻئي جي گهر ماني کائي ڇڏيندا هئا. ڪنهن جي گهر ڪي دروازو ڪونہ هوندو هو، ۽ نہ ئي ڪا ضرورت محسوس ڪئي ويئي هئي.

انهيءَ وقت شاديءَ جي دنياوي رسم ڪي ڪير سمجهندو بہ ڪونہ هو؛ ليڪن پيار جي حقيقت کان هرهڪ واقف هو. پريم جي ڌاڳي ۾ ٻڌل جوڙي ڪي موت جا سرد ۽ ڀيانڪ هٿ بہ جدا نٿي ڪري سگهيا. طلاق يا بيواهہ جي عقد جو سوال اجا ڪنهن بہ سياستدان ڪونہ اٿاريو هو. اول تہ ننڍيءَ عمر ۾ ڪا بيواهہ ٿيندي بہ ڪانہ هئي، ۽ جيڪڏهن ڪا بيواهہ ٿيندي هئي تہ ڪيس ٻيهر پريم جي ٻنڌڻ ۾ ٻڌجڻ جو حق حاصل هو. اغوا جا واقعا ٻڌا ئي ڪين هئا، ڇاڪاڻ تہ عورت ۽ مرد ٻئي پريم جي پابنديءَ هيٺ خوشحال زندگي گذارڻ لازمي سمجهندا هئا. انسانذات ڪي موت جي منهن ۾ ڏيڻ وارا ڊاڪٽر ڪين هوندا هئا، ڇاڪاڻ تہ خود فطرت سندن زندگيءَ ۽ تندرستيءَ جي رکوالي ڪندي هئي. طبقاتي امتياز ۽ غريب-امير جي ڪابہ تفريق ڪانہ هئي. زندگيءَ جي ضرورت جون چيزون هروقت موجود رهنديون هيون. هوش خطا ڪرڻ واريون قيمتون ڪين هيون، تجارت ۽ سودبازي ڪانہ هئي. هڪٻئي سان همدردي ۽ برادرانو ورتاءُ هوندو هو. مندر نہ هئا، ۽ نڪي مسجدون. راجا مهاراجا بہ ڪونہ هئا، ۽ نہ وري قانون هو— صرف محبت ۽ پريم جو راڄ هو. هڪٻئي سان دوستيءَ، پُرخلوص محبت ۽ پريم سان سڀني ضروري چيزن جو سودو ٿيندو هو. مذهب، ڪليل ميدان ۾ ٻيهي قدرت جي نقش و نگار ڪي ادب ۽ احترام سان ڏسڻ جو نالو هو؛ سڀ پنهنجيءَ دل جا مالڪ هوندا هئا. باهمي سلوڪ ۽ ان جا رائج الوقت طريقا ئي قانون هئا. سچائي، حياتيءَ جو مقصد هئي. اها هئي آها ارضي جنت!

ڪارا بادل ڇانيل هئا. سڀ کان آوچي جبل جي چوٽيءَ تي آرائيڪ ۽ سُوڪيشي ويٺا هئا.

هيٺ، نگاهن جي حد تائين، زمردي فرش وڇايل هو. برسات جي پاڻيءَ سان ڌوپجي، جبل جون چوٽيون صبح جي سج تي روشنيءَ ۾ چمڪي رهيون هيون. ساوڪ ۾ مختلف جانور هيڏانهن هوڏانهن چري رهيا هئا. فضا ۾ ڌنڌلا بادل اچ-وڃ ڪري رهيا هئا. ٿڌي هوا لڳي رهي هئي، جنهنڪري سُوڪيشيءَ جا پريشان وار لهرائي رهيا هئا. سندس جسم جو هيٺيون حصو ڪنول جي پاٽ سان ڍڪيل هو، ۽ مٿين حصي تي گلن جي مالا ويڙهيل هئي. آرائيڪ سندس وارن ۾ گل هڻي رهيو هو. انهيءَ وقت ڪارا بادل، جهڪي، آفق ڪناري، زمين جو منهن چمي رهيا هئا. جبل تي اپريل وڻن جا پن بارش جي انتظار ۾ پريشان نظر ٿي آيا. جهنگلي وليون وڻن سان هم‌آغوش هيون. ڍيلون، لڙنديون لپنديون، مورن وٽ پهچي چڪيون هيون. اوچتو سوڪيشيءَ جي نظر آرائيڪ جي بند ٿيل هٿ جي مُٺ تي پئي، جنهن ۾ هو ڪنهن چيز کي لڪائي رهيو هو. سوڪيشيءَ نيرباز اکين سان ڪِلندي پڇيو، ”تنهنجي هٿ ۾ ڇا آهي، آرائيڪ؟“ آرائيڪ سوڪيشيءَ کي محبت ڀريل نظرن سان ڏٺو، ۽ پنهنجي بند ٿيل مٺ کوليائين. جيئن بادلن سان گهيريل چنڊ جي روشني چوطرف اُجالو ڦهلائي، تيئن، آرائيڪ جي مٺ کلندي ئي، چمڪندڙ هيري جي چمڪ سان هٿ جي ترِيءَ جو آهو حصو جڳمڳائجي ويو.

”اِهو ڇا آهي، آرائيڪ؟“ سوڪيشيءَ هيري کي پنهنجي هٿ ۾ کڻي پڇيو.

”هيءُ چمڪندڙ پٿر مون کي گنگا ڪناري مليو. هلڪي ساڻيءَ رنگيني ڪيئن نہ سهڻي ٿي لڳي!“

سوڪيشيءَ ڪوبہ جواب ڪونہ ڏنو. هو بدستور هيري ڏانهن ڏسندي رهي، ۽ جلد ئي هٿن ۾ لڪائي ڇڏيائين. سندس سفيد ۽ نازڪ آڱرين سان ڇنڊڻي نڪرندڙ هيري جي چمڪ ڪان سندس چهرو ٻهڪي اٿيو. هن پنهنجيءَ گلن جي مالا کي هٽائي ڇڏيو. مالا جي هٽندي ئي، سوڪيشيءَ جو جوڀن آرائيڪ جي نظر سان اُلجهڻ لڳو.

”هيءُ پٿر مون کي ڏي، آرائيڪ!“ سوڪيشيءَ پنهنجن قرمزي چپن تي مشڪ آڻيندي چيو.

انهيءَ وقت سُميرو، ساون ميدانن ڪان پاسو ڏيئي، پهاڙ تي چڙهي رهيو هو. چڙهندي چڙهندي سندس نظر آرائيڪ ۽ سوڪيشيءَ تي پئي، جي پوتر پريم جي دنيا ۾ مگن هئا. هو بيهي رهيو. چند گهڙيون، بي حس ۽ بي حرڪت بيهي، انهن ٻنهي کي ڏسندو رهيو. انهيءَ وقت، پهريون دفعو انهيءَ ارضي جنت تي حسد ۽ رقابت جو منحوس پاڇو پيو. حسد ۽ رقابت جي جذبي جي پيدائش تي، جبل تان هڪ وڏي چيپ ڳڙڳڙاهٽ ڪندي اچي هيٺ پئي. انهيءَ زوردار ڳڙڳڙاهٽ تي سارو ميدان ڪنبي اٿيو. وڻن تان پکي اڏامڻ لڳا، جانور ڀڄڻ لڳا، ۽ وڻن جي ٽارين جا پن پاڻ ۾ سرگوشيون ڪرڻ لڳا. ڳڙڳڙاهٽ جو آواز ٻڌي، سوڪيشي ۽ آرائيڪ بہ ڏڪي ويا. انهن ڏٺو تہ هڪ ڳري چيپ، هيٺ جبل جي دامن طرف وڃي رهي هئي، ۽ قريب ئي سُميرو ڪنڌ جهڪائي هيٺ لهي رهيو هو.

سُميرو جي دل ۽ دماغ تي حسد جو جذبو طاري هو. ميدانن جا چڪر ڏنائين،

رنگبرنگي چمڪندڙ پٿر گڏ ڪندو ويو. انهن مان مالائون ٺهرائي، ڳائين جي ڳردن ۾ وجهندو ويو. ليڪن، انتڪ ڪوشش جي باوجود، ڪيس اهو هيرو ملي نه سگهيو جو آرائيڪ سوڪيشيءَ کي ڏنو هو. آخر هڪ ڏينهن، شام جي وقت، هو پنهنجي ڳروءَ جي جهوپڙيءَ ۾ لنگهي ويو، ۽ هٿ ٻڌي چوڻ لڳو، ”زندگيءَ جا باقي ڏينهن آءٌ گوشي ۾ گذارڻ چاهيان ٿو.“

ڳروءَ همدرديءَ وچان پڇيو، ”آخر اهو خيال تنهنجي دماغ ۾ ڪيئن آيو؟ تون گوشي نشيني جو ٿو اختيار ڪرڻ چاهين؟“

سميرو ڪجهه وقت ماٺ رهيو، ۽ پوءِ نظرون زمين ۾ کپائي چوڻ لڳو، ”سُهائي صبح جهڙي حسين ۽ نازڪ سوڪيشي، آرائيڪ سان گڏ گهمندي وتي!“

ڳروءَ ٺهڪ ڏنو، ”ٻچا، جتي ٻن محبت جي متوالن کي حسد ۽ رقابت جي نظر سان ڏٺو ٿو وڃي، اتي جلد ئي دوزخ جي آڳ ٻهڪجي وڃي ٿي، ۽ ٻيون غلاظتون پيدا ٿي پون ٿيون. انهي زندگيءَ ۾ ٻرپور رس بدران حسد جو زهر داخل ٿئي ٿو. اتي بربادي جا شعلا اٿن ٿا، جي اکين ۾ انسان ۽ ان جي زندگيءَ ۽ ماحول کي جلائي ڇڏين ٿا. تنهنڪري، ٻچا، جلڻ بجاءِ، تون به پنهنجي لاءِ ڪو موزون ساٿي ڳول ۽ آسودگيءَ جي زندگي بسر ڪر.“

”مان ته سوڪيشيءَ کي حاصل ڪرڻ کان سواءِ سک ئي نه سمهندس. آرائيڪ کيس هڪ هيرو ڏنو، جيتي، پنهنجي ٺهرائي ڇڏيو... مان کيس ڏهه هيرا ڏيندس!“

”ائين ڪرڻ سان هتي جو آرام ۽ سڪون تباهه ۽ برباد ٿي ويندو، سميرو!“

ڳروءَ سمجهائڻ جي ڪوشش ڪئي، ليڪن سميرو جو جواب صرف هڪ زهريلي مُشڪ هو.

جت سميرو گوشي نشيني اختيار ڪئي هئي، اُت مختلف رنگن جا چمڪندڙ پٿر هرطرف ٿڙيا پکڙيا پيا هئا. سميرو انهن پٿرن کي پنهنجي قبضي ۾ آندو. عورتون اڳي اهي پٿر مالائن ٺاهڻ لاءِ چُونڊڻ وينديون هيون، پر هاڻي انهن پٿرن کي حاصل ڪرڻ خاطر ڪين ڳانءِ، اناج، ماکي، ۽ اهڙي قسم جون ٻيون چيزون قيمت طور سميرو کي ڏيڻيون پئيون ٿي.

سُميرو جيڪو نئون دستور رائج ڪيو هو، انهيءَ کي ڏسي ٻيا به ساڳي راهه وٺڻ لڳا. انهيءَ کان اڳ هرڪو پنهنجي ضرورت جون شيون هڪٻئي سان تبديل ڪري حاصل ڪندو هو، ۽ هرهڪ چيز جي قيمت يڪسان سمجهي ويندي هئي. هاڻي سُميرو، پٿر جي رنگ روپ ۽ چمڪ دمڪ جي حساب سان، انهن جون علحديون علحديون قيمتون مقرر ڪري ڇڏيون هيون. انهن پٿرن بدران مختلف ضرورت جي شين حاصل ڪندي، سميرو وٽ انهن شين جو انبار لڳي ويو. نتيجي ۾، ماڻهو شي جي هڪ هٽيءَ ڪري ششدر ٿيڻ لڳا.

هڪ ڏينهن هڪ پيرو سميرو وٽ آيو، ۽ چانور ڏئي ماکي گهريائين.

”مان چانورن بدران ماکي نه ڏيندس،“ سميرو چيو. ”هونئن به، مون کي نه چانورن جي ضرورت آهي ۽ نه ماکيءَ جي.“

”پر مون کي ته ماکيءَ جي ضرورت آهي،“ پيرو جواب ڏنو. ”توکي ماکي

ڏيڻ گهرجي."

"شي منهنجي آهي، ۽ ڏيڻ يا نه ڏيڻ فقط منهنجيءَ مرضيءَ تي منحصر آهي!"

سميرو جي واتان اهي لفظ ٻڌي، خاموش هوا، طوفان ۾ بدلجي، وڻن سان ٽڪرائجي، هانءُ ڦاڙي روئڻ لڳي. اهڙا لفظ ۽ اهڙا خيال انهيءَ علائقي ۾ پهريون دفعو ٻڌا ويا.

"ته ڇا انهن شين جون قيمتون مقرر ٿي ويون آهن؟" ٻڍي پڇيو. "ڇا آهي هن جي قيمت؟"

"قيمت هر انسان جي ضرورت مطابق مقرر ڪئي ويندي." سميرو خوفناڪ ٽهڪ لڳائيندي چيو.

سميرو جي خوفناڪ ٽهڪ جي گونج ڪان سارو جنگل ڪنبي اٿيو. سندس خيال، جي انهيءَ سرزمين تي بلڪل نوان ۽ عجيب هئا، انهيءَ علائقي کي ناپاڪ ڪرڻ لاءِ ڪافي هئا.

"ضرورت ڇا کي ٿو چئجي؟" ٻڍي معصوميت سان پڇيو.

جواب ڏيڻ کان اڳ ڪافي مرد ۽ عورتون سندس جهوپڙيءَ طرف ايندا نظر آيا. ڪو ڳانءِ وٺي اچي رهيو هو، ڪنهن جو برتن چانورن سان پربل هو، ڪو کير کڻي آيو هو، ۽ ڪنهن سان ماکيءَ جو پيالو ساڻ هو.

انهن ڏانهن اشارو ڪري، سميرو ٻڍي کي چيو، "انهيءَ کي ضرورت ٿو چئجي!"

مردن ۽ عورتن جي ٽولي سميرو جي قريب اچي ويئي. هو رڙيون ڪري رهيا هئا.

"مون کي لال پٿر ڏي!"

"مون کي سبز پٿر گهرجي!"

"مون کي زرد پٿر پسند آهي!"

"— خاموش!" سميرو گجيو.

مجمعي ۽ فضا ۾ خاموشي ڇانئجي ويئي. سميرو ٿيلهي مان بيشمار رنگن جا پٿر ڪڍيا.

"ها، ها، اسان کي اهي ئي پٿر گهرجن!" مجمعي هڪ ئي آواز ۾ رڙ ڪئي.

"هي لال آهي، ۽ هي زمرد." سميرو پٿرن کي پنهي هٿن ۾ کڻي چيو.

"مون کي لال ڏي."

"مون کي زمرد گهرجي."

"اسان کي ٻئي گهرجن."

"— خاموش!" سميرو رڙ ڪئي. فضا ۾ وري به خاموشي اچي ويئي.

"لال ڪنهن کي گهرجن؟"

"مون کي" ۽ "اسان کي" جي آواز سان ميدان گونجڻ لڳو.

سميرو فاتحانه انداز ۾ ٽهڪ لڳائيندي چيو، "هيءُ برتن ڏسو: جيڪو به اهڙا پنجاهه برتن کڻ سان پري ڏيندو، انهيءَ کي هڪ لال پٿر ملندو."

ساڻهو آهستي آهستي پنهنجن برتنن ۾ ڪنڪ وجهي ڏيندا ويا، ۽ لال ۽ زمرد وٺي خوشيءَ وچان نچڻ لڳا.

انهيءَ وقت، آرائيڪ ۽ سُوڪيشي به اُت پهچي ويا.

سميرو پُڏي ڪان پڇيو، ”تون منهنجو غلام بنجڻ لاءِ تيار آهين؟“

”غلام ڇا کي چوندا آهن؟“ پڏي حيرت سان پڇيو.

”ضرورت‘ ڇا کي چوندا آهن، سو ته تو پنهنجين اکين سان ڏٺو: هاڻي آءٌ توکي ’غلام‘ جو مفهوم به سمجهائي ٿو ڇڏيان.“ سميرو چيو: ”ڏس، هي چيزون جي هيڏانهن هوڏانهن لڙيون پکڙيون پيون آهن، انهن کي سليقي سان رک، ۽ پوءِ ساهون وڻ هيٺ منهنجي لاءِ کٽ وڇاءِ. توکي به پٽر گهرجي نه!“

جڏهن پڏو حڪم جي تعميل ۾ مشغول ٿي ويو، ته سميرو مردن ۽ عورتن جي ٽولي کي مخاطب ٿي چيو:

”مان چاهيان ٿو ته اوهان کي مختلف پٿرن ۽ پين شين جون قيمتون ٻڌائي ياد ڪرائي ڇڏيان، جيئن اوهان کي بار بار پڇڻو نه پوي. هاڻي آءٌ جيڪي ڪجهه چوان ٿو، اوهين اهو دهرايو:

—”چانورن سان ڀريل سؤ برتن، برابر لال“ جا ٻي ٽڪرا.“

ٽولي هڪ زبان ٿي چيو: ”چانورن سان ڀريل سؤ برتن، برابر لال“ جا ٻي ٽڪرا!“

—”ڏيڍ سؤ دِلا کير جا ڀريل، برابر هڪ زمرد.“

—”پنج ڳانيون، برابر هڪ هيرو.“

—”ڏهه هيرا، برابر هڪ نوجوان عورت.“

جڏهن آرائيڪ ۽ سُوڪيشي مجمعي جي قريب آيا، ته مجمعو يڪزبان ٿي سميرو جا لفظ دهرائي رهيو هو— ”ڏهه هيرا، برابر هڪ نوجوان عورت!“

اهو جملو ٻڌندي ئي، ٻنهي جا چهرا غم جي سياهيءَ سبيان ڪارا ٿي ويا، ۽ ٻئي ڄڻا اهو رستو ڇڏي ٻيءَ وات تان هلڻ لڳا.

انهيءَ ڏينهن سميرو تمام خوش هو. ولس زندگيءَ جي ضرورت جون قسمين قسمين چيزون انبار ٿي ويون هيون: هڪ شخص سندس غلام بنجي چڪو هو، ۽ سڄو مجمعو سندس غلام بنجڻ لاءِ آماده پئي نظر آيو. ليڪن، انهيءَ جي باوجود، هو رات جو چين سان سمهي ڪونه سگهيو. سندس اکين اڳيان سُوڪيشيءَ جون ڪنول جهڙيون اکيون گهمي رهيون هيون. جيئن تيئن ڪري هن رات ڪاٽي، ۽ ڪجهه بي بها قيمتي پٿر کڻي آرائيڪ جي گهر روانو ٿيو.

سُوڪيشي نديءَ تان پاڻيءَ جي گهاگهر ڀري موٽي رهي هئي، ته سميرو قريب وڃي اهي پٿر سندس قدمن ۾ اڇلايا.

"ڏس، مان تنهنجي لاءِ هيرن کان به زياده قيمتي پٿر کڻي آيو آهيان! مان انهن چمڪندڙ ۽ رنگين پٿرن مان خوشنما هار تنهنجي لاءِ تيار ڪندس!"

سُوڪيشي هڪ پل لاءِ ته اهو ٻڌندي رهي، پر جلدي ڀريل لهجي ۾ چيائين، "سُميرو، پريم ڇا آهي؟ اهو تو ڪڏهين سمجهڻ جي ڪوشش ڪئي آهي؟"

سميرو خاموش بيٺو رهيو. غصي وچان، سُوڪيشيءَ جو جسم ڪنبي رهيو هو. سميرو ڏانهن حقارت ڀريل نظرن سان ڏسندي، وري سوال دهرايائين، "پريم ڇا آهي، اهو به ڄاڻين ٿو؟ ٻُڌ: پريم انهيءَ چيز جو نالو آهي، جنهن کي نڪو ڳرهڻ لڳي سگهي ٿو، ۽ نڪي ڪنهن ماپي سان ان کي ماپي سگهجي ٿو: جنهن کي نه چانورن ۽ ڪڻڪ جي بدلي خريد ڪري سگهجي ٿو، ۽ نه ماکيءَ، کير ۽ چمڪندڙ پٿرن جي عيوض حاصل ڪري سگهجي ٿو! پريم انهن تمام ڳالهين کان حسين، منوّر ۽ پاڪيزه آهي. ڏس، انهيءَ پريم جي جنم ڀوميءَ ڏانهن نهار!" سوڪيشيءَ ٻانهون ڦهليل ساون ۽ سرسبز ميدانن ڏانهن اشارو ڪندي چيو.

سميرو اوڏانهن ڏٺو ته ميدانن جا سونهري جهيرٽا، ڪنول جي رنگ ۾ جهماجهل ڪري رهيا هئا: مور محبت جي رقص ۾ محو هئا: پکي پريم جا گيت آلاپي رهيا هئا: ۽ ٽڙيل رنگين گلن ۽ ڦهليل لچڪيدار وَلين تي صبح جو سُورج سونهري ڪرڻا ڦهلائي رهيو هو.

"ڏس، هيءُ پريم جو حسين نظارو!" ائين چئي، سوڪيشي گهر طرف رواني ٿي.

پاڇولا لڙيا. آرائيڪ ۽ سوڪيشي هٿ هٿ ۾ ڏيئي، ساوا ميدان لتاڙيندا، هلندا پئي ويا. ڪين رهڻ لاءِ هاڻي ڪابه تمنا ڪانه هئي. سميرو به سوڪيشيءَ کي حاصل ڪرڻ کان مايوس ٿي چڪو هو. جهڙيءَ طرح زهر نڪرڻ کان پوءِ به زهر جي پوسر رهجي ويندي آهي، تهڙيءَ طرح سميرو جي دل ۾ سوڪيشيءَ جي تمنا جو خمار رهجي ويو هو. سوڪيشيءَ ۽ آرائيڪ کي ويندو ڏسي، هُو سندن ويجهو آيو.

"اوهين ڪيڏانهن وڃي رهيا آهيو؟" سميرو پڇيو.

"جتي پريم جي پوڄا ٿئي ٿي." سوڪيشيءَ جواب ڏنو.

"۽ هيتي؟"

"هتي ڇا باقي رهيو آهي؟ هتي جي زمين هاڻي سون نه پيدا ڪندي، هتي هاڻي انسان آزاد نه رهندو، ۽ نڪي هن زمين جو هيءُ سهڻو روپ زياده ڏينهن جٽاءُ ڪندو!"

"ليڪن ائين ڇو ٿيندو؟" سميرو ڪنبندي پڇيو.

"جتي ڪم کي توريو ۽ ماپيو وڃي ٿو، اُتان ڪلا ڪم ٿي وڃي ٿي. جتي انسان جي قيمت ڪٿي وڃي ٿي، اُتي خوشحالي قائم نٿي رهي سگهي. تو دولت جي لالچ ۾ سوديبازي شروع ڪري ڏني آهي. هاڻي تنهنجي دل ۾ ٻين لاءِ همدرديءَ جو جذبو باقي نه رهيو آهي. ڪجهه وقت پڄاڻا، تون انسان جي سچي پريم کي به خريدڻ جي ڪوشش ڪندين، ۽ جلدئي هن سرزمين جون حالتون ائين بدلجي وينديون جو هتي جو هر فرد همدرديءَ ۽ محبت جي بدران

دولت، غرور، طبقاتي اوچ نيچ، ۽ سماج جي پنڌتن جو ٻوچاري ٻنجي ويندو. پوءِ ڪو بہ شخص سحض پريم جي خاطر شادي نہ ڪندو، ۽ هن ڌرتيءَ تان پريم جي بوءِ ميٽجي ويندي: ساوڻ جي بادلن مان پريم پريو آبُ نہ وسندو، پريتما جي وڇوڙي ۾ ڪنهن چاهيندڙ جي دل درد وچان ڪانہ روئندي، ۽ پريم جي مندر ۾ پنهنجو تن من نثار ڪرڻ وارو مشڪل ليندو: زندگيءَ جي سچائيءَ وارين ڪيفيتن کي ميٽايو ويندو: ميل جول، خوشحالي ۽ آسودگي هميشہ لاءِ ختم ٿي ويندي: ايمانداريءَ کي حماقت، ۽ همدرديءَ کي چريائي سمجهيو ويندو: بوالهوسيءَ کي محبت، ۽ چالبازيءَ کي عقلمندي تصور ڪيو ويندو!"

"اهو سڀڪجهہ ڇو ٿيندو؟ ڪڏهين ٿيندو؟ پوءِ انسان زندہ ڪيئن رهي سگهندو؟" سميرو جو ستو ڇڪرائجي ويو.

"تو جو نئون دستور رائج ڪيو آهي، سميرو، آهو وڌندو ئي رهندو: ۽ جڏهين پنهنجي معراج تي پهچندو، تڏهين حالات اهڙيءَ طرح بدلجي ويندا جو انسان پاڻ کي پنهنجن هٿن سان برباد ڪرڻ لڳندو — ۽ ڪيس انهيءَ وقت تائين چين نہ ايندو، جيستائين انسانيت کي نيست ۽ نابود نہ ڪندو!"

دور، اُفق تي لالاڻ ڇانيل هئي. آرائيڪ ۽ سُوڪيشي انهيءَ طرف روانا ٿي ويا. هڪ جهٽڪي سان، سميرو جبل جي هڪ چپ تي ويهي رهيو، ۽ ٻنهي هٿن سان پنهنجو منهن لڪائي ڇڏيائين.

"اُف! هي ڇا ٿي ويو!" سميرو نيري آسمان طرف ٻئي هٿ ڪڍي چيو: "بهشت جهڙي هيءَ زمين اهڙي گندي ۽ ڀيانڪ بنجي ويندي: — ۽ اهو سڀ منهنجي ڪريا انهيءَ جو مون کي گمان بہ ڪونہ هو! مون جن نون خيالن ۽ رجحانن کي جنم ڏنو آهي، جو نئون دستور قائم ڪيو آهي، ڇا اهو سڀڪجهہ ڪنهن بہ صورت ۾ ختم ٿي نٿو سگهي؟"

سميرو محسوس ڪيو تہ سندس اردگرد ڦهليل خاموش انڌيرو چئي رهيو هو: "زمين تي ڦهليل غلط رحجانن ۽ خراب رواجن جي گندن داغن کي ڌوئڻ لاءِ انساني خون جي ضرورت پوي ٿي!"

— انڌيرو وڌندو ويو، ۽ رفتي رفتي ڦهلجي ويو.

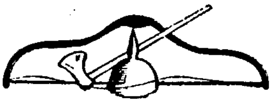

"۽ هُن (حضرت يوسف) سَتن سرسبز ۽ سُڪار وارن سالن جو اناج ڪٺو ڪري گدامن ۾ بند ڪيو، ۽ هر شهر جي آسپاس وارين ٻنين جو اناج ڪٺائي انهيءَ شهر ۾ رکايائين،... ۽ ڏڪار رُوي زمين تي ڦهلجي ويو، يوسف سڀ گدام کولي ڇڏيا، ۽ مصر جي محتاج ماڻهن کي خوب اناج وڪيائين،... ۽ ساري ملڪ مان ماني کڄي وئي، ڇاڪاڻ ته ڏڪار ڏاڍي نازڪ صورت اختيار ڪئي هئي، تان جو مصر ۽ ڪنعان جا ٻئي ملڪ بک ۾ ٻاهه ٿيڻ لڳا. ۽ جڏهن مصر توڙي ڪنعان، ٻنهي ملڪن جي ماڻهن جا پئسا خلاص ٿي ويا، تڏهن اهي سڀ محتاج ۽ مفلس بندا يوسف وٽ آيا ۽ کيس ٻاڏائي چيائون ته 'اسان جا سڀ پئسا کپي ويا آهن، هينئر تون ماني ڪاراءِ! تنهنجي هوندي اسين ڇو بک مرون؟' ۽ يوسف وراڻيو: 'پنهنجو چوپايو مال مون کي آڻي ڏيو، ۽ جيڪڏهن پئسا کُٽا اٿوَ ته انهيءَ چوپايي مال جي عيوض اوهان کي اناج ڏيندس.' ۽ جڏهن اهو سال پورو ٿيو ته ٻئي سال ۾ مصر ۽ ڪنعان جا رهاڪو يوسف وٽ آيا ۽ کيس التجا ڪيائون ته 'اسين پنهنجي مهربان مالڪ کان لڪائڻ نٿا چاهيون ته اسان جي سموري ميڙي چونڊي ڪيئن خرچ ٿي: اسان جو چوپايو مال ته اڳ ۾ ئي اسان جي مهربان ۽ مشفق جو ٿي چڪو آهي، ۽ مالڪ کي نيڪ روشن هجي ته هينئر اسان جي زمين ۽ اسان جا جسم ئي باقي رهيا آهن،... اسان جي زمين ۽ خود اسان کي مانيءَ عيوض خريد ڪر، ۽ توسان وعدو ٿا ڪريون ته اسين ۽ اسان جي زمين هميشه فرعون جا ٻڌا ٻانهان ٿي رهنداسين، ۽ اسان کي ٻج ۾ ڏي ته جيئن اسين زنده رهون ۽ بک نه مرون، ۽ زمين ۾ سدائين سرسبز ۽ شاداب رهي.' ۽ اهڙيءَ طرح، يوسف پنهنجي بادشاهه، فرعون، جي لاءِ مصر جي ساري زرخيز ۽ آباد زمين ۾ خريد ڪري ورتي... پوءِ يوسف عام ماڻهن ڏانهن منهن ڪري چيو ته 'ڏسو، مون اڄوڪي ڏينهن اوهان ۽ اوهان جي زمين کي فرعون لاءِ خريد ڪيو آهي: هان، ولو، هي ٻج اٿوَ، وڃي پوک ڪريو: ۽ جڏهن ڦٽيءَ جو وقت اچي، ته پنهنجيءَ پيداوار مان پنجين ڀتي فرعون کي ڏيجو، باقي چار ڀتيون اوهين پنهنجي ٻنيءَ جي ٻج، پنهنجي کاڌ خوراڪ ۽ پنهنجي گهرٻار لاءِ رکجو.' ۽ عام ماڻهن، يوسف جا لک لک احسان مڃيندي، وراڻيو ته 'تو اسان جي حياتي بچائي آهي، اسين تنهنجا تهدل شڪرگذار آهيون، ۽ توکي يقين ٿا ڏياريون ته فرعون جا فرمانبردار نوڪر ٿي رهنداسين!'"

["نيٺ ڇا ڪجي؟" ڪتاب مان اقتباس ۽ اختصار، انجيل پاڪ جي حوالي سان.]

٣

١. حيدرآباد شهر — ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ

٢. لطف الله حيدرآبادي — لطف الله بدوي

٣. مير پور بٺورو — پروفيسر محبوب علي چنا

٤. "سنڌي ٻوليءَ جي مختصر تاريخ" — هڪ گذارش — سراج

٥. "مهراڻ" جا موتي — ادارو

٦. سنڌي نثر مان مثالي ٽڪرا — چونڊيندڙ

٧. "آڌيسي آئي ويا..." — مرزا اسد بيگ

"اڄ تائين ڪوبہ اهڙو ماڻهو ٿي نہ گذريو آهي، جيڪو پنهنجيءَ زبان تي عبور حاصل ڪرڻ بنا ڪنهن ٻيءَ زبان ۾ مهارت حاصل ڪري سگهيو هجي."— جارج برنارڊ شا

ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ

حيدرآباد شهر

سنڌ جي تمام آڳاٽي، اهم تاريخي ۽ تهذيبي شهر، ”حيدرآباد“ بابت هيٺيون مقالو، در اصل، ارڙهين ڪُل سنڌ ادبي ڪانفرنس (٣١-مئي ۽ ١-جون، ١٩٥٨ع — سنڌ يونيورسٽي، حيدرآباد) ۾ پيش ڪيل، جناب ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ جو مرحباني خطبو آهي، جنهن ۾ حيدرآباد جي تاريخي، تمدني ۽ ثقافتي پهلوئن تي عالمانہ ۽ محققانہ معلومات پريل آهي. ”مهراڻ“ ۾ هن پُرمغز مقالي کي پيش ڪندي، يقين اٿئون تہ تاريخ ۽ ادب سان تعلق رکندڙ صاحب هن مان جوڳو فيض پرائيندا. — ادارو.

حيدرآباد ۾ هن کان اڳ ڪُل-سنڌ ادبي ڪانفرنس سن ١٩٥٠ع ۾ منعقد ٿي هئي، ۽ سڄن سارن اٺن سالن کان پوءِ هن ڪانفرنس جو هيءُ اجلاس وري هن مرڪزي شهر ۾ قائم ٿي رهيو آهي...... بيجا نہ ٿيندو تہ اڄ جنهن شهر ۾ هيءَ ڪانفرنس ٿي رهي آهي، ان جي مرڪزي حيثيت ۽ تاريخي اهميت تي مختصرطور روشني وڌي وڃي. مجموعي طور سان ڪٿي چئجي تہ هيءَ ڪانفرنس جڻ مهمان آهي، جا سال بسال مختلف شهرن کي ميزبانيءَ جو شرف بخشي، سنڌي ادب جي احياء سان گڏ، سنڌ جي سخاوت واريءَ قديم رسم کي پڻ اجاريندي رهي ٿي. هن سال شهر حيدرآباد ميزبان آهي: اهڙو ميزبان، جنهن جي اصلي خُلق توڙي خُلق اعليٰ آهي؛ جنهن جي ولادت سنڌ جي قديم تاريخ تي شاهد آهي؛ جنهن جو باروتڻ سنڌ جي اسلامي تاريخ جي اوائلي دور ۾ درويشن جي دعائن ۽ چانون هيٺ گذريو؛ جنهن جي بخت کي دريا بادشاهہ پنهنجي وهڪري جي هندورن ۾ لوڏيو؛ جنهن جي بلوغت ۽ نئينءَ جوانيءَ جيِي سر زمين سنڌ جي آزاد حڪمرانن پرورش ڪئي؛ جنهن جي اخلاق ۽ اطوار جي هتي جي نيڪ خصلت سردارن ۽ راڄن جي رَڄ چڱن مڙسن تربيت ڪئي؛ ۽ جنهن جي شعور ۽ هنر کي هتي جي عالمن، اديبن، شاعرن ۽ هنرمند ڪاريگرن فروغ ڏنو. اهڙو ميزبان، جنهن جي شخصيت خود معزز مهمانن جي تاريخ، تمدن ۽ تهذيب جو اشان هجي، ان جي سوانح جا ڪي باب بيان ڪرڻ هن مجلس ۽ موقعي لاءِ مناسب ٿيندا، ۽ اميد تہ بارِخاطر نہ بڻبا.

آڳاٽيءَ تاريخي روايت موجب، هن بستيءَ جي آباديءَ جو سلسلو ”نيرون جي قلعي“ جي بنياد کان شروع ٿئي ٿو. اهو قلعو ڇهين صدي عيسويءَ ڌاري، راءِ گهراڻي جي

حڪومت ۾ برهمڻ آباد جي گورنر جي هٿ هيٺ هو(١). ستين صدي عيسويءَ جي آخر ڌاري راجا ڏاهر جي طرفان هن قلعي جو حاڪم ٻڌ ڌرم جو هڪ "شمني" يا ڀڪشو هو، ۽ قلعي جي فوجي اهميت سببان راجا ڏاهر جو پٽ جئسينه پڻ وقت بوقت هتي اچي ٿي رهيو(٢). اٺين صدي عيسويءَ جي شروعات ۾، محمد بن قاسم ديبل فتح ڪرڻ کان پوءِ پنهنجي لشڪر سان هت پهتو، ۽ ان وقت کان تصديق سان معلوم ٿئي ٿو ته جنهن ٽڪر تي قلعو ٻڌل هو، ان ٽڪر جو نالو "نيرون" هو، ۽ انهيءَ لحاظ سان ان قلعي کي "نيرون ٽڪر وارو قلعو" يا "قلعهٔ نيرون" ڪري ٿي سڏيو ويو (٣). اهو "قلعهٔ نيرون"، يعني "نيرون ٽڪر وارو قلعو"، پوءِ "نيرون ڪوٽ" جي مقامي نالي سان مشهور ٿي ويو. اهو خيال ته هيءُ قلعو 'نيرون' نالي هڪ ڪافر ٻڌايو هو ۽ انهيءَ ڪري ان کي 'نيرون ڪوٽ' چيو ويو، محض ڏند ڪٿا آهي جا پوئين دور ۾ رائج ٿي.

محمد بن قاسم جي اچڻ وقت، هتان جو اکين ڏٺو احوال جو فتحنامي عرف چچنامي ۾ ڏنل آهي، ان جو خلاصو هن طرح آهي ته محمد بن قاسم قلعي نيرون جي ٻاهران، "بَروري" جي پَٽ ۾ هڪ چراگاهه ۾ اچي منزل ڪئي، جنهن کي "بلهار" ٿي چيائون. مهراڻ (سنڌو ندي) جو پاڻي اڃا هت ڪونه پهتو هو، جنهنڪري لشڪر کي پاڻيءَ جي سخت تڪليف ٿي. ۽ پوءِ مينهن وسي پيو ۽ شهر جي ٻاهران جيڪي به تلاءَ هئا، سي پاڻيءَ سان پُرجي ويا. شهر جي آبادي قلعي جي اندر هئي ۽ دروازن بند هئڻ سببان شهر وارن سان ڪابه خريد-فروخت ٿي نٿي سگهي(٤). ٻيءَ جاءِ تي چاتايل آهي ته "قلعو نيرون ٽڪر تي آهي، ان جي ويجهو هڪ تلاءُ آهي، جنهن جو پاڻي عاشقن جي اکين کان وڌيڪ صاف، ۽ جنهن جو چراگاهه ارم جي باغ کان وڌيڪ وڻندڙ آهي" (٥).

هن بيان مان ظاهر آهي ته اهو هتان جو ٿي ذڪر آهي. هڪ ٽڪر ۽ ان تي قلعو، چوڌاري تلاءُ ۽ ٻاهران ميدان، جن ۾ سرسبز چراگاهه — جڻ حيدرآباد جي جاگرافيءَ ۾ فرق ئي ڪونه آيو آهي. البت ان وقت مهراڻ درياءُ ويجهو ڪونه ٿي وڙهو، ۽ گهڻو پري، ايرندي طرف وهندڙ هو. اندازي سان پاڻنجي ٿو ته محمد بن قاسم هت فيبروري-مارچ مهينن ڌاري پهتو، جو ان وقت اڃا درياءَ ۾ چاڙهه ڪونه آيو هو جو واهه وهي اچن، انهيءَ ڪري تلاءَ خالي پيا هئا. البت بهاريءَ جي موسم وارو مينهن پيو، ۽ تلاءَ تار ٿي ويا. جنهن چراگاهه ۾ محمد بن قاسم منزل انداز ٿيو، ان کي "بلهار" ڪري ٿي سڏيائون. "بلهار" ساڳيو سنڌي لفظ "ولهار" آهي، جنهن جي معنيٰ آهي وس واري سرسبز جُوءِ. "ولهار"، جو اصل ۾ "برهار" آهي، سو پڻ اڄ تائين ساوڻ جي وس جو اصطلاح آهي. پاڳيا چوندا ته "هن سال برهارا لڳي ويا آهن"،

(١) "فتحنامو" (عرف چچنامو)، ص ص ٢١-٢٢. (٢) ايضاً، ص ص ١٤٠ ۽ ١٥٦. (٣) ايضاً، ص ص ١٤٨ ۽ ١٨٠.
(٤) اهو اکين ڏٺو احوال جتهڙو نته پٽ عتقبه سلميءَ جو آهي، جو محمد بن قاسم جي لشڪر سان گڏ هو. ڏسو "فتحنامو"، ص ص ١٣٤-١٦٦. (٥) ايضاً، ص ١٤٨.

يعني تہ گهٽا ميئهن پيا آهن ۽ وسون لڳي ويون آهن. بهرحال، نيرون جي جنهن چراگاهہ جو ذڪر ڪيو ويو آهي، اهو غالباً انهن ميدانن ۾ هو، جي ٽڪر جي هيٺان، اولهہ توڙي ڏکڻ طرف، ٽنڊي جهانيان ڪان گدو بندر، ٽنڊي مير غلام حسين، ۽ ويندي اسٽيشن جي ڏکڻ طرف تائين پکڙيل آهن. محمد بن قاسم ڏکڻ ڪان ديبل طرفان ايندي غالباً انهيءَ اراضيءَ ۾ اچي منزل انداز ٿيو هوندو. ان وقت "نيرون قلعو" خاص طرح ٻڌ ڌرم جي پوئلڳن جي بستي هئي، ۽ اتي جو حاڪم، جنهن جو نالو فتحنامي ۾ (١) اسان کي "ٻهند رکو" جي صورت ۾ لکيل مليو آهي، سو اصل ۾ غالباً "ٻند رکيو" يا "ٻڌ رکيو" هوندو. هن حاڪم عراق جي گورنر حجاج سان لکپڙهہ ڪري دوستيءَ جا ناتا قائم ڪيا هئا، انهيءَ ڪري محمد بن قاسم ۽ سندس وچ ۾ صلح جو معاهدو ٿيو. قلعي جا دروازا کوليا ويا، ۽ محمد بن قاسم پنهنجن لائق سردارن سان گڏ معائني لاءِ آيو. اندر هڪ مسجد جي تعمير جو حڪم ڏنائين، ۽ شڪريي طور ٻہ رڪعتون نماز ادا ڪيائين (٢). اهو فيبروري-مارچ، سن ٧١٢ع هو. ان بعد "نيرون ڪوٽ" جو اسلامي تاريخ وارو دور شروع ٿئي ٿو.

ائين صديءَ ڪان وٺي ويندي ارڙهين صدي عيسويءَ تائين، نيرون ڪوٽ بابت عرب راوين جهڙو اکين ڏٺو احوال ڪونہ ٿو ملي. نيرون جو قلعو اڳ برهمڻ آباد جي گورنر جي هٿ هيٺ هو. عربي دور حڪومت ۾، محمد بن قاسم جي فتح کان اٽڪل ٢٠-٢٢ سال کن پوءِ، برهمڻ آباد جي ڀرسان، محمد بن قاسم جي پٽ عمرو هڪ نئين تختگاهہ "منصوره" جو بنياد رکيو، جنهن جا ڪنڊرات هتان کان ٤٥ ميل کن اتر-اوڀر، دلوروٽ موجود آهن. اسلام کان اڳ سنڌ جو تختگاهہ، موجوده روهڙيءَ کان ٿوري فاصلي تي، ڏکڻ طرف، "اروڙ" جو شهر هو، انهيءَ ڪري دور دراز قلعن کي وڏي فوجي اهميت هئي. نئون تختگاهہ "منصوره" ايترو ويجهو هو جو نيرون جي قلعي جي اڳوڻي اهميت باقي نہ رهي. انهيءَ هوندي بہ عربي دورحڪومت ۾ نيرون جو قلعو انهيءَ وڏيءَ شاهراهہ تي واقع هو، جيڪا عراق، ايران ۽ مڪران مان ديبل بندر تي پهچندي هئي، ۽ ديبل کان وري نيرون ڪوٽ، منصوره ۽ اروڙ کان ٿيندي، ملتان ويندي هئي. ڏهين صدي هجريءَ ۾ عرب سياحن اصطخري، ابن حوقل ۽ مقدسي، جن سنڌ و ساڻريءَ کي پنهنجي سياحت ۽ جغرافيائي تحقيق جو مقصد بنايو، تن جي بيانن ۾ ايترو ذڪر ملي ٿو تہ نيرون جو قلعو ديبل کان منصوره واري شاهي رستي جي وچ ڌاري واقع آهي، پر البتہ منصوره کي ويجهو آهي.

انهيءَ شاهراهہ تي واقع هئڻ سببان، وقت بوقت هتي مسلم سياح، محقق ۽ عالم پئي آيا هوندا. پر تقريباً ٻارهين صدي عيسويءَ جي پوئين اڌ ڌاري هڪ درويش مڪي شريف مان آيو، جنهن هن بستيءَ کي هميشہ لاءِ اچي پنهنجو آرامگاهہ بنايو. اهو درويش هو شيخ سيد محمد مڪي، جنهن جي درگاهہ "شاهہ مڪائي" يا "جيئي شاهہ" جي نالي سان مشهور معروف آهي. سيد

(١) ڏسو ص ص ١٦٧ ۽ ١٨٧. (٢) "فتحنامو"، ص ١٨٨.

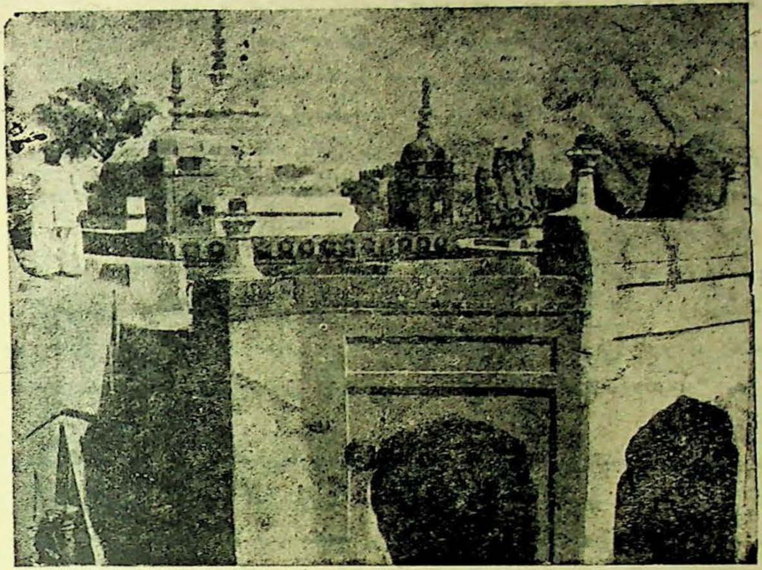

(روضو سيد محمد مڪي رحہ — درگاهہ شاهہ مڪائي، ڪچو قلعو)

محمد مڪي بن محمد شجاع بن ابراهيم بن ابي القاسم بن ابي المڪارم محمد بن جعفر الاصغر بن سيد ابي المعالي حمزه الملڪ الامير المشهور به هارون بن عقيل بن ابي عقيل بن ابي الغنائم ناصر بن اسماعيل بن جعفر الصادق، ڇنڇر رات، ٢٢- محرم ٥١٠ هجريءَ ۾، مڪي شريف ۾ ڄائو. نبي صلعم جي بشارت موجب، سندس ڄائي ڄم جو نالو حمزه رکيو ويو، پر محمد توڙي محمود پڻ ڪيس سڏيندا هئا. بالاخر هو 'محمد مڪي' جي نالي سان مشهور ٿيو ۽ سنڌ طرف هجرت ڪيائين. قرين قياس آهي ته چاليهن ورهين جي ڄمار ۾ هجرت ڪئي هجيس: ۽ انهيءَ لحاظ سان ٥٦٠ هجري يا ان بعد سنڌ ۾ سندس اچڻ ٿيو هوندو. هت پهچڻ بعد سنڌ ۽ پنجاب جو سير ڪيائين، جو هڪ روايت ۾ چاڻايل آهي ته سندس تڪيا لاهور ۽ لڌياني طرف به گهڻا ئي آهن. آخرڪار نيرون ڪوٽ واريءَ بستيءَ کي، جنهن سان سندس گذر ٿيو هو، پنهنجو ماڳ مڪان بنايائين، جتي وڏيءَ عمر ۾، ٨-ذوالحج سن ٦٥٨ هجريءَ ۾ وفات ڪيائين. سندس هڪ فرزند مخدوم صدرالدين خطيب جي نالي سان مشهور ٿيو. مخدوم صدرالدين کي چار پٽ — مخدوم بدرالدين، مخدوم علاؤالدين، مخدوم تاج الدين ۽ مخدوم علي — ٿيا، جن جو اولاد روهڙي، اُچ، ملتان، لاهور، لڌياني، دهليءَ ۽ احمد آباد (گجرات) تائين پکڙيو ۽ مشهور ٿيو. تاج الدين محمود مڪيءَ بکر ۾ سڪونت اختيار ڪئي ۽ اتي پنهنجيءَ درويشيءَ ڪري مشهور ٿيو. حيدرآباد ۽

ڪوٽڙيءَ جي ساڻهن جي روايت موجب، پلا سائين جي شاهه جي پوٽي (يعني تاج الدين محمود مڪي بن مخدوم صدرالدين خطيب بن سيد محمد مڪي رحه) جي زيارت لاءِ هتان بڪرويندا آهن. سيد محمد مڪيءَ جي ٻئي پوٽي مخدوم علاؤالدين جي پٽ مخدوم فخرالدين جو اولاد پشت بپشت درگاهه جو مجاور ٿي رهيو، ۽ انهيءَ پيڙهيءَ مان هن وقت خليفو دين محمد درگاهه جو وارث آهي. (١)

مطلب ته ٻارهين صديءَ بعد سيد محمد مڪيءَ جي درگاهه نيرون ڪوٽ جو نمايان نشان رهي. قلعي واري اراضيءَ ۾ ۽ ان جي آسپاس اوائلي عربي دور جا بزرگ به دفن ٿيل هئا. ٿي سگهي ٿو ته قلعي جي سامهون 'اصحابيءَ جي قبر' انهن آڳاٽن بزرگن مان ڪنهن جي هجي. نسبتاً پوئين دور ۾ بخاري ساداتن مان به ڪي بزرگ اچي نيرون ڪوٽ ۾ رهيا. غالباً انهن ۾ سڀ کان آڳاٽو شاهه بخاري، قلعي واريءَ اراضيءَ ۾ ڏکڻ-اوڀر طرف مدفون هو، ۽ سندس قبر قلعي واريءَ نئين ڪالونيءَ ٺهڻ وقت به موجود هئي. ٻيو شاهه بخاري، ڪليڪٽريءَ کان ايرندي طرف دفن ٿيل آهي، جو پڻ شايد آڳاٽو آهي. حضرت سيد عبدالقادر جيلاني رحه جي اولاد مان سيد عبدالوهاب جيلاني، جنهن جو مزار قدمن جي پرسان آهي، اهو پڻ هتي جي آڳاٽن بزرگن مان آهي. مخدوم احمد نالي هڪ درويش هت سن ٩٣٦هه (١٥٢٩ع) ۾ هتي نيرون ڪوٽ ۾ وفات ڪئي (٢)، پر جيئن ته هو ٻاهر جو هو، انهيءَ ڪري غالباً هتي دفن ڪونه ٿيو. اهو سورهين صدي عيسويءَ جي اوائل جو واقعو آهي. اهڙيءَ طرح، ٻارهين صديءَ جي آخر کان وٺي سورهين صديءَ جي اوائل تائين بزرگن جا حوالا ملن ٿا ــ ۽ کٿي چئجي ته انهيءَ عرصي ۾ انهن درويشن جي دعائن سان نيرون ڪوٽ جي بستي آباد رهي.

نيرون ڪوٽ بابت تاريخي اشارا وري سورهين ۽ سترهين صدي عيسويءَ ۾ ارغونن، ترخانن ۽ مغلن جي دور ۾ ملن ٿا: مثلاً مرزا محمد باقيءَ نيرون ڪوٽ وارو علائقو مرزا محمد ترخان ۽ قاسم علي سلطان ساربان جي حوالي ڪيو (٣)؛ مرزا غازي بيگ جي عهد ۾ ٺٽي جي نواب خسرو خان جو ڏوهٽو نيرون ڪوٽ جو حاڪم هو (٤)؛ خواجه عبيدالله احرار جي اولاد مان خواجه ڪمال الدين، جو ارغونن سان گڏ آيو ۽ اچي ٺٽي ۾ رهيو، ان جو پوٽو خواجه ميرابو تراب بن خواجه مير شهاب الدين نيرون ڪوٽ ۾ پنهنجيءَ جاگير تي گذاريندو هو، ۽ اتي ئي وفات ڪيائين ۽ اتي ئي دفن ٿيو (٥). ظاهر آهي ته ارغونن ۽ ترخانن جي دور ۾ 'نيرون ڪوٽ' به ضلعي مثل هڪ علائقو هو، جو تختگاهه ٺٽي جي تابع هو. مرزا غازي بيگ اڪبر بادشاهه جي ڏينهن ۾ نواب هو، ۽ ان وقت 'نيرون ڪوٽ' جي انتظامي صورت اها ئي هئي. جهانگير جي ڏينهن ۾ شهزادي خورم يجي اچي سنڌ ۾ پناهه ورتي هئي، انهيءَ ڪري جڏهين هو "شاهجهان" جي خطاب سان بادشاهه ٿيو، تڏهين سنڌ کي ڪين وساريائين. ٺٽي ۾ جامع

(١) سيد محمد مڪيءَ جي حالات جو مدار ڪتاب "بحرالانساب" (قلمي) تي آهي. (٢) "تحفة الڪرام"، ص ٣٧٨. (٣) ايضاً، ص ١٨٢. (٤) ايضاً، ص ٢١٤. (٥) ايضاً، ص ٥٢٣.

مسجد کان سواءِ، سيوهڻ ۾ قلندر شهباز توڙي ڇتي امرانيءَ جي مزارن لڳ شاهجهان جي نوابن مسجدون نهرايون. ساڳيءَ طرح، شاهجهان جي عهد ۾ ٺٽي جي نوابن درگاهه سيد محمد مکيءَ ڏانهن بہ توجهہ ڪيو، ۽ فرمان جاري ڪري، مخدومن جا پاڻ ۾ اختلافات حل ڪيائون. شاهجهاني عهد ۾ انهيءَ قسم جو پهريون فرمان سن ١٠٣٨ع ۾ صادر ٿيو؛ ٻيو فرمان، نواب ابوالبقا اميرخان طرفان، ١٤-شعبان ١٠٥٢هه ۾ جاري ٿيو؛ ۽ ٽيون، نواب محمد رضا طرفان، ١٠٦١هه ۾ جاري ٿيو. ساڳيءَ طرح، عالمگير جي عهد ۾ پهريون فرمان نواب عزت خان طرفان سن ١٠٧٦هه ۾ جاري ٿيو، ۽ ٻيو نواب غضنفرعلي خان طرفان سن ١٠٧٧هه ۾ صادر ٿيو. پنج سال پوءِ، سن ١٠٨٢هه ۾، غالباً نواب عزت خان جي ڪوشش سان بزرگ جو روضو جڙي راس ٿيو: جيئن هيٺين ڪتبي مان ظاهر آهي، جو هن وقت روضي جي آڏو، الهندي طرف، ڪچي قلعي جي ديوار ۾ لڳل آهي:

ز عزّت بنا يافت خوش منظري،   کہ از فيضِ حق ميزند موجِ نور؛
بهشت آستان بوس خُلد"امِ او،   ز خاکِ درش سرمۂ چشمِ حور؛
بجستم ز دل سالِ تعميرِ او،   بگفتا خرد: زيبِ بزمِ حضور.

١٠٨٢

(سيد محمد مکيءَ جي درگاهه جي سال تعمير جو ڪتبو—جو هن وقت روضي جي الهندي طرف، ڪچي قلعي جي ديوار ۾ لڳل آهي.)

انھن فرمانن مان معلوم ٿئي ٿو تہ سترھين صدي عيسويءَ ۾ مغليہ سلطنت واري دور ۾ نيرون ڪوٽ جي آبادي قائم ھئي، پر بطور ھڪ علائقي جي ان جي اڳين حيثيت ختم ٿي چڪي ھئي، ڇاڪاڻ تہ انھن فرمانن ۾ "نيرون ڪوٽ" جي بدران "چاڪر ھالا پرڳڻو" ڄاڻايل آھي.

ارڙھين صديءَ ۾ جڏھين مغليہ سلطنت جو تسلط ختم ٿيو ۽ سنڌ ۾ ڪلھوڙن پنھنجي آزاد حڪومت قائم ڪئي تہ نيرون ڪوٽ جو ستل بخت بہ بيدار ٿيو. ڪلھوڙن کي تختگاھہ جي تلاش ھئي، تہ سنڌونديءَ کي وري پنھنجي نئين وھڪري لاءِ لوڇ پوڇ ھئي. جڏھين سنڌوندي اچي نيرون ٽڪر کي نوازيو ۽ الھندي طرف کان گدوبندر وٽان گس ڪيو، تڏھين غلام شاھہ بہ اچي قديم نيرون ڪوٽ واريءَ جاءِ تي نئون قلعو جوڙايو. اھو دلچسپ داستان ھن طرح آھي:

ڪلھوڙا فقيريءَ مان اميريءَ کي رسيا. موروثي طور سندن سڪونت ڪنھن اھڙي شھر ۾ ڪانہ ھئي جو ان کي پنھنجي گادي بنائين ھا. ميان يارمحمد سان بخت ياوري ڪئي جو ھن موجوده دادو ضلعي جي ھيٺئين پاسي ۾ پنھورن جي ملڪ تي قبضو ڪيو، ۽ پنھورن جي ئي مرڪزي شھر شڪارپور کي "خدا آباد" جو نالو ڏنئي، ان کي پنھنجي گاديءَ جو ھنڌ بنايو(۱). انھيءَ خداآباد جا کنڊرات دادوءَ جي اوريان، خداآباد جي اسٽيشن جي سامھون الھندي طرف موجود آھن. ميان نورمحمد ھڪ مستقل تختگاھہ قائم ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي، ۽ موجوده موري جي شھر کان ۷-۸ ميل اوپر طرف "محمد آباد" نالي شھر بڌائين: ان ۾ حياتيءَ جا پويان بہ سال ڪن مس گذاريائين جو احمد شاھہ ابداليءَ جي حملي جي خبر ٻڌي، پاڻ جيسلمير طرف نڪري ويو ۽ اتي ئي وفات ڪيائين. سندس لاش آڻي "محمد آباد" ۾ دفن ڪيائون، جو بعد ۾ صرف بزرگن جو قبرستان بنجي ويو. ميان نورمحمد جي وفات وقت ڪلھوڙن جي طاقت، ھيٺ لاڙ طرف بہ مضبوط ٿي رھي ھئي. ميان نورمحمد جو پٽ، محمد مراد ياب، عمرڪوٽ ۾ ھو جو گڏوسل احمد شاھہ ابداليءَ وٽان گاديءَ جي سند آڻي کيس پيش ڪئي. پوءِ محمد مراد ياب، عمرڪوٽ کان ايندي، نصرپور شھر جي سامھون ھڪ اراضيءَ کي پنھنجيءَ نئينءَ گاديءَ لاءِ منتخب ڪيو، ڇاڪاڻ تہ ان وقت دريا بہ نصرپور وٽان ٿي وڙھيو ۽ اھو ئي ملڪ سرسبز ۽ آباد ھو. اتي ھڪ وڏو شھر تيار ٿي ويو ۽ ان جو نالو "مرادآباد" رکيو ويو(۲). غالباً اھو شھر سن ۱۷۵۳ع جي آخر يا ۱۷۵۴ع جي شروع ڌاري تيار ٿيو. ھي شھر درياءَ جي سنّي سان ٻڌرايو ويو ھو، پر ساڳئي وقت درياءَ رخ بدلائي پنھنجي نئين راھہ قائم ڪرڻ لاءِ بيتاب ھو، ۽ انھيءَ ڪري نوان ڦاٽ ڦاڙي پوڏون پئي ڪيائين، ۽ سيپٽمبر ۱۷۵۷ع ۾ مرادآباد کي پڻ پوڙي ڇڏيائين. ميان محمد مراد ياب پيو ھڪ شھر سڪرنڊ پرڳڻي جي اپرندي پاسي ۾ ٻڌايو، ۽ ان جو نالو "احمدآباد" رکيائين(۳). اھا بستي اڄا تائين احمدآباد جي نالي سان شاھپور چاڪر جي نزديڪ موجود آھي.

---

(۱) "تحفة الڪرام"، ص ۲۹۲. (۲) "تحفة الڪرام"، ص ۲۷۴. (۳) ھيگ: "سنڌونديءَ جي دوآبي وارو ملڪ"، ص ۱۲۰.

ميان محمد مراد ياب جي قيد ٿيڻ ۽ ميان غلام شاهه جي طاقت ۾ اچڻ کان پوءِ مهينو سَس گذريو هو جو مرادآباد ۱۰- محرم ۱۱۷۱هه ۾ ٻڏي ويو؛ انهيءَ ڪري ميان غلام شاهه وري مٽي موري طرف، پنهنجي والد جي ٻڌايل "محمدآباد" جي پرسان، ساڳئي مهيني محرم ۱۱۷۱هه ۾ "الله آباد" جو نئون شهر ٻڌائي اتي رهيو(۱). ربيع ثاني ۱۱۲۷هه=ڊسمبر ۱۷۵۸ع ۾ غلام شاهه پنهنجي عيال سان هيٺ ڪاري ڏانهن روانو ٿيو، ۽ اورنگا بندر تي، "ڪجي" جي بستيءَ تي "شاهه ڳڙهه" نالو رکيائين، ۽ پوءِ ان جي سامهون بندر ٻڌارائي، ان تي "شاهه بندر" نالو رکيائين ۽ اتي پنهنجو اهل عيال رهايائين(۲). ان بعد وري نصرپور کان ۴ ميل اولهه طرف نئون شهر ٻڌايائين، جنهن جو نالو "شاهپور" رکيائين، ۽ ۲۵- محرم ۱۱۷۳هه= ۲۰- سپٽمبر ۱۷۵۹ع تي اچي هن نئين وسايل شهر، شاهپور، ۾ منزل انداز ٿيو. پر جيئن ته انهيءَ پسگردائيءَ ۾ درياءَ ٻئي پنهنجو رخ بدلايو، انهيءَ ڪري ٿوري وقت ۾ شاهپور جي ڇوڏاري واري لڳي ويئي. غالباً ان بعد هڪ دفعو وري مٽي وڃي ميان غلام شاهه ڪنهن ٻيءَ اراضيءَ جي تلاش ڪئي، ۽ الهندي پاسي جبلن جي ڪنار سان "خانوٽ" جو شهر ٻڌايو، پر آبڪلانيءَ ۾ درياءَ جي ٻوڏ جو خطرو محسوس ڪري ان جو آسرو لاٿائين(۳). ٻئي طرف شاهپور کي درياءَ جي رخ بدلائڻ سببان اچي واءُ ۽ مٽيءَ ڪنيو، انهيءَ ڪري وري انهيءَ طرف ٻي نئين "شاهپور" ٻڌائي ويئي. ۱۱۷۸هه=۱۷۶۴ع ۾ ميان غلام شاهه پراڻي شاهپور مان لڏي اچي نئين شاهپور وسائي، ۽ چار سال ڪن پيا اتي گذاريائين؛ پر جيئن ته درياءَ هميشه لاءِ اتان رخ بدلائي ڇڏيو هو، انهيءَ ڪري ميان غلام شاهه کي پڻ نئين تختگاهه جي تلاش ڪرڻي پيئي.

اهو ۵۹-۱۷۵۸ع وارو وقت هو جو سالن جي بيتابيءَ بعد درياءُ، هالن ۽ نصرپور کان وهندي هيٺ تائين، اٽڪل هڪ سؤ ميل، پنهنجو اصلوڪو پيٽ ڇڏي، هالن کان سڌو ڏکڻ طرف رخ رکي، نيرونڪوٽ جي الهندي کان وهڻ لڳو، جتان اڄ ڏينهن تائين وهندو رهي ٿو. انهيءَ تبديليءَ سببان ڏکڻ طرف درياءَ جو ۷۰ ميل ڊگهو "ريڻ" ڦاٽ سڪي ويو، ۽ نئون "ڦليلي" ڦاٽ، نيرون ڪوٽ کان ۱۷ ميل ڪن آتران نڪري، انهيءَ بستي جي اوير کان وهڻ لڳو. نصرپور واري ڇڏيل پيٽ ۾ غالباً آبڪلانيءَ وقت اٿل جو پاڻي ايندو رهيو، پر جيئن عرصو گذرندو ويو، تيئن اهو پيٽ ڦٽندو ويو. انهيءَ ڪري، نصرپور وٽان درياءَ جي رخ بدلائڻ کان چار سال ڪن پوءِ، جڏهين ميان غلام شاهه 'شاهپور' کي ڇڏي پنهنجي گاديءَ لاءِ نئينءَ جڳهه جي تلاش ڪئي ته قديم "نيرون ڪوٽ" واري بستي کيس هر نقطه نظر کان موزون نظر آئي. الهندي طرفان درياءَ جو نئون پيٽ، ته اڀرندي طرفان ڦليليءَ جو ڦاٽ هوس. ٽڪر واري اراضي مٿي هئي، انهيءَ ڪري ٻوڏ جو خطرو بلڪل ئي ڪونه ٿي نظر آيو. انهيءَ ڪري، مهيني ذي القعده ۱۱۸۲=جنوري ۱۷۸۹ع ۾، قديم نيرون ڪوٽ واريءَ اراضيءَ تي نئين قلعي ٻڌائڻ جي تجويز طي ٿي ۽ يڪدم ڪم شروع ٿي ويو.

(۱) "تحفة الڪرام"، ص ۲۷۵. (۲) ايضاً، ص ۲۷۷. (۳) هيگ: "سنڌونديءَ جي دوآبي وارو ملڪ"، ص ۱۲۰. البته هيگ خانوٽ جو ٻڌجڻ اول، ۶۰-۱۷۵۹ع ۾، ۽ شاهپور جو ٻڌجڻ پوءِ، سن ۶۳-۱۷۶۲ع ۾ ڄاڻايو آهي، جو قرين قياس ناهي. غالباً شاهپور مان سندس مراد نئين شاهپور آهي، جا پوءِ ۽ ٻيو پيرو ٻڌائي ويئي.

همعصر مؤرخ مير علي شير قانع ٺٽويءَ نيرون ڪوٽ تي نئين قلعي ۽ شهر ٻڌڻ بابت پنهنجي ڪتاب "تحفة الڪرام" ۾ هيٺيان حوالا ڏنا آهن: "مهيني ذوالقعد سن ١١٨٢ هه ۾، نيرون ڪوٽ جي سرزمين تي، جو هڪ مضبوط جبل آهي، تختگاهه بناڻ جي تجويز ٿي چڪي هئي" (ص ٢٨١). "نيرون ڪوٽ، جو هن ملڪ جو هڪ جهونو ۽ مشهور قلعو آهي، سو گهڻي وقت کان ڊهي ويو هو ۽ سندس شهرت وڃي هڪ ڳوٺڙي جيتري بيٺي هئي. سن ١١٨٢ هه ۾ ميان غلام شاهه ڪلهوڙي هن جاءِ کي پنهنجي خاص رهڻ لاءِ پسند فرمائي، مضبوط قلعي ۽ شاندار شهر جو بنياد رکيو. (قلعي ٺهڻ وقت) ڪن لاشن جي نڪرڻ وقت مائهن کي ڪي عجائبات نظر آيا. هتي سُتل ڪيترن بزرگن، جن کي فوت ٿئي سوين سال گذري ويا هئا، تن جا لاشا بلڪل صحيح سلامت نڪتا. انهن سان هڪ زال ۽ مرد پراڻين قبرن مان اهڙا تہ تازا نڪتا جو ڄڻ تہ زنده آهن. چون ٿا تہ اهي هڪٻئي جا عاشق-معشوق هئا. نئين قلعي ۽ شهر جو نالو 'حيدرآباد' مقرر ٿيو. قلعي جي مضبوطيءَ جو ڪهڙو بيان ڪجي! واقعي هن ڪان اڳ سنڌ ۾ اهڙو قلعو ڪو ورلي نظر ايندو" (ص ٣٣٣). "قلعو سن ١١٨٢ هه ۾ جڙي راس ٿيو. ان جي آڏو ساهون ٽڪر جي مٿان شهر اڏائي، رعيت کي قلعي جي حفاظت ۾ رهايائون. ذوالحج مهيني ۾ ديري (غازي خان) کان موٽڻ تي، (ميان غلام شاهه جن) اچي انهيءَ قلعي ۾ رهيا" (ص ٢٨١).

مير علي شير جي هن معتبر بيان موجب، ذوالقعد ١١٨٢ هه ۾ قلعي تيار ڪرڻ جي تجويز عمل ۾ آئي ۽ ١١٨٢ هه ۾ ئي قلعو جڙي راس ٿيو، جو ذوالحج ۾ ميان غلام شاهه اچي هت رهيو. انهيءَ مان ظاهر آهي تہ وڏيءَ همت ۽ محنت سان ڪم ٿيو هوندو جو ٻن مهينن ۾ هيءُ عاليشان قلعو جڙي راس ٿيو.

اها تاريخي حقيقت آن وقت جي حڪومت جي حسن انتظام ۽ آفيسرن جي همت تي شاهد آهي. غور ڪيو وڃي تہ باوجود وسائل، پئسي، وڏي سرڪاري عملي ۽ ڏار ڏارڪاتن جي، جيڪر هن وقت حڪومت طرفان اهڙي قلعي جي تعمير جي تجويز منظور ٿئي ها، تہ ايندڙ مهيني تائين اهڙو قلعو تيار ٿي سگهي ها؟ ۽ جي تيار ٿي سگهي ها تہ گهڻو وقت جٽاءُ ڪري ها؟ پر ان وقت، حاڪم کان وٺي مزور تائين، سڀني سچائيءَ ۽ ايمانداريءَ سان ڪم ڪيو، ۽ خود قلعي ۽ شهر جي بنجڻ وارو سال، ١١٨٢، هن قرآني آيت مان نڪتو تہ "يا رب اجعل هذا البلد امنا" — يعني تہ 'اي ڌڻي، هن شهر کي امن وارو ڪر!' اهوئي مادهٔ تاريخ سنگمرمر جي تعويذ تي ڪند ڪرايو ويو، جو بطور "سنگ بنياد" جي قلعي جي دروازي مٿان هڻايو ويو.٭ هيٺان انهيءَ تعويذ تي قلعي جي بناء بابت هي الفاظ ڏنل آهن: "بامر عالي مظهر ولايت ميان غلام شاه خان عباسي بن ميان نور محمد بن ميان يار محمد بن ميان نصير محمد عباسي بنا يافت."

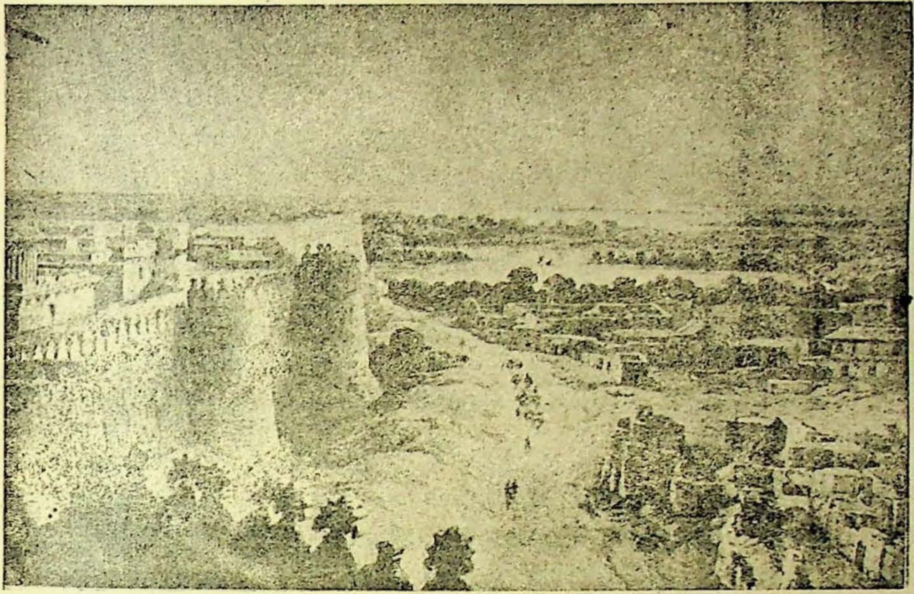

قلعي ۽ شهر جو نظارو ــــ ٽالپوري عهد جي تصوير

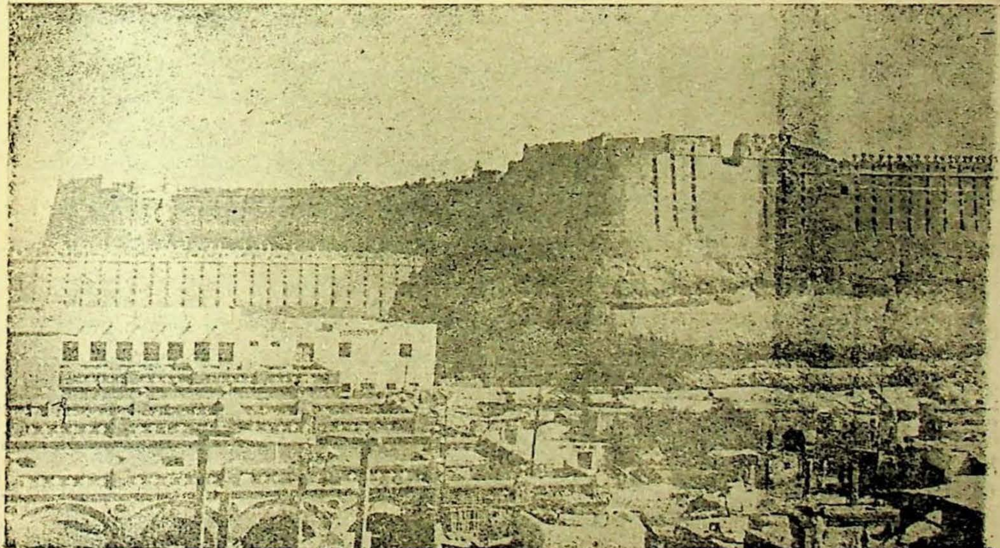

حيدرآباد جي قلعي جو نظارو، الهندي طرفان ــــ سَنَ، ١٩٥٨ع

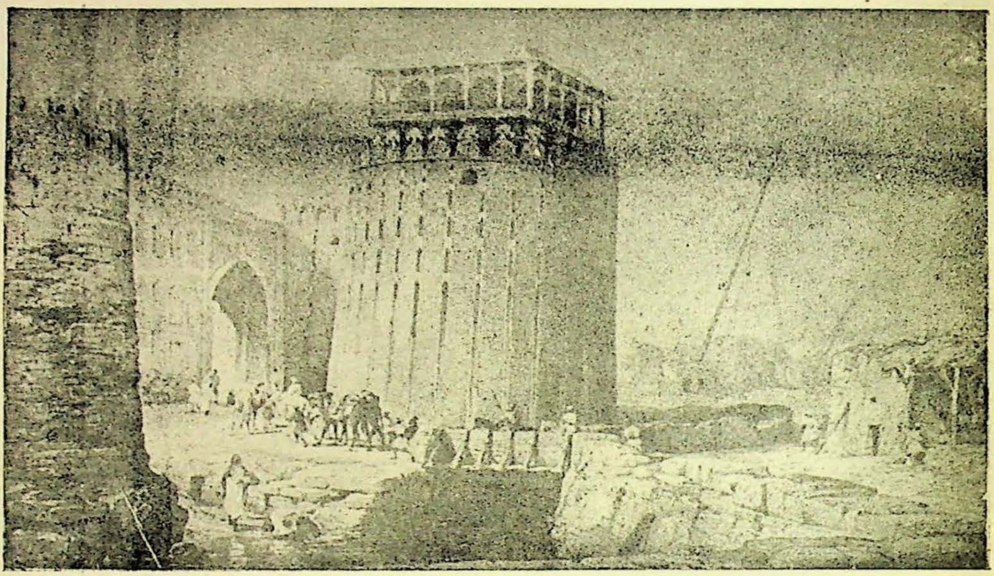

قلعي جو دروازو ۽ ان جي سامهون برج — تالپوري عهد جي تصوير

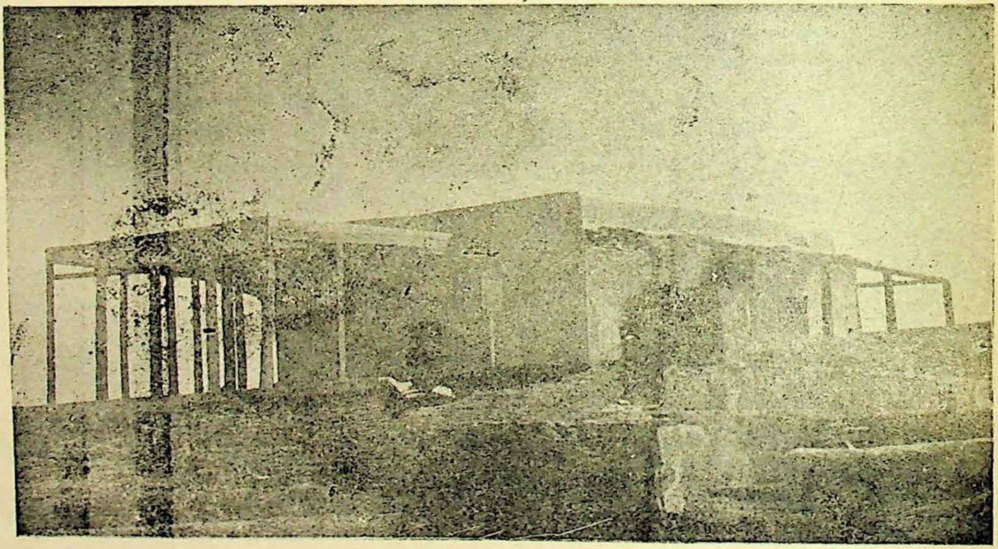

ميرن جي ڪچهريءَ (دربار) واري عمارت — قلعي اندر، شاهي دروازي جي سامهون

مئي، ١٩٥٨ع

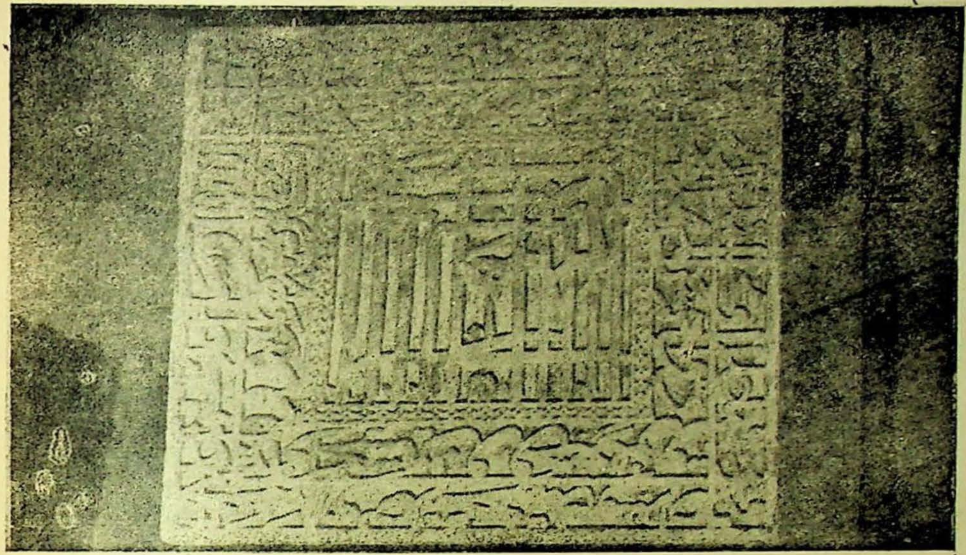

(قلعي جي سنگ بنياد وارو سنگمرمر جو تعويذ — وچ ۾ قلعي جو سال بنياد، ۽ هيٺان قلعي جي بانيءَ ميان غلام شاهه خان عباسيءَ جو نالو ڏنل آهي.)

ميان غلام شاهه جو پٽ ميان سرفراز، جو فارسي زبان جو اعليٰ شاعر هو، تنهن حيدرآباد جي آباد ٿيڻ واري سال بابت هيٺيان اشعار چيا:

در گلستانِ دانش و عرفان   بلبلِ طبعِ من کشود زبان
اي که داري خرد بيا بشنو   از زبانِ من خجسته بيان
که به سالِ نکو به ماهِ سعيد   و ز عنايات حضرتِ يزدان
حکم شد از جنابِ خاقاني   چون نزولِ قضا بر اهل جهان
از جنابي که پاسباني او   فخر باشد به قيصر و خاقان
آنکه از هيبتش فلک لرزد   همچو بيدي که او بود لرزان
مخزنِ سرِّ حق ميان صاحب   مظهرِ لطف ايزدِ منّان
سرور دين غلامِ شاهِ نجف   خادم الفقر شهريارِ جهان
تا که سازند قلعهٔ محکم   که بماند به دهر جاويدان
قلعه اي شد بنا که مانندش   کس نديده ست در همه دوران
قلعهٔ محکم و رفيع که نيست   همچو اين لاجورد گون ايوان
سعي کردند جملهٔ از خويش   بهرِ تاريخ او سخن سنجان
هر کسي گفت مصرعِ تاريخ   زادهٔ طبع چون درِ غلطان
نوبت آمد بمن سخن سنجي   من که بودم ز جمله هيچمدان

غوطه خوردم به بحر فکر و خیال — متحیّر چو مردمِ حیران
ناگهان گفت هاتفي که بگو — چون که هستي تو سرفراز جهان
از ”عطاهـاي واهبِ دیّان — حیدرآباد گشت آبـادان“ (۱)

اهو پڻ ظاهر آهي ته نئون قلعو واقعي قديم نيرون ڪوٽ واريءَ اراضيءَ تي پڌو ويو جو بنيادن ڪوٽ وقت هتان اڳوڻي وقت جا لاشا نڪتا. سامهون جيڪو شهر پڌايو ويو، ان بابت موجوده روايتن مان ايترو معلوم ٿئي ٿو ته شهر جي اها اراضي اتر طرفان قلعي لڳ، ۽ موجوده، شاهي بازار ڪان اوپر طرف، ’ظاهر بازار‘ جي لڳ ڀڳ هئي. ميان غلام شاهه جي وقت ۾ جن ماڻهن بابت يقيني طور چئي سگهجي ٿو ته اچي هن نئين شهر ۾ ويٺا، تن مان هڪڙا هئا ”ناهيان“، جي سڀ فوج جا ماڻهو هئا، ۽ ٻيا هئا توبن جا گوله انداز، جن کي پوءِ ”ٿل انداز“ ڪري سڏيو ويو. چون ٿا ته گوله اندازن جو وڏو شهباز خان هو، جو قنڌار مان آيو هو. ڪي ڪاسبي ۽ ڪاريگر ۽ دڪاندار ۽ واپاري به ضرور شهر ۾ بروقت وسايا ويا هوندا، پر انهن بابت هن وقت ڪو به احوال ملي نٿو سگهي. ميان صاحب جو وڪيل، ديوان گدو مل، جيئن خدا آباد ڪان ٻيڙين ۾ چڙهيو ته ٻيڙيون اچي الهندي طرفان حيدرآباد جي سامهون بيٺيون: گدو مل اتي ئي سڪونت اختيار ڪئي، ۽ اهڙيءَ طرح گدو بندر ۽ گدوءَ جي ٽنڊي جو بنياد پيو. ۱۱۸۵ھ ۾ ميان غلام شاهه حضرت سيد محمد مڪيءَ جي مزار جي حفاظت لاءِ ڪچو قلعو ٺهرايو، جنهن کي

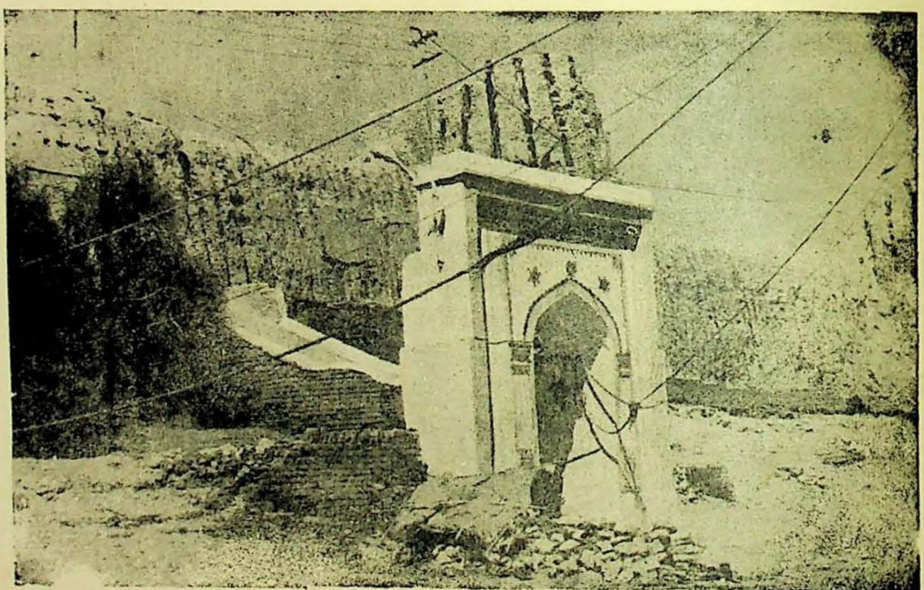

(شاهه مڪائيءَ وارو ڪچو قلعو، ۽ سامهون درگاهه ڏانهن ويندڙ چاڙهيءَ جو هيٺيون دروازو)

---

(۱) مختلف نسخن ۾ ”واهب اديان“، ”واهب ديان“ ۽ ”واهب منان“ پڙهڻيون ڏنل آهن. صحيح سال تاريخ ”۱۱۸۲“ آهي، جنهن جو استخراج غورطلب آهي.

اتر طرف گھٽي-ياگي ۾ وڌايو ويو. انهيءَ اترئين پاگي جو دروازو اپرندي طرفان جدا آهي، ۽ انهيءَ طرف جا برج ڏيکارين ٿا ته غالباً ميان صاحب هتي پنهنجا فوجي دستا رکيا، انهيءَ لاءِ ته جيڪڏهن ڏکڻ طرفان ڪو حملو ٿئي ته اها فوجي چؤڪي اوائلي مدافعت ڪري. ٽڪريءَ جي اترئين چيڙي تي، موجوده جيل کان اتر-اولهه طرف، ميان صاحب پنهنجي مقبري جي جاءِ منتخب ڪئي ۽ ان جي حفاظت لاءِ چوڌاري ڪچو قلعو ٺهرايو. انهيءَ قلعي جي دروازي وارا برج ڏيکارين ٿا ته اتي به انهيءَ اترئين پاسي جي چوڪسيءَ خاطر فوجي چؤڪي قائم ڪئي ويئي. ميان غلام شاهه جي وقت ۾، مجموعي طور سان، حيدرآباد جي لڳ ڀڳ اها ئي پکيڙ ۽ آبادي هئي.

قلعي جي تڪميل کان پوءِ چوٿين سال، سن ١١٨٦ هجري ۾، ميان غلام شاهه جهڙي باهمت ۽ نيڪ ڪردار حاڪم وفات ڪئي، ۽ وڃي دارالبقا ۾ آرامي ٿيو. ڪنهن چيو ته "ميان خُفته" (يعني ميان آرامي ٿيو)— ۽ انهيءَ فقري مان ئي، ابجد جي حساب موجب، سن وفات "١١٨٦" نڪتو. کيس شهر جي اتر ۾ تيار ڪرايل ڪچي قلعي اندر دفن ڪيو ويو. سندس پٽ ميان سرفراز مٿس روضو ٺهرايو، جو فن عمارتسازي جي لحاظ سان هڪ خاص اهميت رکي ٿو. روضي جي اندر ڏاکڻيءَ ديوار ۾، محراب مثل دروازي جي مٿان، تاريخ وفات بابت ميان سرفراز

(ميان غلام شاهه جي مزار وارو ڪچو قلعو— قلعي جو ٻاهريون دروازو)

جا چيل هيٺيان اشعار سهڻي خط ۾ لکيل آهن، جن جي آخري مصرع "جنات فيها خالدا" مان هن نيڪ خصلت حاڪم جو سال وفات، ١١٨٦، نڪري ٿو:

آه از بي مهريء گردون دون — آه از نيرنگِ چرخِ نيلگون
شهسوارِ عرصهٔ نام وري — شهريار تختگاهِ سروري
آفتابِ برجِ عزّت را شعاع — هردو عالم بود حکمِ او مطاع
آنکه حکمش از سعاداتِ فلک — بود جاري از سما تا بر سمک
خسروان را بر درِ او التجا — تاجداران بر زمينش جبّه سا
خسروِ دوران غلام شاهِ دين — آنکه بوسيده فلک او را زمين
از جهان بگذشت در رضوان شتافت — از درِ حق آنچه مي بايست يافت
روضهٔ بر مرقدِ آن شهريار — شد بنا چون سقف گردون روزگار
نورِ او چون روضهٔ قصرِ بهشت — دلکشا چون جنّتِ مينو سرشت
سالِ تاريخش 'سرافراز' از خيال — جستجو مي کرد باصد اختلال
ناگه از تنزيل در داد اين ندا — هاتفي: جنّات فيها خالدا

١١٨٦

(مياں غلام شاهہ جو سال وفات، "١١٨٦ هہ" — روضي جي اندر، ڏاکڻيءَ ديوار تي، مياں سرفراز جا اشعار)

مِيان غلام شاهہ جي توجهہ سان حيدرآباد جو بخت کليو، پر اجا تخت کوٽ ۾ مليو. مِيان غلام شاهہ جي وفات بعد سندس پٽ، مِيان سرفراز، هالن لڳ "خدآباد" کي پنهنجي گادي بڻايو(١). ان وقت کان وٺي، ويندي مير فتح علي خان جي ڏينهن تائين، تخت جي تِراري جي اٿل خدا آباد ڏانهن ٿي رهي. البتہ مِيان غلام شاهہ حيدرآباد ۾ دفن ٿيو، انهيءَ ڪري ڪلهوڙي

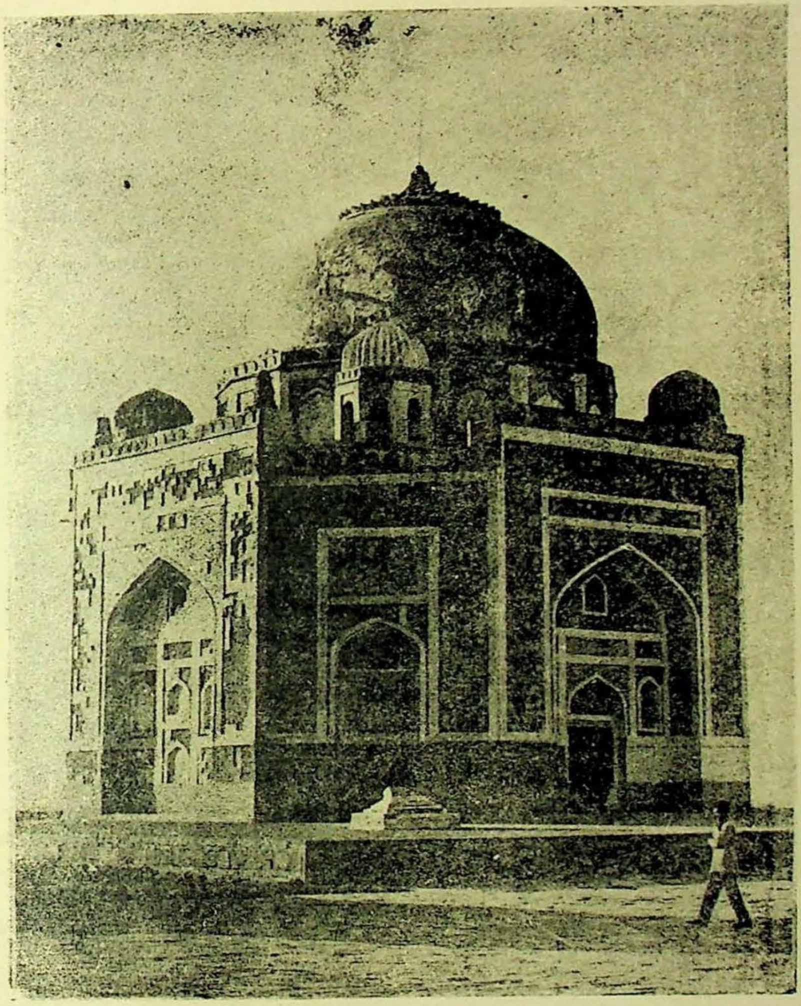

(مِيان غلام نبيءَ جو قبو)

---

(١). علم حوالن موجب، مِيان سرفراز سن ١١٨٦هہ ۾ هيءُ نئون "خدا آباد" بڻايو.

خاندان جو مقام قري حيدرآباد ٿيو. ميان غلام نبي جڏهين مير بجار خان جي مقابلي ۾ لياري (لڳ جهول، تعلقو سنجهورو) واريءَ جنگ ۾ مارجي ويو، تڏهين ڪيس هت آڻي دفن ڪيو ويو. ميان غلام نبيءَ جو قبو، ميان غلام شاهه جي مزار ۽ گرلس ڪاليج جي وچ تي هڪ وسيع ايوان ۾، هڪ ڪشادي ٿلهي جي وچ تي، نهايت سهڻي سٽاءَ سان اڏيل آهي. ميان غلام شاهه جو ياءُ ميان عطر خان پڻ هتي ئي دفن ٿيو. سندس قبر گورنمينٽ گرلس ڪاليج جي حدن اندر هڪ چوديواريءَ ۾ گڏ بيٺل، ٻن وڏين قبرن سان اڀرندي طرف واري آهي. ان بعد جڏهين ميان عبدالنبي، ميان سرفراز ۽ ٻين ڪلهوڙن صاحبزادن کي قلعي جي هڪ قيدخاني ۾ قتل ڪرايو ته انهن کي ٽڪريءَ ڪان هيٺ الهندي پاسي دفن ڪيائون. اهو 'شهيدن جو قبرستان' سڏجڻ لڳو، جتي پوءِ طاهر خدمتگار، الهداد چنڊ ۽ ٻيا مشهور ماڻهو به دفن ٿيا.

سن ١١٩٨هه=١٧٨٣ع ۾ ڪلهوڙن جي حڪومت ختم ٿي ۽ ٽالپورن جو دور شروع ٿيو. شروع وارا سال بدستور ٽالپورن جو تختگاهه به خداآباد رهيو.

ميان غلام شاهه حيدرآباد جي بخت کي بيدار ڪري ويو هو، پر ان جي بلند اقبال جو ستارو حقيقي معنيٰ ۾ تڏهين روشن ٿيو، جڏهن فاتح سنڌ مير فتح علي خان، سن ١٧٨٩ع (؟) ۾ خداآباد کي هميشه لاءِ ڇڏي، هڪ باقاعدي تجويز ۽ تياريءَ سان اچي حيدرآباد کي تخت ۽ طاقت جو مرڪز بنايو. پهريائين شهر جي سٽاءَ ۽ آباديءَ طرف توجهه ڏنائين. خداآباد ۾ جيئن وچان سڌي بازار هئي، تيئن قلعي جي دروازي جي سامهون سڌي بازار قائم ڪيائين. جيئن ته اڳين آبادي انهيءَ شاهي بازار جي منڍ ڪان اوڀر-اتر طرف هئي ۽ اها سڄي مسلم آبادي هئي، انهيءَ ڪري شاهي بازار جي اوڀر طرف مسلمانن کي آباد ڪيائين. شاهي بازار جي اولهه طرف، قلعي جي سامهون غالباً اڳ به ڪجهه مسلمان آبادي هئي، جا هاڻي اڳتي جمن شاهه جي پڙ تائين وڌي. البته انهيءَ ٽڪر ۾ ديوان گدومل ۽ سندس ڪٽنب کي، جي گدو بندر مان لڏي آيا، "مير مير محمد خان جي پڙ" جي پرسان، اڀرندي طرف جاءِ ڏني ويئي — گدواڻي گهٽي انهيءَ ڪٽنب جي اصلي جاين جو يادگار آهي. وڏو توجهه ڪاريگرن ۽ ڪاسبين جي آباديءَ تي ڏنو ويو، جيئن هنر جي ترقي ٿئي ۽ ڪارخانن ذريعي شهر شاهوڪار ٿئي. واڍا ۽ رازا خداآباد مان آندا ويا، ۽ انهن خداآبادي واڍن کي "واڍن جي پڙ" واريءَ اراضيءَ ۾، ۽ رازن کي ڪاهي روڊ واريءَ زمين تي آباد ڪيو ويو. فوجي ضرورت لاءِ — "تيوَرا" قوم جا ماڻهو، جي تراريون صاف ڪندا هئا؛ رتناڻي، جي خيمه دوز يا تنبو ٺاهيندڙ هئا؛ ٽال بند، ۽ نوبتون نغارا مڙهيندڙ "بزگر"، آڻي ويهاريا ويا. "گولہ انداز" جي ڪلهوڙن جا ماڻهو هئا، تن کي پهريائين شڪ جي نگاهه سان ڏٺو ويو، جنهنڪري شهباز خان روپوش رهيو (۽ چون ٿا ته وفات به اتر سنڌ ۾ ڪيائين ۽ ڪيس آدم شاهه جي ٽڪريءَ تي دفن ڪيو ويو)، پر پوءِ گولہ اندازن جي دلجوئي ڪري ڪين آباد ڪيو ويو. بندوقون ۽ هٿيار ٺاهيندڙ مستري ۽ لوهار توڙي 'خاطوبند' ڪاريگر، جي هٿيارن جي ڳنن توڙي عاج ۽ ڪاٺ جي سامان تي

جڙاوت جو ڪم ڪندا هئا، تن کي وسايو ويو(۱). پائيخان، جنهن جي نالي چاڙهي سڏجي ٿي، سو ترارين ٺاهڻ جو ڪاريگر هو. بهرحال، مير فتح علي خان جي عهد ۾ ۽ ڪانئس پوءِ حيدرآباد ڪاسبين، ڪاريگرن ۽ ڪارخانن جو مرڪز بڻجي ويو. ڪوري، ڪتي، کهنباتي، رنگريز، زري‌دوز، پاٽولي، زرگر (سونارا)، وينجهر، چوڙيگر، ڦٽي‌گر، سراز، ڪمانگر يا نقاش، لوهار، ٺاٺارا ۽ ڪاسائي، شهر جي آباديءَ جو اهم حصو بڻجي ويا. انهيءَ عام آباديءَ کان سواءِ ٽالپر حڪمرانن پنهنجن نوابن، خدمتگارن، آخوندن ۽ طبيبن کي به موزون جايون سندن حويلين، سرائن ۽ اوطاقن لاءِ ڏنيون. شهر جي آباديءَ جا خاص حصا شاهي بازار جي ڀنهي پاسي گهٽين، پاڙن يا پڙن جي نالن پويان مشهور ٿيا. ٽالپوري عهد ۾ خاص شهري آباديءَ جو تفصيل لڳ‌ڀڳ هيٺينءَ طور هو.

(الف) شاهي بازار جو الهنديون پاسو (ڏکڻ کان اتر): قلعي جي دروازي آڏو وڏو برج هو، جنهن تان سڌو شاهي بازار تي توڙي الهندي ۽ اڀرندي پاسن طرف نظر پئي پوندي هئي. انهيءَ برج جي الهندي طرف ”مير نصيرخان جو پڙ“ هو، جنهن جي پرسان اتر طرف ”مير ميرمحمد خان جو پڙ“ هو. انهيءَ جي پرسان جمعدار ڪَوڙي ناريجي جون حويليون هيون، جتي ناريجن واري مسجد اڃا تائين موجود آهي. هيٺ اولهه طرف پائيخان لوهار جو پاڙو ۽ پڙ هو، جنهن تان ”پائيخان جي چاڙهيءَ“ جو نالو پيو. انهيءَ چاڙهيءَ جي مٿان ٺاٺارن جو پاڙو هو. مٿي، ”اصحابيءَ جي قبر“ لڳ، نال‌بندن جي مسجد ۽ پاڙو هئا. مير ميرمحمد خان جي پڙ کان اڀرندي پاسي ديوان گدومل وارن جا گهر ۽ سرائون هيون. جمن شاهه جي پڙ وٽ زرگر يا سونارا آباد هئا. ساڳيءَ جاءِ تي ڪتين جو پاڙو هو، جي مير صاحبن جا ڪپڙا ڏوئندا هئا. منجهانئن آخر ۾ حسين بخش ڪتي هو، جو هزهائنس حاجي نورمحمد خان وارن جا ڪپڙا ڏوئندو هو. اتان اتر طرف اڳتي ”پرورشاهه جو پڙ“ هو، جنهن جي پرسان خاطوبندن جو پاڙو ۽ خاطوبندن جي گهٽي هئي، جا ”چوڙيگرن جي گهٽي“ پڻ سڏبي هئي: پاڪستان بعد اها ”ريشمي گهٽي“ جي نالي سان مشهور ٿي وئي آهي. پڻ جمن شاهه جي پڙ بعد وينجهرن جو پاڙو هو، جي مٽيا موتي ونڌيندا هئا. ان جي لڳ پيرو شاهه جو مزار هو، جتي مير صاحبن طرفان مسجد جوڙائي وئي، جا مير غلام‌عليءَ جي نالي سان مشهور ٿي. پرسان مرزا لطف علي جو پڙ، ۽ بوچالي‌شاهه جو پڙ هو، جنهن تان ”بوچالي‌شاهه جي چاڙهيءَ“ تي نالو پيو. هيٺ وري ”پڪا پير وارو اوتارو“ هو، جتي بلوچ سردارن جي وڏي اوطاق هئي. جمن شاهه جي پڙ کان وٺي چوڏڪي گهٽيءَ تائين خدا آبادي هندو پائيندا، ۽ چوڏڪي گهٽيءَ کان وٺي سري‌گهاٽ تائين خدا آبادي هندو عامل آباد هئا. هيٺ الهندي طرف ڪاسائين جو پڙ ۽ احسان علي‌شاهه جو اوتارو هئا، جتي پڻ ٻاهريان قومي سردار اچي اوطاقي ٿيندا هئا.

(1) "They (the Talpur rulers) had induced skilful gun-smiths and inlayers to settle in Hyderabad." (Aitken E.H.: *Gazetter of the Province of Sind*, Karachi, 1907, P. 137.)

(ب) شاهي بازار جو آپرند يون پاسو (ڏکڻ کان آتر): قلعي جي سامهون، شاهي بازار کان اوپر طرف جيڪا گهٽي اتر-اوپر رخ تي وڃي ٿي، اها "طاهر بازار" هئي، جنهن تي اهو نالو نواب سرائي طاهر خدمتگار جي نالي تان پيو. سرائي طاهر خدمتگار پاڻ قلعي اندر رهندو هو. طاهر بازار کان اندر تي اشرف شاهه بخاريءَ جي مزار وارو محلو هو. انهيءَ لڳ، "لونگ پڪت جي گهٽي" واريءَ اراضيءَ ۾ صيقل گر تيوَرا رهندا هئا، جي تراريون صاف ڪندا هئا. انهن مان عبدالڪريم تيوَرو، مير حاجي نورمحمدخان واري وقت ۾ هو. تيوَرن جي پرسان ٽٽيگر رهندا هئا، جن جي پاڙي لڳ "نهال شاهه جو پڙ" هو. ان جي پرسان زري دوزن جو محلو هو. هتي جي ڪاريگرن جو زري دوزيءَ جو ڪم مشهور هو، ۽ ٽالپوري عهد جي خاتمي بعد، سال ١٨٧٥ع ۾ پڻ هت هڪ سؤ ڪاريگر هئا، جي سون ۽ چانديءَ جي زريءَ جو ڪم ڪندا هئا. هن پوئين زماني ۾ اوستو محمدصالح ۽ اوستو عبدالله زري دوزيءَ جي هنر جا آخري ڪاريگر ٿي گذريا. زري دوزن سان لڳ، "کهنباٽي گهٽيءَ" وٽ کهنباٽين جو ويڙهو هو، جي رڱاوت جو ڪم ڪندا هئا. ان جي پرسان فقيري جوٽيجي خدمتگار جو پڙ هو، جو هيئنر عام طور "فقير جو پڙ" سڏجي ٿو. ان جي پرسان ميان يونس وارن جون حويليون هيون. ميان يونس جي لياٽي مير محمد نصيرخان جي گهر ۾ هئي، ۽ ڏانهنس نظربنديءَ واريءَ حالت ۾ مير صاحب جيڪي ڪلڪتي مان خط لکيا، سي ادبي لحاظ سان توڙي خانداري تعلقات جي نقطنظر سان وڏي اهميت رکن ٿا. ان بعد نواب محمدخان ٽالپور جي نالي پويان جيڪا "نواب جي چاڙهي" يا "ٽوڙهي جي چاڙهي" سڏجي ٿي، ان جي ڏکڻ طرفان رتناڻين جو پاڙو هو، جي "خيمه دوز" هئا، ۽ مير صاحبن جا تنبو ٺاهيندا هئا. منجهانئن بهادرخان مشهور ٿي گذريو. انهن جي پرسان ڪمانگرن يا نقاشن جو پاڙو هو. چاڙهيءَ جي اتران نواب صاحب جون سرائون ۽ اوطاقون هيون، جتي بعد ۾ جناب قاضي امام علي صاحب مختياڪار ۽ منجسٽريٽ جن رهڻ لڳا. ان جي پرسان طبيبن جو پاڙو هو، جن مان وڏو حڪيم محمود انصاري، سندس پٽ محمد حسن، ۽ حڪيم محمد جعفر ٿي گذريا. اتان اڳتي "گنج بخش جو پڙ" هو، جتي پڻ نقاش رهندا هئا، ۽ اها تائين رهن ٿا. ان بعد شيرائي مُلن جو پاڙو، ۽ اڳتي هاشميائين ۽ خميرائين جا پاڙا هئا. ان بعد "ناهين جو پڙ" هو، جتي ناهيان رهندا هئا، جي ڪلهوڙن جي ڏينهن کان فوج ۾ هئا ۽ ميرن جي ڏينهن ۾ پڻ معتمد فوج ۾ شمار ٿيل هئا. ناهين جي پڙ جي اولهه ۾ ڪتين جو ويڙهو هو، ۽ ان جي اولهه ۾ "سانول شاهه جو پڙ" ۽ "مڇي هٽ بازار" هئا. ساڻي انهيءَ مڇي-هٽ-بازار ۾ اڇي مڇي وڪڻندا هئا. ناهين جي پڙ جي اتر ۾ "امير شاهه بخاريءَ جو پڙ" ۽ "دينوءَ جو پڙ" هئا. امير شاهه آچ جي ساداتن مان هو ۽ مير نصيرخان جي ڏينهن ۾ هت آيو. دينو شيخ نيروني هو، ۽ سندس اولاد مان ميرن جو مشهور خفتي شڪاري "محمد شينهن مار" ٿيو. ان بعد قاضين ساداتن جو پاڙو هو، جن مان مشهور شاعر فاضل شاهه ٿيو. انهن جي پرسان "گل اندازن" يعني گولنداز جو پاڙو هو، جن مان هن پوئين دور ۾ ميان علي بخش، ڊرائينگ

جو استاد، مشهور ٿيو. جو هن وقت رٽائرڊ ۽ پيرسن آهي. گل اندازن جي اتر ۾ ڪوري رهندا هئا ۽ سندن "ڪورين جو پڙ" اڃا تائين مشهور آهي. ان جي اتر ۾ واڍن جو پاڙو هو، جنهن سندن "واڍن جو پڙ" مشهور آهي. واڍن جي پڙ کان اوڀر طرف "خيرشاهه جو پڙ" هو، ۽ اتر طرف "سخيءَ جو پڙ" هو. ان طرف اهو شهر جو ڊنگ هو. البته ڏومڻ واهه طرف فتح فقير جو مشهور اوتارو هو، ۽ ٽئين نمبر تلاءُ طرف سرازن جو ويڙهو هو. قلعي جي سرن لاءِ اوڀر طرفان مٽي کڻي ويندي هئي، ۽ اهي کڏون پاڻ ۾ ملي هڪ وڏي ڪاهيءَ جي صورت ۾ بنجي پيون، جنهن کي "ڪانگن ڪاڏي" ڪري سڏيندا هئا. انهيءَ تي اهو نالو چون ٿا ته انهيءَ ڪري پيو جو اتي ڪا پاجهريءَ يا جوئر جي پوک هئي، جا هاريءَ کان زوريءَ ڪانءَ ڪاڻي وياڻ انهيءَ ڪري اها بني، جا ڪاهيءَ جي ڪپ تي هئي، "ڪانگن ڪاڏي" سڏجڻ لڳي ۽ بالاخر ڪاهيءَ تي ئي اهو نالو پئجي ويو. انهيءَ 'ڪانگن ڪاڏيءَ' تي به بلوچ سردارن جون اوطاقون هونديون هيون. قلعي ۽ شهر جي انهيءَ مرڪزي آباديءَ جي چوڌاري نوابن ۽ خاص ماڻهن جا ٽنڊا هئا. الهندي طرف گدوءَ جو ٽنڊو يا گدوبندر بدستور موجود هو. جهانيان پوٽه ساداتن مان سيد وڏل شاهه بن سيد حامد ڪبير بن حسن جهانيان رحه، جو اصل شاهپور جهانيان (تعلقو مورو) مان ٻروڌي طرف هليو ويو هو، سو ميرصاحبن جي پيغام تي حيدرآباد آيو ۽ جيئن ته هت سندس پٽ حامد شاهه وفات ڪئي، انهيءَ ڪري صفا الهندي طرف، ٽڪر جي هيٺان، "ٽنڊو جهانيان" آباد ڪري، هميشه لاءِ ويهي رهيو. ٽنڊي جهانيان جي اوريان ڏکڻ طرف، ۽ گدو واري رستي کان اتر طرف، چانگ قوم مان هڪ مرداني عورت "مائيءَ ماهڻ" جي نالي پويان "مائي ماهڻ جو ٽنڊو" مشهور ٿيو، جتي اڄ تائين ڪي گهر آباد آهن. مٿي ٽڪر تي يونيورسٽيءَ جي اولهه طرف، "اميدن پرئي" جي مقبري کان وٺي ڪليڪٽريءَ تائين، وزير اعظم نواب ولي محمد خان لغاريءَ جو "ٽنڊو نواب ولي محمد" هو. انگريزن جي قبضي بعد اها آبادي موجوده ٽنڊي ولي محمد واريءَ جاءِ تي منتقل ڪئي وئي. هيٺ ڏکڻ طرف مير غلام حسين خان "ٽنڊو غلام حسين" ٻڌو. قلعي ۽ شهر کان اوڀر طرف، مير مير محمود خان جي حويلين ۽ اوطاقن پويان، "ٽنڊو مير محمود" قائم ٿيو. ان جي اتر طرف، حڪيم ۽ وزير آغا اسماعيل شاهه ۽ سندس اولاد جي پاڙي جي نالي پويان، "ٽنڊو آغا" ٿيو. اتان موجوده ريلوي کان ڏکڻ طرف، محمد يوسف خدمتگار "ٽنڊو يوسف" ٻڌو. ٽنڊي مير محمود خان جي اولهه ۾ طيب خدمتگار "ٽنڊو طيب" ٻڌو. نواب محمد خان ٽالپر جي نالي پويان، ٽليليءَ جي اپرندي طرف "ٽنڊو نورهو" مشهور ٿيو. مير شهداد خان جي ماڻهن، الهداد چنڊ، سندس ڪوٽ نسبتاً پوئين دور ۾ ٻڌو. ساڳيءَ طرح، الهندي پاسي ٽنڊو مير نور محمد خان به پوئين دور ۾ ٻڌايو ويو.

اهو هو ٽالپوري عهد ۾ حيدرآباد شهر ۽ ان جي چوڌاري آباديءَ جو خاڪو. ان کان پوءِ هن شهر ۾ وڏا انقلاب ڏٺا آهن: ١٨٤٣ع ۾ انگريزن جو سنڌ تي غاصبانه قبضو، ۽ ان بعد، سؤ کن سالن کان پوءِ، ١٩٤٧ع ۾ پاڪستان جو قيام. انگريزن جي قبضي هتان جي نيڪيءَ،

اخلاق، تمدن ۽ روايات ۾ جيتريقدر ڦيرو آندو، اوتروئي حيدرآباد شهر جي در و ديوار کي تبديل ڪيو. حيدرآباد حڪومت جو تختگاهه نه رهيو. هتان جا حڪمران قيد ٿي وڃي ڪلڪتي ۾ ڏينهن ڪاٽڻ لڳا ۽ پويان قلعي واريون جايون ڊٺي ويون. حاڪمن جي وڃڻ کان پوءِ نواب ۽ خدمتگار پڻ ڏڪانجي پيا ۽ تمدن ۾ ڪا طراوت ۽ تازگي نه رهي. هتان جا عالم اديب، آخوند ۽ طبيب، ڏتڙجي ويا. نئين دور ۾ نوان قانون ۽ نوان رجحانات پيدا ٿيا. پراڻيءَ آباديءَ مان فقط هندو عامل ۽ پائيبند اوج کي پهتا ۽ سندن دولت سببان نيون جايون ۽ نوان پاڙا وڌيا. ڏکڻ طرف هيرآباد وڌيو. جاءِ جي تنگيءَ سببان قلعي جهڙي تاريخي يادگار کي پڻ هڪڙي پاسي کان ڊاهي، نيون جايون جوڙايون ويون. الهندو ڪچو ۽ صدر، پڻ نئين طور آباد ٿيا. گورنمينٽ جون آفيسون، اسڪول، اسپتالون ۽ ڪاليج نئين دور جي ترقيءَ جا نشان بنيا. حيدرآباد جو شهر ريلوي ذريعي ڪراچيءَ ۽ سکر، بلڪ بمبئيءَ ۽ لاهور سان ڳنڍجي ويو. ان بعد ١٩٤٧ع ۾ قومي آزاديءَ جو انقلاب آيو. هندو عامل ۽ پائيبند، جن کي انگريزي دور حڪومت وارن هڪ سؤ سالن ۾ سڀ نعمتون نصيب ٿيون ۽ هو حيدرآباد شهر جا وارث ۽ سنڀاليندڙ بنيا، تن هي شهر خالي ڪيو ۽ سندن جاءِ اچي مهاجر آباديءَ والاري. ١٩٤٧ع کان پوءِ حيدرآباد جي آدمشماري ايترو نه وڌي آهي جو ان جو گذريل تاريخ ۾ مثال ڪونهي. شهر جي گوشي گوشي ۾ نئينءَ آباديءَ وڌڻ سان گڏ "شاهه لطيف آباد" جهڙو حيدرآباد جو نئون پاڳو آباد ٿيو آهي. ڪوٽڙي براج جو ٺهڻ، وڏن ڪارخانن جو قائم ٿيڻ، سنڌ يونيورسٽيءَ جو حيدرآباد ۾ منتقل ٿيڻ، ريڊيو اسٽيشن لڳڻ، ۽ ڪمشنري پوڻ، هن نئين دور جا نمايان نشان آهن. حيدرآباد وري هڪ نئين مرڪزي حيثيت جو مالڪ بنجي رهيو آهي، جنهن جو تاريخي جائزو وٺڻ قبل از وقت آهي.

البته هن ڪانفرنس ذريعي عالمن، اديبن ۽ شاعرن جو هيءُ ميڙ حيدرآباد جي اڳين علمي روايتن جي هڪ ڪڙي آهي. 'حيدرآباد' کان اڳ به هيءَ 'نيرون ڪوٽ' واري ننڍڙي بستي شاعرن جو گهر هئي. مير علي شير قانع پنهنجو ڪتاب "مقالات الشعراء" حيدرآباد جي بڌجڻ کان ٨ سال اڳ، سن ١١٧٤هه ۾ لکي پورو ڪيو، جنهن ۾ هتان جي ڪن نالي وارن شاعرن جو ذڪر موجود آهي: مثلاً محمد احسن (احسن) نيرون ڪوٽي، ملا بهاءالدين (بهائي) نيرن ڪوٽي، ملا رحيم الله (رحيم) نيرن ڪوٽي، ملا شهاب (شهاب) نيرن ڪوٽي، عبدالجميل (جميل) نيرن ڪوٽي، عبدالقادر (قادري) نيرن ڪوٽي، ۽ ملا محمد (سيار) نيرن ڪوٽي، جنهن چيو ته

گر سوي حقيقت نبود راهِ مجاز،   در دامنِ گل دست چرا زد شبنم.

ان بعد ڪلهوڙن جي دور جي ادبي مجلسن جو نمائندو، فارسيءَ ۾ صاحب ديوان ۽ سنڌي توڙي اردو جو شاعر، ميان سرفراز، هتان اسان کان چار فرلانگ کن اتر طرف آرامي آهي، ۽ جڏهن زماني جي بي‌ثباتيءَ ۽ مسلسل تبديل بابت پنهنجو اردو فرد پڙهي رهيو آهي ته

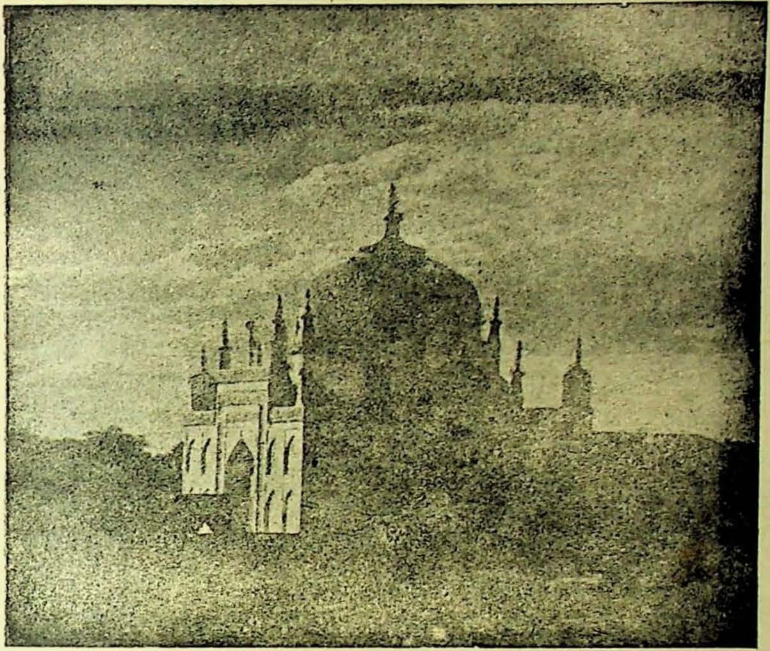

(ميان سرفراز جو مزار — شهيدن جو مقام)

ارے بلبل، کسے پر باندهتي هو آشيان اپنا،
نہ گل اپنا، نہ باغ اپنا، نہ لطفِ باغبان اپنا.

ٽالپوري عهد جي علمي ۽ ادبي مجلسن جو باني مباني، حافظ قرآن ۽ شاعر سخندان، مير ڪرم علي خان "ڪرم" ٻہ هتان کان ڇهہ فرلانگ کن اتر طرف، "ميرن جي قبن" واري مرڪزي قبي ۾ آرامي آهي. پاڻ پنهنجي وقت جي فارسي شاعرن جي ڪلام جو انتخاب "محڪ ڪمال" جي نالي سان مرتب ڪرايائين. سندس ديوان، خود سندس هٿ لکيل ديباچي سان، سندس يادگار آهي. جيئن سندس دربار شاعرن ۽ اديبن جو مرڪز هئي تئن هن وقت سندس مرقد پڻ شاعرن ۽ سخن سنج صاحبن جي هڪ گروهہ جو مرڪز آهي، جن ۾ مير مراد علي خان "علي"، مير نصير خان "جعفري"، مير حسين علي خان "حسين"، مير شهداد خان "حيدري"، ۽ مير عباس علي خان "مومن" ڪيس چوڏاري ويجها ستل آهن؛ باقي مرزا خسرو بيگ "غلام" (صاحب ديوان) ٻاهران اوڀر طرف هڪ چارديواريءَ ۾ چوڪنڊي هيٺ آرامي آهي، تہ آغا زين العابدين "عابد" (صاحب ديوان) مرزا خسرو بيگ واري حاطي کان ٻاهر ڏکڻ طرف، ۽

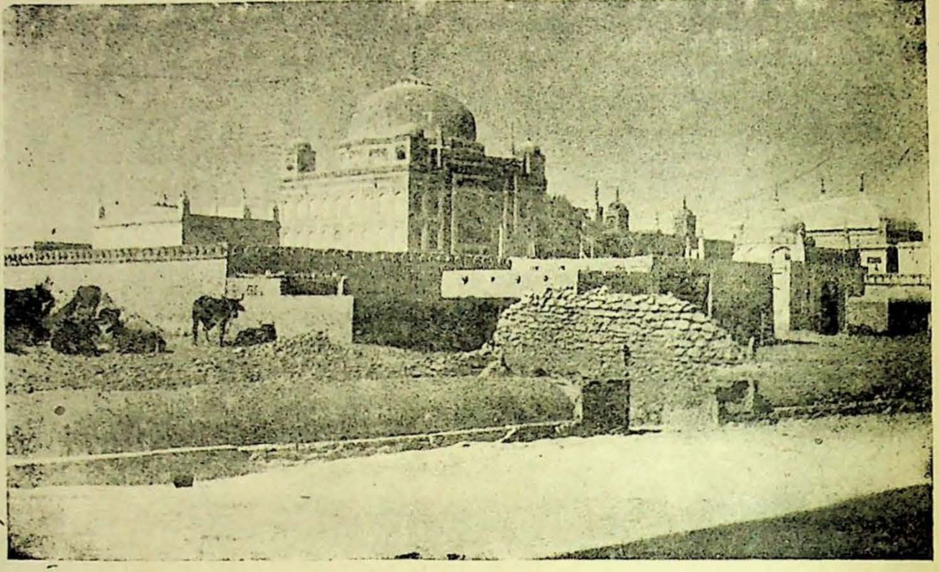

(مير ڪرمعلي خان جو مرڪزي قبو— "ميرن جا قبا"، حيدرآباد)

حيدرآباد واري رستي کان اولهه طرف، ميدان تي، پنهنجي پيءُ حڪيم ۽ وزير آغا اسماعيل شاهه جي پرسان، واري وسائي ستو پيو آهي. ٽالپوري عهد جا ٻيا شاعر ۽ اديب پڻ جاين تي آرامي آهن. حڪيم، شاعر، مصنف، سپهه سالار ۽ وزيراعظم، نواب ولي محمد خان لغاري "ولي" (صاحب ديوان)، ميان سرفراز جي قبي کان ڪجهه فاصلي تي اتر طرف هڪ ننڍي گنبذ ۾ آرامي آهي؛ ملا محمد يوسف خدمتگار "يوسف" (صاحب ديوان) پنهنجي ننڍي يوسف ۾ ستل آهي؛ سرائي محبوب علي حبشي "احقر" ننڍي مير نورمحمد کان ڏکڻ، ڪامل شاهه جي مقام ۾ آسوده آهي؛ سنڌيءَ جو شاعر سيد خيرشاهه سنڌس پڙ ۾ ستل آهي؛ ۽ مرزا فريدون بيگ "قانع" مرزائن جي مقام ۾ خوابيده آهي.

ٽالپوري عهد کان پوءِ وارين علمي ۽ ادبي مجلسن جا مور به ڪي ڳهٽيئي هتا، ۾ اهي جي هن شهر جي خاڪ ۾ خوابيده آهن، تن مان غلام محمد شاهه "گدا"، ننڍي مير نورمحمد کان ڏکڻ طرف، ڪامل شاهه جي مقام ۾ قراريل آهي؛ سيد فاضل شاهه ننڍي مير محمود ۽ ننڍي آغا کان الهندي طرف واري "پراڻي مقام" ۾ آرامي آهي؛ ۽ چوڏاري سنڌس سٽ جا ٻيا ساٿي شاعر ۽ اديب — آخوند لطف الله شيرازي (لطف)، آخوند محمد لقمان شيرازي (لقمان)، آخوند حاجي فقيرمحمد شيرازي (عاجز)، ميان محب علي (محب) ٽاڻارو— ستل آهن. انهيءَ ساڳيءَ خاموش بستيءَ ۾ ان وقت جو وڏو علم دوست ۽ سخن شناس بزرگ مرحوم قاضي امام علي

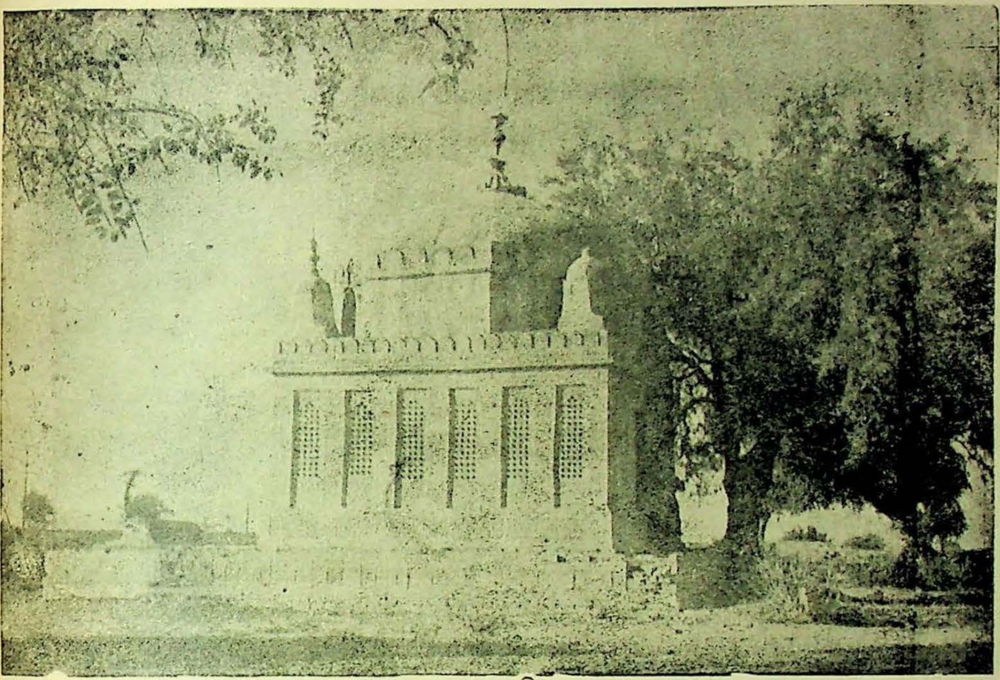

(نواب ولي محمد خان لغاريءَ جو مرقد ـــ ميان سرفراز کان اتر)

آرامي آهي. انهيءَ دور جي ٻين ٻن وڏن شاعرن ۽ مصنفن مان، مير عبدالحسين خان "سانگي" ٽنائي صاحب جي مائي ۾ وجي ستو، ۽ مرزا قليچ بيگ تنهن ئي ٽوڙهي ۾ پنهنجي بزرگن جي مقام ۾ آسودو آهي. انهيءَ دور جا درويش صوفي شاعر، قطب علي شاهه (قطب)، روشن علي شاهه (روشن)، توڙي سندن ڀيا عزيز جهانيان پوٽا شاعر، شمس الدين شاهه شمس)، هادي بخش شاهه ۽ غلام شاهه، هتان کان الهندي، تنهن جهانيان ۾، پنهنجن بزرگن جي مقام ۾ آرامي آهن.

فاضل شاهه ۽ گدا کان پوءِ واري شاعرن ۽ اديبن جي گروهه مان "گدا" جو شاگرد مرزا دوست محمد (دوست) ۽ سندس ساٿي مرزا ٻيدل بيگ (ٻيدل) ٻئي تنهن ئي آغا ۾ پنهنجي وڏن جي مقام ۾ ستل آهن، ۽ آخوند فقيرمحمد (عاجز) جو شاگرد رشيد، شاعر ۽ اديب، محمد بخش "واصف"، تنهن يوسف لڳ "نئين مقام" ۾ آرامي آهي. حافظ حيات شاهه پڻ انهيءَ نئين مقام ۾ آسودو آهي. مرزا مدد علي (مدد) تنهن ئي آغا ۾ پنهنجي وڏن جي مقام ۾ مقامي آهي، ته مرزا همايون بيگ (همايون) پنهنجن بزرگن جي مقام ۾ وجي ستو آهي. ان کان اڳ سنڌ جي ناميارو اديب لعلچند امرڏني مل جيتوڻيڪ بمبئي ۾ گذاريو، ته به، سندس وصيت

موجب، سندس خاڪ جي پيچري ڪي هتي حيدرآباد ۾ آئي، مهراڻ جي لهرين ۽ لولين ۾ لوڏيو ويو.

انهن سيني شاعرن ۽ اديبن هن ساڳئي شهر ۾ ادبي محفلن ۾ ائين حصو ورتو، جيئن اڄ اسين وٺي رهيا آهيون. البت اڄ هو خاموش آهن — پر ڪيئن چئجي ته اسين بيدار آهيون! بهرحال اهي شاعر ۽ اديب جي هتي جي خاڪ ۾ خوابيده آهن، تن ڪي هن مجلس جي موقعي تي ياد ڪرڻ مناسب هو. ڪن جو ذڪر رهجي ويو آهي، ۽ پڻ ڪي اهڙا شاعر ۽ اديب جي هتان جي ادبي مجلسن ۾ شامل رهيا پر هتا ٻاهر جا، انهن جو ذڪر خير ڪونه ڪيو ويو آهي. انهيءَ هوندي به، ظاهر آهي ته قومي آزادي کسجڻ ۽ انگريزن جي تسلط قائم ٿيڻ بعد هتان جي علمي ۽ ادبي روايات کي تهه و بالا ڪرڻ جي باوجود، هيترن سارن اديبن ۽ شاعرن پنهنجي ذوق، سعي ۽ همت سان هتان جي علمي ۽ ادبي مجلسن کي قائم رکيو. ٽالپوري دور جي خاتمي بعد، مير عبدالحسين خان ”سانگي“ جي مجلس موروثي طور شاعرن ۽ اديبن سان سينگاريل رهي. ٻاهر شهر ۾ نئين سر هن سرزمين تي ادبي ذوق جاڳائڻ خاطر، هتان جي توڙي ٻاهر جي شاعرن ۽ سخن سنج صاحبن کي هڪ جاءِ تي گڏ ڪري ادبي محفلن قائم ڪرڻ ۽ مشاعرن منعقد ڪرڻ جي سڀ کان اول ڪوشش غالباً مرحوم قاضي امام علي صاحب جن ڪئي. لواب جي چاڙهيءَ تي سندن اوطاق سن ١٨٧٠ع کان ١٨٨٠ع واري عرصي ۾ خاص طرح انهن ادبي محفلن ۽ مشاعرن جو مرڪز هئي. قاضي صاحب جن وقت بوقت شهر جي شاعرن کي دعوت ڏيئي پاڻ وٽ گهرائيندا هئا، ۽ اتي نهايت دلچسپ مشاعرا ۽ شعر بازيون ٿينديون هيون. حيدرآباد جا هيٺيان شاعر انهن شاعرانه مجلسن ۾ خاص حصو وٺندا هئا: (١) آخوند ميان محمد قاسم مرحوم هالائي، (٢) سيد فاضل شاهه (٣) سيد غلام محمد شاهه ”گدا“ (٤) مرزا عباس دهلوي ”خورشيد“، جو حيدرآباد هاءِ اسڪول ۾ پرشن ٽيچر هوندو هو ۽ سنڌيءَ ۾ به چڱو شعر چوندو هو، (٥) حافظ عبدالله معذور، اصل ميرپور ساڪري تعلقي جو ويٺل، پر جنهن حياتيءَ جو پويون وڏو حصو حيدرآباد ۾ گذاريو، (٦) آخوند محمد لقمان شيرائي ”لقمان“، (٧) آخوند لطف الله شيرائي ”لطف“، (٨) آخوند فقير محمد شيرائي ”عاجز“، ۽ (٩) ميان محب علي ”محب“ ٽانارو. بعضي ٻاهريان شاعر به اچي مشاعري ۾ شامل ٿيندا هئا*. اخبار ”مفرح القلوب“، ڪراچي، مؤرخه ٨-فيبروري ١٨٧٤ع ۾، مرحوم قاضي صاحب جن جي اوطاق تي هڪ اهڙي مشاعري بابت ٻڌايل آهي ته

> ”عيدالضحيٰ جي ڏينهن جناب مستطاب فضائل وڪمالات انتساب، منبع الفنون و مجمع العلوم، جناب قاضي امام علي صاحب مختيارڪار پنهنجيءَ اوطاق تي مشاعري جو جلسو ڪرايو هو. انهيءَ جلسي ۾ سيادت و نقابت مآب آقا سيد محمد تقي شاهه صاحب قنڌاري ’تائب‘، لس ٻيلي جي جام جو مير منشي، جناب ميرزا صاحب ميرزا عباس ’خورشيد‘، جو هيڊ

* ”ديوان فاضل“، سنڌ مسلم ادبي سوسائٽي، حيدرآباد سنڌ، ١٩٣٧ع، ص ص ٢٩-٣٠.

ڪراچيءَ جي انگريزي اسڪول مان اضافي سان بدلي ٿي حيدرآباد جي انگريزي اسڪول ۾ آيو آهي، جناب منشي محمد قاسم 'قاسم' ۽ جناب سيد محمد فاضل شاهه صاحب 'فاضل' حاضر هئا، ۽ انهن کان سواءِ شهر جا ٻيا به ڪيترائي معزز ۽ مقتدر اصحاب انهيءَ محفل ۾ سڏايل هئا. هيڊ سڪوريءَ جي ڪري هڪڙو گويو به اتي حاضر هو. ڪانڍ پيٽ بعد، جناب قاضي صاحب 'مفرح القلوب' اخبار جو فائل حاضر مجلس شاعرن ۽ سخن شناسن جي تفريح طبع لاءِ آڻي رکيو، جنهن ۾ شيرين گفتار شاعرن جا غزل ۽ قصيده وغيره اشعار هئا. پوءِ قاضي صاحب فرمايو ته 'حسن اتفاق سان اڄ نامي گرامي شاعر هت تشريف فرما ٿيل آهن، اميدوار آهيان ته ڪو بديهيه ڪلام ٻاهي ڏيکارڻ فرمائيندا'. نيٺ ٺهراءُ ٿيو ته هرهڪ شاعر واري وٽيءَ تي هڪڙي هڪڙي مصرع چوندو اچي، جيئن سڄو غزل تيار ٿي پوي. اول جناب آقا سيد تقي شاهه 'تائب' هيءَ مصرع چئي...... الخ."

انهيءَ طرح سڄي مشاعري جي تفصيلي ڪارروائي ڏنل آهي، جا بحيثيت هڪ ميزبان ۽ سخن شناس جي، مرحوم قاضي امام علي صاحب جي انهن ادبي ڪوششن کي روشن ڪري ٿي. بهرحال، ادبي محفلن جي ذوق وارو اهو ابتدائي ٽنڊو ڦٽي آهستي آهستي وڌي وڻ ٿيو، جو هن وقت ٻين ادارن سان گڏ هڪ مستقل اداري، يعني ته "ڪل سنڌ ادبي ڪانفرنس" جي صورت ۾ ثمردار آهي. قاضي صاحب مرحوم وٽ اهي علمي ۽ ادبي محفلون جاري هيون، جو ڪين هت حيدرآباد ۾ ٿي هڪ فرزند جائو، جنهن خانداني تربيت جي فيض سان سنڌ جي فضيلت، شرافت ۽ صداقت واريون خوبيون پنهنجي شخصيت ۾ پيدا ڪيون؛ جنهن علم کي علم خاطر پرايو ۽ ان کي پنهنجي ذاتي فڪر سان پختو ڪيو؛ جنهن مشرق ۽ مغرب جي علم ۽ حڪمت جي حقيقتن کي سمجهيو؛ جنهن انساني معاشرت توڙي نظام فطرت جو مطالعو ڪري قرآن جي حڪمت کي پروڙيو: ٿورن لفظن ۾ ته جو "اجا ڪي افضل، آهي چوڻ کان چوٿو گهٽو"، سو آهي سنڌ جو صالح فرزند، صاحب فضيلت، عالي وقار، علامه امداد علي صاحب قاضي، جو خوش قسمتيءَ سان اڄ هن ڪانفرنس جي صدارت فرمائي رهيو آهي...

آخر ۾ آءٌ مڙني معزز مهمانن جو شڪريو ادا ڪريان ٿو، جي هن اجلاس ۾ اچي شريڪ ٿيا آهن.

لطف‌الله حيدرآبادي

(١٨٤٢-١٩٠٢)

هڪ قصه نويس جي حيثيت ۾ لطف‌الله حيدرآباديءَ کي لازوال شهرت حاصل آهي. سرور لکنويءَ جي تصنيف "فسانه عجائب" جو ترجمو جو "گل خندان" جي نالي سان شايع ٿيو، ان کيس سنڌي ادب ۾ غيرفاني درجو ڏنو آهي. جيتوڻيڪ هيءُ هڪ ترجمو آهي، پر هيءَ حقيقت آهي ته هيءُ ترجمو، سندس قلم جي زور کان، سندس ئي تصنيف بڻجي پيو آهي. هيءَ خداداد قوت آهي، جنهن کان ڪي ٿورا مستفيض ٿي سگهن ٿا. هن هڪ ئي ڪتاب کيس نثر جي ميدان جو شهسوار بڻائي ڇڏيو آهي. جيستائين سنڌي ادب باقي آهي، هيءُ ڪتاب ڪڏهن به فاني ٿي نٿو سگهي.

هڪ اعليٰ نثرنويس کان سواءِ، هُو پنهنجي دور جو بهترين شاعر به هو. "گل خندان" ۾ جو سندس شعر موجود آهي، ان مان سندس موزون طبيعت جو پورو پورو اندازو ٿي سگهي ٿو. هُو پنهنجي همعصر شاعرن ۾ به چڱو مقام حاصل ڪري چڪو هو. آخوند محمد قاسم هالائي، جو ان دور جو نقاد شاعر ٿي گذريو آهي، لطف‌الله جي سخن آرائيءَ کان متاثر نظر اچي ٿو:

غزل 'لطف' لائق، چيو فڪر فائق،
سخن ۾ سنديس آهي ثابت صفائي.

ٻئي هنڌ چوي ٿو:

'لقمان'، 'لطف' هائي، هن جي ڏيو ورائي،
ڪوڙي ڇڏيو ڪهائي، ظاهر چوڻ زباني.

آخوند محمد قاسم جي مٿين سخن مان معلوم ٿئي ٿو ته لطف‌الله پنهنجي همعصر شاعرن جي تتبع تي گهڻوئي شعر چيو ٿو ڏسجي. مگر افسوس جو سندس ڪلام وقت جي نامهربانيءَ سبب ضايع ٿي چڪو آهي. جيئن ڊاڪٽر دائود‌پوٽو صاحب "گُل خندان" جي مُنڍ ۾ لکي ٿو ته

"مرحوم لطف‌الله جو ادبي ذخيرو، جنهن ۾ سندس شعر(؟)، نعتون ۽ مناجاتون موجود هيون، سو سندس وڏي فرزند محمد اسحاق (متوفي سن ١٩١٨ع) وٽ هو، ۽ اُن جي وفات کان پوءِ رُلي ڇُلي ويو هو؛ فقط قلمي نسخه جات جو ڪتاب ۽ هڪ-ٻه رباعيون موجود آهن.

جيئن چيو وڃي ٿو، مرحوم محمد اسحاق ڪنڊڪوٽ ۾ سيڪنڊ منشي هو ۽ آتي ئي وفات ڪئي هئائين. افسوس جو اسان جي شاعر جو ورثو به ڪنڊڪوٽ جي زمين ۾ ئي دفن ٿي ويو. هيءَ ناياب بياض ڪنهن کي هٿ آيو ۽ ڪيئن فنا ٿي ويو، سو خدا ئي بهتر ٿو ڄاڻي. ڪاش، اُن بياض جو وجود هجي ها ۽ اسين شاعر جي ڪاوشن کان واقف ٿي سگهون ها. مگر،

آن قدح بشکست و آن ساقي نماند.

انساني زندگيءَ جي بي ثباتيءَ جو هن کان زياده ٻيو ڪهڙو دليل ٿي سگهي ٿو. هن ادبي ذخيري جو نقصان، سنڌي ادب جي گذريل آهچائن جو به نقصان هو. جيڪڏهن ڏسبو ته سنڌي زبان جا ايترا گهڻا شاعر موجود نظر ايندا، جن جو ڪلام زماني جي دستبرد کان بلڪل ضايع ٿي چڪو آهي. اسان جي بي اعتنائي واقعي افسوس جي لائق آهي.

اِنهيءَ ۾ ڪو شڪ نه آهي ته مرحوم لطف الله بهترين غزلگو شعراءَ سان هڪ هو. 'گُلِ خندان' ۾ جي سندس غزل موجود آهن، آهي هن صنف ۾ سندس قادر ڪلاميءَ جا شاهد آهن. هيٺ سندس هڪ غزل ڏيان ٿو، جنهن مان سندس ڪلام جي سادگي ۽ شگفتگي وضاحت سان معلوم ٿيندي:

هو اڳي هي حسن، ۾ هي سينڌ سرمون ڪونه هو،
هو اڳي سينگار، پر هي رنگِ گلگون ڪونه هو.
هو اڳي هي رنگ، ۾ هي خطِ ريحان ڪونه هو،
هو اڳي هي خط، پر هي خال وسمون ڪونه هو.
هو اڳي هي خال، ۾ هي ناز نخرو ڪونه هو،
هو اڳي هي ناز، پر مستان مجنون ڪونه هو.
هو مگر هي حسن، جنهن مجنون هزارن کي ڪيو،
برهه جي بيمار جو ري وصل دارون ڪونه هو.
عشق هو ۽ حسن هو، جنهن قيد ۾ دل کي رکيو،
عاشقن جي قتل لئه منجهه عشق قانون ڪونه هو.
'لطف' سڀ دفتر جهان جو مون وري ڄاڃي ڏٺو،
۾ اِنهيءَ ۾ عشق جهڙو خاص مضمون ڪونه هو.

'لطف' جي ضايع ٿيل ڪلام جو ڪجهه حصو مون کي "بياض خادمي" ۾ نظر آيو. جناب حاجي امام بخش 'خادم'، ٽريننگ ڪاليج ۾ تعليم وٺڻ کان پوءِ، سن ۱۸۸۰ع کان سن ۱۸۸۳ع تائين، ٽنڊي ولي محمد جي اسڪول ۾ پرائمري ماستر هو، جتي لطف الله به سندس رفيق هو. خادم جيئن ته پاڻ صاحبِ ڪلام هو، سندس تعلقات لطف الله سان دوستاڻا هوندا. ٻنهي شاعرن هڪٻئي جي ڪلام کي سانڍڻ جي ڪوشش ڪئي هوندي. 'خادم' کي سنڌ جي شاعرن جي ڪلام کي جمع ڪرڻ جو وڏو شوق هو، جنهنڪري سندس 'بياض خادمي' کي وڏي اهميت آهي.

منهنجي ’تذڪري‘ جو بنياد ’بياض خادمي‘ هو. مون کي سندس بياض ۾ قديم ۽ وسطي شعرا جا اهڃاڻ اِتان ئي حاصل ٿيا. آن جو هڪ حصو ـــ محمدصالح وزيرآباديءَ جي تصنيف ”گلشن معجزات“ (فارسي)، ۽ سنڌي معجزن جو مجموعو ـــ مون ڊاڪٽر دائودپوٽي مرحوم کي ڏيئي ڇڏيو هو. بهرحال، ’بياض خادمي‘ ۾ ’لطف‘ جو شعر اگرچ ايترو گهڻو ته نه آهي، پر جڏهن ته سندس مڪمل شعر جو ڪو وجود ئي نه رهيو آهي، تڏهن جو ڪجهه ميسر ٿي سگهيو آهي، سو به غنيمت آهي. مان فرداً فرداً آن کي هتي ڏيندس. ’بياض خادمي‘ مان سندس هيٺيون ٻه ڪافيون ۽ هڪ غزل دستياب ٿيا آهن.

ڪافي

(٢)

آمر نهي کي صحيح سڃاڻي، حڪم حقيقي مڃ فرمان.

’الست بربڪم‘ ٻول ٻڌوئي، حرف بليٰ جو ٻاڻ آتوئي،
ڇا ڇوان اڄ توکي ڇوئي، پاڙج پنهنجو ٻول نڏان.

سينڌ سنواريو سرمون پائي، عطر عنبير لنگن کي لائي،
ٻاڻ جيهو ڪو پيو نه ٿو پائي، ناقص چائج اِيءُ نقصان.

نجم ڪٿيو ٿو نجومي چائين، سَير سماوي سِرّ آلائين،
موڳا، ساٿهن کي پرڪائين، وسريو توکان آ سلطان.

عبث وڃائين عمر آجائي، ’لطف‘، ڪئي توڪانه ڪمائي،
فضل بنا ٻي واهه نه ڪائي، آگو بخشي شل ايمان.

(٢)

عاشق نانءُ سڏائڻ سوڪو، مشڪل بار ملامت جو.

سر سب جو هٿل هلائين، در در ديوانو ٿو چائين،
پرڪا ويلي پاڻ لڪائين، پري پنڌ صداقت جو.

عشق اٿيئي ڏاڍو آڙانڪو، لائين ٿو جي، ڪڻ سر جو سانڪو،
ننگ وڃائي ٿي تون نانڪو، چني سڱ سياڪت جو.

دوست حقيقيءَ سان دل لائج، مخفيءَ ۾ پنهنجو پاڻ لڪائج،
لوڪ سان لاڙي ڪين ڳالهائج، رکج آمن آمالت جو.

’لطف‘، لاڳاپا سڀ تون لاهي، اڱڻ عجيبن جي وچ تون ڪاهي،
ويهڻ واجب توکي ناهي، خرقو ڍڪج خلافت جو.

جيئن ڏسڻ ۾ ايندو، هنن ٻن ڪافين جي اندر بيحد سادگي آهي. شاعر شايد صوفي شعرا جي ڪلام کان متاثر ٿي، هي ڪافيون لکيون آهن. اگرچ ڪافي گو شاعرن جو دور گذري

چکو هو، مگر ان هوندي به ڪيترائي اهڙا شاعر اسان کي ملن ٿا، جن جي ڪافين کي امتيازي شان حاصل هو. لطف الله جي ڪافين ۾ اگرچ صوفين وارو موسيقيءَ جو زير-بم موجود نه آهي، مگر ان هوندي به سندس ڪلام ۾ حقيقت جو آواز اسان کي صاف پڌرو ۾ اچي ٿو. طريقت جي شاهراهه تي هلڻ لاءِ، شاعر پنهنجي ڪلام ۾ ان مارڳ جو ضرور مذڪور ڪيو آهي. 'بياض خادمي' مان جو سندس هڪڙو ئي غزل هٿ آيو آهي، اهو به تصوّف جي نُڪتن سان لبريز آهي.

غزل

سرد آهـين جي سچائين عشق واريءَ راهه کي،
ڏُور ڳولهيندو رهين ڇو، پاڻ ۾ لهه ڏاهه کي.
ورد ڪيو جن پانهنجو اِي يار جي اذڪار کي،
پرتوَندن پار ڪيو تن عشق جي اوڙاهه کي.
شمع تي پروانـه کي جلندو ڏسي سالڪ چيو،
تو پلا واري رکيو ڇو پنهنجي اِ سر ساهه کي.
عشق ۾ آهي عقوبت، عين راحت روح جي،
عام جاڻي ڪينڪي ٿو رمز حق آگاهه کي.
سال ٿيا سڪ ۾ نهاريندي سدا توڏي، حبيب،
وصل جو ڏي ڪو دلاسو هاڻ 'لطف الله' کي.

اسان کي هن قبيل جو شعر ٻين صوفي شعرا جي ڪلام ۾ به گهڻو ملي ٿو. فقير خيرمحمد صوفيءَ جي مشهور ڪافي (جنهن کي مان غزل چوندس) آهي:

نياز لوڙت نرت رک، ڇڏ تون خودي جي خيال کي،
هڻ تري ديوار دوئي جي کي ۽ هٿ ڪر حال کي.

هن سڄي ڪلام ۾ فقيرخيرمحمد صوفيءَ سلوڪ جون رمزون ويهي پڌايون آهن. لطف الله به پنهنجي غزل ۾ انهيءَ ڪيفيت جون ڪهاڻيون ارشاد ڪيون آهن. فارسي شاعريءَ ۾ تصوف کي غزل ۾ اڪثر وڏو مقام ڏنو ويو آهي. سنڌ جي شاعرن به فارسي شاعريءَ جي تتبع ۾ غزل ۾ تصوف جي رمزن کي آڻڻ لاءِ وڏي ڪوشش ورتي آهي.

بهرحال، غزل ۽ ڪافين ۾ لطف الله جو هٿ آيل سرمايو اِهو ئي آهي. ننڍو هوس، تڏهن شڪارپور جي مشهور راڳيندڙ حافظ احمد کان لطف الله جو هڪ غزل ٻڌو هوس، جنهن جو مطلع هو:

وڃي اغيار وٽ ويهين، اسان کان منهن لڪائين ٿو،
سونهي ٿو ڪين هيئن توکي، سڪندن کي سڪائين ٿو.

شايد فقير محمد محسن 'بيكس' (متوفي ١٨٢٨ء) جو تتبع ڪيو اٿس. سندس مشهور ڪلام آهي:

ٻنائي ساز صورت جا، ورِي تون لڪ لڪائين ٿو:
آئين آدم رکي نالو، ڪيو ڪيڏو تو ڪشالو(١)،
ڪري چشمن سندو چالو، عاشق معشوق ٿاهين ٿو.

فقير بيڪس ۽ لطف الله جي ڪلام جو جيڪڏهن موازنو ڪبو ته ائين چئي سگهبو ته لطف الله جي ڪلام مان استادانه رنگ ٿو جهلڪي.

'بياض خادمي' ۾ لطف الله جي هڪ تمثيلي نظم موجود آهي، جا بيتن ۾ لکي اٿس. ان نظم جو عنوان آهي، 'قصو مُلي ۽ مواليءَ جو'. مگر واقعي ۾ هيءَ ڪا ڪهاڻي يا قصو نه آهي، جنهن کي شعر جي صورت ڏني ويئي آهي، ٻر مُلي ۽ مواليءَ جو پنهنجي پنهنجي طريقي تي بحث آهي. هر دعويدار پنهنجيءَ دعوا جي صداقت ۾ پنهنجا دليل پيش ڪيا آهن. گويا نيڪيءَ ۽ بديءَ جي جنگ آهي، جا لفظن جي صورت ۾ جاري آهي. سنڌي شاعريءَ ۾ اهڙي تمثيلي (ڊرامائي) نوعيت جو شعر گهٽ انداز ۾ موجود آهي. سنهنجي نظر کان جي اهڙيون تمثيلي نظمون لڌريون آهن، سي هيٺينءَ ريت آهن:

١- ڪانءُ - مينا، مصنف خليفو ڪرم الله شڪارپوري
٢- ٽوپي - پڳ، مصنف خيرشاهه حيدرآبادي
٣- ڪونرو - چلم، مصنف محمد اسماعيل شڪارپوري

شايد لطف الله تي خيرشاهه جي تصنيف 'ٽوپي - پڳ' جي موازني جو اثر پيو ٿو ڏسجي، ۽ هن ساڳيءَ ريت 'مُلي ۽ موالي' جي طويل تمثيلي نظم ڪي لکيو هجي. انهن بيتن جو سلسلو هيٺينءَ ريت ٿو اچي:

مُلو ۽ موالي

اول حمد حڪيم جو، پوءِ نعت مرسل جام،
جنهن ڪيو شرع جي شمع سان روشن جڳ تمام؛
تهان پوءِ اولي الامر ٿيا، عالم تي امام،
جن ڪئي هدايت علم جي مٿي راهه اسلام؛
ڪي موڪ وانجهيا علم کان، جاهل اهل ظلام،
سو نہ آيا راهه تي، خيال رکي وينا خام،
تن سندو انجام، آخر ٿيندو پڌرو.

(١) نياز ۽ خيال ڪي اگرچ پوريءَ ريت استعمال نه ڪيو ويو آهي، پر سگهڙن ته لفظن جي صحيح استعمال کان دور هئي، ٻوليءَ جو خانو خراب ڪري ڇڏيو آهي؛ صورتخطي به صاف نه ملندي.

مُلو

تن سندي انجام جي، سڻ تون هيءَ ٻچار،
تہ ڪنهن مُلي مسجد ۾ ٿي چوري تسبيح تار،
وينو وظيفي منجهہ هو، جهُنڊ ٻڌي جونجهار،
تہ ٻريان موالي، هڪڙي ويندي ڪئي ڪنگهار،
تہ ٻئي مُلي جي ورد ۾، ڳاٺيٽي ۾ گهار،
ٻاٺي منهن ۾ گهنڊ گهٽو، ٻلي ڪيائين پُڪار،
تہ ڪاٺي خر خبيث وڏو وظيفي ۾ وار،
تنهن موالي، تي مار، مولا وجهندو سيگهڙو.

موالي

چيو موالي، تنهن ڪي، سڻي تنوار اِها،
تہ ملا ڳالهائين ڪهُرو، ڪهڙي ڳالهہ پلا،
هٿ مالها، دل دغا، توڪي نا زيبا،
ظاهر ذڪر ۾ رهين، باطن آہ جدا،
اسين مولائي، تون مُلو، هي حرف ٻروڙي ٻا،
انهيءَ ڳدڙ جي ڪوڪ ڪان، مُور نا رکون ڊا،
وحدت جي نشي ۾ ٿا رهون بيپروا،
هُت جنت ۾ جا، جُڙي اسان جي اکهين.

مُلو

چي، ڙي جنت جاءِ انهن جي، جي مرن منجهہ محبت،
ٻر پنگ پيو مست ٿين، رکي آهہ عِلت،
اصل تن اياڳن ڪي، لکيل هيءَ ذلت،
آذيءَ رات آٿڻ جي، آٿن نا خصلت،
ٻوڻن ٻهر ٻيٺڻ جي رکن ٿا عادت،
انهن افعالن البت، جهنم جايون تن جون.

موالي

چي، جهنم جايون تن جون، جن جي دل ۾ دغائون،
'ملا' جيشري جا 'الا'، تنهن لڻ چيائون،
لڻي ٻيا لب تي مولا نہ مائيائون،
ورد وظيفي وند تي، ڪوڏون ڪاميائون،

اسان طمع کي ترک ڪري، تڙيو توڙائون،
جڏهن ڏندو ٻنگ ۾، تا کهوٽي کهايون،
تڏهن 'هو هو حق حق'، تا سڀ کي سڻايون،
صافي منجهه صافدلي، تا پنهنجي لڪايون،
ڪوڙي منجهان غير کي، تا ٻاهر وڃايون،
نشي جي الوٽ ۾، تا هستي گنوايون،
ان ٻر مچايون، تا اندر محبت مچ کي.

مٿلو

جي ان ٻر مچن نه مور، مچ محبت من ۾،
ٻنگي سنجهي سمهيا، آملي وقت آسور،
ٻنهي وڃايو پنهنجو، وقت انهيءَ دستور،
يا آٽوَ کهيرٽ نشي جو، يا ٻنگي سندو ٻور،
تان ٿوٻي هوندين هٿن ۾، يا ٽڪو ٻروين ڏور،
يا ڏاڙهي چٽنگن چٽ ڪئي، يا مڃ مٿانهين چور،
اسين رهون مسيتن ۾، سدائين سالُور،
ٻاڪ ٻوتي، ٻاڪ ڪپڙي، نيڪ نمازي لُور،
کي ڏيندا ماني خير جي، کي دعوتون دستور،
پوءِ مچينداسون سور، سنت سيد جام جي.

موالي

چي، سنت سيد جام جي، هن تي ناه تمام،
ٻليءَ وانگر دُرس وجهو تا، دعوت مٿي دام،
نوسيو نوسيو ختمي تي، جسُلهه رکو تا جام،
اهو نه ختمو خير جو، نه سنت سيد جام،
اسان سان تون مٿڙا، چيا تي هٿين هام،
موروثن متارن جو، تو سڻيو ڪين ڪلام،
هو جي زهر پياڪ هئا، عاشق مرد علام،
وٽي وهه نه وهائيا، جن جال پيتا ٿي جام،
تن لاهوتين کي لام، اندر منجهه الله جي.

مٿلو

چي، اندر منجهه الله جي، جن لاهوتين کي لام،
تن کي ٻک نه ٻنگ جي، نڪا طلب طعام،

جي هڪ ويلي ڀنگ جو، جيڪر ڀيو نه جام،
ته هوند ڇتا ٿي ڇڪ وجهو، ڪَهو ڪو نه ڪلام،
جڏهن وجهو پيٽ ۾، ڀائي سبز حرام،
تڏهن ڪائو خوش ٿي، ٿي ٿي ڀيرا طعام،
جي اهل ديانت جا، تن سين رکو وير مدام،
نڪي پڙهو نماز ڪي، نڪي سنت سيد جام،
”الفرق بين المومن والكافر صلواة“، حقي آهه ڪلام،
اوهان جو انجام، اونڌا ٽنگيا آٿهين.

موالي

ڇي، اونڌا اُبتا ٽنگيا، جي ڪوڙ ڪساڪ ڪندا،
هٿ تسبيح، وات وظيفو، دل ۾ دغا رکندا،
مُٺي ميٽ جي پَتَ تي، لٺ ڪٺي هلندا،
چوڪر ٻاڪر، نئيا وڏا، سڀ پاڻ سان ڪڻندا،
ڏڪا ڏوسا ٿاڀا، ڪائيندا هلندا،
اَن ۾ هلي ڪاج ڪي، رڙهي سي رسندا،
هڪ گرهه وجهندا وات ۾، ٻئي تي پيا ڏهندا،
ڪي ٿميندا پيٽ ۾، ڪي ڳنڍين ۾ ٻڌندا،
مُٺو ميٽ ٻُڌندي، عيدون گهر ڪندا،
ته ان جا ڪپڙا قيمتي، پيا برتن ۾ ملندا،
تن جو هٿ ٻنڌا، سٺو قصو هيڪڙو.

(ڳالهه موالي ءَ جي)

ته هو مُلو هڪڙو، ٿلهو سڀ سُتار،
ڪنهن ڏينهن دعوت تي هليو، جلدي مان جونجهار،
وٺي هليو پاڻ سان، خاص خطابي چار،
تت طعام تيار هئا، مربا ۽ آچار،
ستپڙا ۽ ڪيرٽيون، تازا هئا تيار،
چڙهي ويٺو ٻاٽ تي، ڄڻ چڙهيو شينهن شڪار،
لقمو، لقمي مٿان ٿي، ور ور وڏائين وار،
ڪائي ڪاج ڪي، ٿيو نڪ تائين تمتار،
وري ٻيءَ دعوت جو، ڪنهن ڇيس دعوتدار،

تت پڻ دعوت جي مُلي مور نہ ڪئي ناڪار،
آنپر ڇهن دعوتن جي، سورهيہ لڌي سار،
ورِي ستين دعوت جو مڏ ٿيس تڪرار،
پر ڇُرڻ ڪان ڇُور هو، هلڻ ڪان لاچار،
پڇيائين ماڻهن ڪان، آت ڪهڙو طعام تيار،
چيائين ميانجي! ڪيرٺي ۽ حلوو آهي هتڪيار،
’حلوي ڪارڻ هلبو!‘ هيءَ مُلي ڪئي گفتار،
چيائين ختابين ڪي، ڪشو ڪايي ٻہ نروار،
تہ رڙهي هلون دعوت تي، سُرڻ آهہ ميار،
تت پڻ طعام ڪي، لڙي ڏنائين لامار،
پر شيري آڦرائي وڌو، پيٽ مُلي جو يار،
مري پيو سو نورهين، هليو ڏنيءَ جي ٻار،
آنپر شيري تي شهيد ٿي، مُلو ٿيو مردار،
تہ ڍڪين اهڙي ريب ڪان، صاحب رب ستار،
هي ڪاڏي لاءِ پڙهن ٿا، نمازون نروار،
تہ مانَ ڪو چوي اسان ڪي، مُلو نيڪوڪار،
تنهين لڳ تڪرار، ٿا پڙهن نت نماز ڪي.

مُلو

چي، ڙي پڙهڻ نت نماز ڪي، آهي ڪار ثواب،
نڪي ڪارڻ لوپ جي، نڪ لئي دولاب،
پڇندا نرت نماز جي، اول روز حساب،
آتي گهرجي پهرئين، جوڙي جلد جواب،
پر اصل موالين جو لکيو منجهہ ڪتاب،
تہ چائن ڪين شرع ڪي، رکو پنگ شراب،
رند سڏائي پاڻ ڪي، ٿا خانو ڪن خراب،
مون پڻ تن جي باب، ٻُڌو تصو هڪڙو.

(مُلي جو قصو)

تہ سُتا اوتاري پہ جٺا، ڪي موالي مردار،
ٻني ٻنيءَ سان لائيو، غفلت منجهہ گينوار،
هڪڙو آملي علتي، پيو پنگہ هو بيڪار،

تہ ڪنيو خارش آمليءَ کي، موران ھاسي ڏار،
ہر ھٽ نيالين پنکيءَ جي ھاسي ڪان ٿئي ٻار،
تڏھن ڪنيائين ان ڏي، ٿي ھٽ کي وارو وار،
تان جو پنکي ھنکيءَ مان جاڳي ٿيو ھشيار،
تنھن چيو آمليءَ کي، تيڪ منجھان تڪرار،
تہ 'انڌا منھنجي ھاسي کي، ڇو ڪنھين ٿو ڪار؟'
امليءَ چيو تہ 'ھي جي آھي ھاسو تنھنجو يار،
تہ منھنجو ھاسو آ ڪٿي، ڏيان انھيءَ تي ڌار!'
ھنھنجو ھاسو چرين ڪان، وسريو ڪان ويسار،
ڏسو پنکوڙين کي، ھنھنجي ڪل نہ ھوي ڪنھن وار،
رکين رب رھبر تون، ڪان نشي جي اوتار،
ھڏ نہ ھوين ڪا سار، تہ ڇا ھرائو ڇا ھالھنجو.

موالي

ڇي، ھرائي ۽ ھنھنجي، سيڪا ٿا چاٺون،
جي ھدعلتي آھيون، تہ بہ خالق سچاٺون،
جي بخشي بدڪارن کي، ھچي نہ پچاٺون،
تون نفلن نمازن تي، ڪر مُلا" نا ماٺون،
ہر توھين ھرايو پانيو، جڻ ورٺو ڏاڏاٺون،
ڏيو نہ نانءُ ڏنيءَ جي، ٽڪر ڪتل ڪاٺون،
اھڙن بخيلن جو آھ دوزخ ٽڪاٺون،
ھوءِ اھڙن جو ناٺون، ہہ ٿي ھايون ليڪيون.

ملو

ڇي، ڙي ناٺو ھنن نفلن جو آھي قدر ڪثير،
سمجھہ ھن نڪتي کي، جي آھين سُرت سُڌير،
تہ اوّل امام آھو آ، جو عالم جو آڪسير،
مرندو سيڪو مورھين، ٿيندو خاڪ خمير،
ھوءِ پڙھندا آن تي ھرياڻين، نماز چئي تڪبير،
مھابي آن نماز جي، بخشي رب قدير،
ھاٺي تون تقصير، سچ تہ معاف ٿئي.

نتيجو

تڏھن مواليءَ ماٺ ڪئي، مڃي سڀ قصور،
اعليٰ شان شرع جو، مولا ڪيو معمور،

جو تابع ناهہ شرع جو، سو مرتد آهي مور،

نيڪ ڪمن ڪي اوڏڙو، بديءَ ڪان رهہ ڏور،
'ڪت ڪنبندي وت'، هي اٿئي مثل مشهور،
نڪي نفل نماز تي، سوڳيا ٿي مغرور،
"آلايمان بين الخوف و الرجا"، انهيءَ پر پروڙ،
حق بخشي تہ بدڪارن کي، اهڙو آهہ غفور،
جي ولي تہ نيڪن کي، غيرتمند غيور،
هلڻ سنئينءَ واٽ تي بہ، هرڪنهن لاءِ ضرور،
آڳا، 'لطف الله' کي پنهنجو بخش حضور،
ڪلمي ساڻ قصور، منهنجا مڙيئي معاف ڪرين!

لطف الله جي مٿين تصنيف، سنڌي ادب ۾ انفرادي مقام رکي ٿي. نظم کي پڙهندي، نہ فقط ظريفانہ رنگ نظر اچي ٿو، پر آن سان گڏ ناصحانہ پهلو بہ آهي. بيتن جي ترتيب ۾ اگرچ جاذبيت نہ آهي — جنهن جو سبب اهو آهي جو مضمون اهڙو خشڪ آهي، جو بيتن ۾ رنگيني پيدا ڪرڻ ڪان اڳ ۾ مضمون جي آدائگيءَ جو فڪر شاعر کي ڪرڻو پيو هوندو — آن هوندي بہ ڪوشش ڪئي وئي آهي تہ بيتن کي پراثر بڻايو وڃي. هن نظم جو سڄو مضمون ٻن حقيقتن تي ٻڌل آهي: آهي آهن شريعت جو احترام ۽ آن جي تابعداري. 'حافظ'، زاهد جي فخر ۽ غرور ڪان ناراض ٿي فرمايو آهي:

زاهد غرور داشت، سلامت نبرد راه،
رند از رهِ نياز بدارالسلام رفت.

مگر سعديءَ فرمايو آهي:

خلاف پيمبر ڪسي ره گزيد،
ڪہ هرگز بمنزل نخواهد رسيد.

سعديءَ سچ فرمايو آهي تہ پيغمبر جي خلاف جو هليو، سو صراط المستقيم ڪان ڇڳو. پر هيءَ حقيقت آهي تہ فخر ۽ غرور وري اسلام ۾ ڪٿي روا آهي! لطف الله جي هيءَ نظم دلچسپيءَ ڪان خالي نہ آهي.

'بياض خادمي' ۾، هن نظم ڪان سواءِ، لطف الله جي ٻي تصنيف 'هرڻيءَ وارو معجزو' آهي، جو شاعر مخمس ۾ ترتيب ڏنو آهي. 'هرڻيءَ جي معجزي' کي ٻين سنڌ جي شاعرن بہ لکيو آهي، جن مان هيئيان مشهور آهن:

١- حمل فقير جو هرڻيءَ وارو معجزو، جو ڀريائين شڪارپور جي مشهور ڪتب فروش ٻوڪرداس سن ١٩٠٣ع ۾ ڇپايو هو، ۽ ان کان پوءِ ڪيترائي ڀيرا شايع ٿيندو رهيو.

٢- رمضان ڪنير جو هرڻيءَ وارو معجزو، جنهن کي ڊاڪٽر دائودپوٽي صاحب "سرها گل" ۾ ڏنو هو، ۽ ان کان پوءِ وري شايع ٿي نہ سگهيو آهي.

لطف‌الله بہ ساڳئي معجزي کي پنهنجي انداز ۾ لکيو آهي. هن معجزي کي شعر ۾ اهڙيءَ عقيدت سان قلمبند ڪيو ويو آهي، جو ان جي هر سٽ ۽ لفظ گويا محبت نبويءَ جو نقش بڻجي پيو آهي. هرڻيءَ جي معجزي ۽ گوهہ واري معجزي جو ذڪر "دلائل الخيرات"، مصنف حضرت شاذلي، ۾ بہ آيو آهي — و الله اعلم بالصواب. سان هن هيٺ ان معجزي کي ڏيان ٿو:

معجزو هرڻيءَ وارو

آهہ مالڪ ملڪ جو خلاق ۽ قادر قدير،
جنهن ڪيو پيدا نبي، خيرالورا بدر منير،
سُهڻو مڙني مرسلن، مشفق سنو ميڙد سڌير،
عاصين آڌار آهي، ضامن بعث و نشر.

سو سچو سردار ڪنهن ڏينهن سير ڪارڻ ٿيو روان،
واٽ تي هن ٻر ٿيو، آواز زاري سوز سان:
'وير وارث رس محمدؐ، ڪارڻي شافع جهان!'
هي سڻي آواز ٿيو، مرسل گهڻوئي منتظر.

ٿئن ڪيو آواز ڀيهر، درد کان تنهن دلفگار:
'هي آڇي احوال ڏس، ڪامل قريشي نامدار!'
جان ڏسن، هرڻي ڦاسائي، دام ۾ ڪنهن دامدار،
پير ڇوڪنيا، سبي تنهن جي ڪئي قابو قدر.

تڏ پڇيو هرڻيءَ کان آت، حضرت نبي خيرالورا:
ڪٿن اچي ڦاٿي آهين تون هن بلا ۾ ڇڻ پلا؟
سون لنگهيندي واٽ تان، هي سڏ سندءِ آهن سُٺا،
هاڻ پنهنجو حال ظاهر، سون اڳيان ڪر سربسر.

تڏ ڪيو احوال هرڻيءَ پنهنجو، ٿي آت چشم تر:
سڻ سچا سيد، اٿم پنڙا ننيا بيڪس نڌر،
قوت ڪارڻ جهنگ ۾، ٻچڙا ڇڏي ٿيس دربدر،
هيٺن قضا هن قيد ۾، ڦاسائيو سون کي مڪر.

مان هيتي قيدي، هُتي هُو منتظر مون لئه اُداس،
مان هيتي منهن موت جي، هُو ڪير جيڏاران پياس،
مان وِهايو موت، پر هُو پڻ حياتيءَ کان نراس،
هن وڇوڙي کان ڪيو، اندر ۾ گوندر آ گذر.

اوچتو هن قيد ۾ ڦاسي ٿيس عاجز اسير،
سيٽ کٽي، اولاد کٽ، قابو ٿيس هت آءٌ قصير،
مان رضا سر تي مڃي، جيڪا وٽي رب القدير،
پر بکين ٻچڙن سندو، آهيم اوسيڙو اندر.

تون آهين شافع جهان، اُمت جو آڌر ۽ امام،
سو ڇُٽو ڇيهن ڪنان، جو لڙهه لڳو آ تنهنجي لام،
مان به تنهنجي لڙهه لڳس، سا سانڀ سيّد پنهنجي سام،
ڪر ڪرم تون ڪارڻي، مون تي سچا سيّد سڌر.

دام مان مون کي ڇڏايو، تان سلان پنهنجي ٻچن،
ڪير پياري سيگهه مون، ايندس وري واهر ولهن،
سي ڏسي موٽي اچان، هي نيڻ جن لئه ٿا سڪن،
قول پاڙيندس سچو، تنهن ۾ تفاوت آ نه تر.

تڏ دام مان آجي ڪئي، احمد آتي آهُو اسير،
اهڙو ڪارڻي، مشفق مٺو سيّد سڌير:
جن کي اِهڙو آهه حامي، دين دنيا دستگير،
تن کي کهڙو آهه اَلڪو، هول کان روزِ حشر.

سا ويئي هرڻي ٽپا ڏيندي، ڇُٽي جا دام کان،
سي ڏسي ٻچڙا رُنائين، جوش ۽ جولان مان؛
ڇو رُئين، ٻچڙن ڇيو، هن دردناڪيءَ مان، اما؟
تو وڃي لاتي جڃهي ويرم، اسين عاجز اهر.

يا لڳئه ڪي گاهه گلزاريون، ميٺيون توکي، اما،
تنهن سبب شايد وساري، تو ڇڏيو آهي آسان:
هڪ اسان کي تنهنجو اوسيڙو، ٻيو هيبت هينيان،
شال تومان ڪڏ هجون، هيءَ زندگي تو ري زهر.

هي ٻڌي هرڻيءَ ڪيون دانهون، رُنائين زار زار،
چي، آبا، ڪنهن ٻر سليان، جو درد آهي دلفگار،
دام ۾ ڦاٿي آهيان، ڏس هي قضا آ ڪردگار،
ٻير ٻختا، ڪنڌ ڦاٻو، هي قضا ڪيڙو قهر.

مهرماريءَجي ٿي من، موران سومون کي ڪٿن ڇڏي،
اُت اوهان کي ياد آئي، ٿي رُنو واڪي وڏي،
هتي، ڇني سگ بيسبب، مون کي ويا گوندر گڏي،
هي وڇوڙو آ ٻچن جو، نيٺ ماريندو مگر.

هو آتي ڪو پترُ نہ پائر ۽ نڪو حيلو حوال،
ڪٿن ڪريان هن قيد ۾، منهنجو جيڻ آهي وبال،
اَت آها ٿي ڪير واهر، ريءَ خُدايءَ ذوالجلال،
ٻُور ٻلٻل ٿي ٻيا، ويتر وڇوڙي جا اندر.

تنن ڏٺو مرسل محمد، ڪارڻي، آڌر آجهو،
سو ڏيئي ضامن، اوهان وٽ مان آتان آيس سيڪهو،
دير ڪريو ڪانہ ٻچڙا، ڪير سيڪهڙا آئين ٻيو،
واعدو جو مون ڪيو، سو پنهنجو پاڙينديس پڌر.

چي، آما هي ڪير پيشنداسين، آسين تنهنجو نہ مور،
هل تہ گڏجي سڀ هلون، هيڪار حضرت جي حضور،
جي ڇُٽائي تان ڇٽون، هي سر بہ گهورڻ ٿيو ضرور،
تنهن سچي سيد جي قدمن تان وڏو آهي آجر.

جان آتيو ماري، ڏسي تان دام ۾ ناهي شڪار،
هٿي پري سرڪڻ ڪليءَ کان دام هو ڏرتي کان ڏار،
اَت پڇيائين کان محمد ڪارڻي مرسل مدار،
وٺي ڇٽي هرڻي هتان، ڪنهن پتر ڏيو مون کي خبر.

مير مرسل اَت چيو، هرڻي ڇڏي آهي اسان،
وٺي پيارڻ ڪير ٻچڙن کي، وري ايندي چوان،
آهيون ضامن اَن جا ظاهر، غم ڪرين ڪوئي متان،
صبر ڪر تيسين ميان، هن ڳالهہ کي ڪر درگذر.

تڏ چيو ماريءَ تہ وحشين جي مٿان ڇا اعتبار،
ھوءَ ڪندي ڇا قول، ڀاڙيندي پلا کھڙو قدار،
جو نہ ڳاھائي ڪُنگو، تنھن تي نہ آھي ڪا ميار،
جو ڇِٽو ڦاهي ڪنان، ايندو وري ڪيئن جانور؟
ھَن ايا ھيءَ ڳالھ ڪئي، ھرڻي آتي آئي هلي،
ٻئي ٻچا لايو ڀنيان، ساٿي آچي رلمل رَلي،
تڏ چيو ماريءَ تہ مرسل تون پلي آئين پَلي،
قول تنھنجو سڀ سچو آ، سرور عالي قدر.

تنھنجي حرمت، ھاشمي! ھرڻي ڪئي آزاد مون،
تنھنجي دامن مان لڳس، منھنجو وسيلو آنھ تون،
ڪر ڪيم جيڪي ڪڇا، بالله بخشائين بديون،
ورنہ ڇا ڄاڻان تہ ڇا لکيو ازل منھنجي اڪر.

آت چيو مرسل تہ آھيان، تنھنجو ضامن تاقيام،
پڻ ڪندس توتي شفاعت، ڪج تسلي تون تمام:
ھيءَ خبر ماريءَ ٻڌي، خوش ٿي ويو پنھنجي مقام،
پڻ وڃي ھرڻي ٻچن سوڌي ملي پنھنجي وڳر.

ٻَرَ ۾ مسڻي ٻندي، تنھن تي ڪئي ڪيچيءَ ڪَھل،
روھ ۾ رلندي رھي، تنھن کي اچي ٻھتو ٻنھل؛
آن جا ڏک ۽ ڏاکڙا، ويندا رھيا ھاٻا ۽ ھَل،
جنھن ڏنيون سيج ۾ سٿون، تنھن جو ٿيو سوکو سفر.

ھوءَ کھڙي تي تار ۾، ھٿ ۾ کھڙو ھنڙس ڪڇو،
ڪج ڪمايو ڪينڪي، سو وات ۾ ورچي پڳو،
تت اچي آڻ تار کي، سيکھون رسيو ساھڙ سچو،
سا نوازي محبتي، ميھار جي نوري نظر.

ڪر شفاعت تون، مٺا محبوب، 'لطف الله' تي،
جو پيو ٻَرَ ۾، سونھائج راھ تون بيراھ کي،
آءٌ نہ تارون، ھٿ نہ سيڙھ، دور آ درياھ کي،
سو لنگھائين ساڻ ڪلمي، ھي سچوئي جال جَرَ.

لطف الله جي ھيءَ تصنيف، جيئن ڏيکاريو اٿم، عجز و نياز جي تصوير آھي. محبت نبوي سندس ھرھڪ لفظ مان صاف نظر ٿي اچي. سلاست ۽ رواني سندس شعر جو وڏو امتياز آھي:

سندس شعر ۾ ڪي لفظ تغير ۽ تبدل سان آيل آهن، پر اُن مان سندس علم ۽ فضل تي ڪو بہ اثر نٿو پوي. اُن دور جي سنڌي شعراء عوام جي زبان کي برقرار ٿي رکڻ گهريو. هو لغت جي ماهيت ۽ لفظن جي صحيح تلفظ ڪان ضرور واقف هئا، پر عوامي زبان سان سندن زياده همدردي هئي؛ ان ڪري اڪثر شاعرن ۾ اهوئي طريقو مروج هو. بهرحال، هر دور جي پسنديدگي پنهنجي پنهنجي آهي.

مان مرحوم لطف الله جي ڪلام کي، جو بہ هٿ آيو اٿم، محفوظ رکڻ جي ڪوشش ڪئي آهي. اگرچ ظاهر ۾ سندس ڪلام جي وڌيڪ ميسر ٿيڻ جي اُميد ڪانہ آهي، مگر شايد منهنجي هيءَ تحقيق سنڌ جي ڪنهن گوشي مان سندس ٻئي ڪلام کي بہ پيدا ڪري وجهي. جيڪڏهن ائين ٿي پيو، تہ گويا هڪ گم ٿيل خزانو حاصل ٿي ويندو.

پروفيسر محبوب علي چنا، سيوستاني

ميرپور ٻٺورو

مان هن مضمون ذريعي قارئين ڪرام کي سنڌ جي ان حصي سان روشناس ڪري رهيو آهيان، جو طبعي ۽ قدرتي طور لڙيل ۽ جهميل آهي، ۽ فطري تواضع ۽ نهٺائيءَ ڪري قديم زماني کان وٺي سنڌواسين کي مٺا ميوا کارائيندو آيو آهي. شيخ سعديءَ جو قول برقرار آهي تہ "نهد شاخِ پُر ميوه سر بر زمين". اوهين سمجهي ويا هوندا تہ آءٌ سنڌڙيءَ جي ڪهڙي حصي جو ذڪر ڪري رهيو آهيان. هي آهي 'لاڙ'، جنهن بابت مون هڪ مضمون بعنوان 'ساموندي سيلاني' ۾ لکيو هو تہ "'لاڙ' سنڌ جي چڙي جي هڪ روح رچندي لارَ آهي."

ڊاڪٽر سنيتي ڪمار چٽرجيءَ، بنگالي ٻوليءَ جي تاريخ لکندي، هڪ حقيقت ڏانهن اشارو ڪيو آهي تہ عيسوي سن کان پنج صديون ڪن اڳي وجيہ نالي هڪ راجڪمار، ڪيترن مائهن سان، "لاٽ" مان لڏي لنڪا (سلون) ڏانهن ويو تہ ٻڌ ڌرم ۽ پالي ٻوليءَ جو ڦهلاءُ اوڏهين ٿيو(١).

مذڪور 'لاٽ' اڪر تي تبصرو ڪندي، آنجهاني ڀيرومل لکيو آهي تہ "گجرات جو ڪنيات جي نار وارو پاسو ۽ سنڌ جو ڏاکڻو پاڱو اڳي 'لاٽ' سڏبا هئا. هينئر 'لاٽ' بدران چئون 'لاڙ'—'ٽ' منجي 'ڙ' ٿيو آهي" (٢). وري لاڙ جي حدن جي اپٽار ڪندي، ڪاڪي ڀيرومل لکيو آهي تہ "سنڌ جو ڏاکڻو پاڱو جو وچولي جي هيٺان آهي ۽ وڃي سمنڊ سان لڳو آهي، سو لاڙ سڏجي ٿو. لاڙ جا ٻہ پاڱا آهن: هڪڙو حيدرآباد ضلعي وارو لاڙ، جو بدين ۽ ٽنڊي باگي کان هلي، بلڙي شريف، تعلقي گونيءَ تائين آهي. اتان ڪوهہ-ڏيڍ پري، ميرپور ٻٺوري تعلقي جي جهوڪ شريف (ميرانپور) ۾ شاهہ عنايت صوفيءَ جي درگاهہ آهي. انهن ٻن نامور درگاهن جي وچ کان وٺي، ڪراچي ضلعي جو سمورو ڏاکڻو پاڱو جو ڪيٽي بندر ۽ ڪراچيءَ طرف لڙي اچي سمنڊ سان لڳو آهي، سو ڪراچي ضلعي وارو لاڙ آهي. اڳي ڪڇ جي رڻ ڏانهن سمنڊ هو، جنهن جو پاڻي بدين تعلقي جي ٻريان گهاري شيخياڻيءَ واري رڻ ۾ ايندو هو، جنهنڪري بدين تعلقو ٻہ سمنڊ سان لڳو بيٺو هوندو هو: هاڻي اوڏانهن سمنڊ ڪونهي، تہ بہ اهو پاسو اڃا تائين لاڙ سڏجي ٿو." (٣)

(١) ڊاڪٽر سنيتي ڪمار چٽرجي: "بنگالي ٻوليءَ جي تاريخ"، جلد ١، صفحو ١٥. (٢) "سنڌي ٻوليءَ جي تاريخ"، ص ٤١. (٣) ايضاً، ص ١٢١.

لاڙ بابت مسٽر ايليٽ پنهنجيءَ نامور تاريخ ۾ ڄاڻايو آهي تہ ”لاڙ نالو آهي سنڌ جي ڏاکڻي حصي جو؛ مگر هن نالي، لاڙ، کي ڪڏهن وسعت هئي ۽ ڏاکڻي ڪنارن تائين سڏيو ويو. يوناني مؤرخ ٽولمي ۽ پيريپلس گجرات جي حصي کي ’لارِس‘ (Larice) لکيو آهي. البيروني ۽ ابوالفدا بہ سومنات ۽ ٿاڻي کي يا تہ لاڙ جي پرڳڻي اندر ڏيکارين ٿا يا ان جي حدود تي. سليمان تاجر بہ کمبايت جي نار کي ۽ مليبار ڪناري واري سمنڊ کي ’لاڙ جو سمنڊ‘ ڪري ٿو سڏي. مسعودي بہ لکي ٿو تہ سيمور، سوباره ۽ ٿاڻي (موجوده بمبئيءَ وٽ) ۾ هِن شهرن جي زبان لاڙي هئي“(١). سيد سليمان ندوي مرحوم بہ مسعوديءَ جو حوالو پنهنجي معروف ڪتاب ”نقوش سليماني“ ۾ ڏنو آهي (٢). سيد سليمان ندوي صاحب وري مسعوديءَ جي مشهور ڪتاب ”مروج الذهب“ (جلد اول، ص ٣٣٠ تا ٣٤٠) جو حوالو ڏيندي رقمطراز آهي تہ ”خليج فارس کان وٺي بحر چين تائين سمنڊ جي حصن جا نالا ڏني ٿو. پهرئين حصي کي بحر فارس يا ’خشبات البصره‘ لکي ٿو. ان بعد ’بحر لاروي‘ ڄاڻائي ٿو، جنهن جي ڪناري تي گجرات ۽ ڪوڪڻ جا مشهور قديم ساحلي شهر — سيمور، سوباره، ٿاڻو ۽ کمبايت آباد هئا“ (٣).

وري ايليٽ جي تاريخ جي تعليقات ۾، ڊائوسن صاحب، مڪردي ۽ چيني سياح هيونتسنگ جا حوالا ڏيندي، لکي ٿو تہ ”سنسڪرت جاگرافيءَ جي محاوري ۾ ’لاٽ ديس‘، ۽ ٽولمي ۽ پيريپلس جي محاوري مطابق ’لَرائيس‘ ان ملڪ جو نالو آهي، جو کمبايت جي نار ۽ نربدا جي مهڙ ۾ اچي وڃي ٿو. عرب جاگرافر بہ هن هنڌ تي متفق آهن“(٤). هن حصي جي طبعي حالت تي ڊائوسن متفق نہ آهي تہ ڪو سنڌ واري لاڙ جو هن سان تعلق آهي؛ مگر ان ۾ هو صحيح نہ آهي. هت ’لاٽ‘ اهو ساڳيو آهي، جو ڪاڪي ڀيرو مل جي لکيت موجب مٿي ذڪر ڪري آيو آهيان.

سڌا توري سنڌونديءَ جا آربہ نرالا آهن — ڪڏهن هيٺ تہ ڪڏهن مٿ. سنڌ جي سونهاري ’سانگيءَ‘ کهڙو نہ سچ چيو آهي تہ ”دريا جا آهن آر، ڪڏهن ڪٺ تہ ڪڏهن ڪٺ.“ ان ڪري، سنڌوءَ جا ڇوڙ بہ ڦِڪِڙيا پيا آهن ۽ هڪ ٻئي ڊيلٽا بنائين ٿا.

’ڊيلٽا‘ يوناني لفظ آهي، ۽ يونانين جي الف-ب ۾ چوٿون حرف آهي، جنهن جي شڪل ٽِڪُنڊي جهڙي ٿئي ٿي ۽ لکڻ ۾ ’δ‘ صورت ۾ ايندو آهي. يوناني ٻوليءَ ۾ هي اکر فنيشي (Phoenician) ۽ اسرائيلي (Hebrew) ٻولين مان درآمد ٿيو آهي. انهن ٻولين ۾ هي

---

(١) *Historions of Sind*, vol: II. Elliot and Dowson, p. 130-131.

(٢) ”نقوش سليماني“، ص ٢٥٣-٢٥٤.

(٣) ”عربون کی جهاز راني“، ص ٦٢-٦٣

(٤) — do —, vol: II. p. 131, Supra.

لفظ "ڊيلٿ" (daleth) آهي، جنهن جي معنيٰ آهي 'تنبوءَ جو دروازو' (۱). اهڙيءَ طرح، نديءَ جي ڇوڙ وٽ زمين جي ڪنهن به ٽڪر جي ٽيڪنڊي جهڙيءَ شڪل کي ڊيلٽا سڏجي ٿو. سنڌوءَ جي ڊيلٽا به ملڪان ملڪ مشهور آهي. وري عربي سمنڊ جون ڇالون به ڇوڪيون آهن. جيڪي شهر اڳ بندر هئا، سي اڄ وانڊيا آهن. انهن جو نانءُ ناموس به بندرن تائين هو. ڪڇ جو رڻ به سمنڊ جو سهائتو حصو هو، جو اڄ رڻ پٽ آهي. سمنڊ جو هٽڻ ڏکڻ-اپرنديءَ واري ڇيڙي، 'ڪوري ڪاريءَ' کان شروع ٿيو. هن ڪاريءَ کي سنڌوءَ جو اپرندو ڇوڙ سڏبو هو، ۽ ڪجهه لوڪ هن کي "مغلبين وارو نانؤ" ڪري سڏيندا هئا. هنءَ جو ذڪر سدوري شاه صاحب سر سراڳ ۾ هن طرح آندو آهي:

"ونيسو ٽنَ ٽنينس، مک ڏيهائي مڪڙي،
سنباهي سيڌ ڇشي، متي 'نانؤ' نينس".

مسٽر پوسٽنس، پنهنجي مشهور ڪتاب "سنڌ بابت ذاتي تاثرات" ۾، هن ڊيلٽا جي ڊيگهه ٧٠ ميل ٻڌائي آهي (٢). ۾ سنڌ جو محقق جغرافيدان، ڊاڪٽر مانڪ. بي. پٿاوالا، ڊيلٽا واري ٽڪرتي خيال آرائي ڪندي لکي ٿو ته "ڊيلٽا جي پکيڙ، اتر-اولهه ڪناري جو سنڌو وني، مانز جي راس تائين پهچي ٿي. نئو هن جي چوٽي آهي، جو خود وِيرُن جي حد فاصلا آهي، جڏهن پاڻي ڪن وتن تي ٦٠ ميل اندر هلي ايندو آهي. ڏکڻ-اوڀر ۾ ڊيلٽا ڪڇ جي رڻ تائين وڃي ڪُلهو هٿي ٿي. ڪناري واري لائين نديءَ جي ڏار ڏار ڇوڙن سان سينگاري پيئي آهي، ۽ ١٢٥ ميل لنبي آهي. هي ٽڪر ڊيلٽا جي ٽڪنڊي جو بنياد آهي" (٣). وري ڇوڙن جي ذڪر ڪندي، ڊاڪٽر پٿاوالا هيٺيان ڇوڙ ڏنا آهن (٤): ٻاڪر، ڪاجهر، ڪرڪ، ڪهڙ، ڪلندري، ترشين، حجامڙو، سيسا، ڊبو، پٽيالي، ڪڏي، پٿائي، ۽ سير.

جيمس برنس پنهنجي ١٨٣٩ع واري نقشي ۾ نديءَ جا هي ڇوڙ ڏيکاريا آهن: پٽي، پٽيالي، جونا، ريچل، حجامڙو، گورا، ۽ سير. مسٽر جيمس ست ڇوڙ ڏيکاريا آهن، ۽ ڊاڪٽر پٿاوالا تيرهن. انهن ۾ چار نالا پنهي ۾ ساڳيا آيا آهن، جن ۾ 'سير' ڇوڙ به آهي، جو اڃا تائين مغلبين جي نزديڪيءَ تائين وڃي ٿو، جنهن تي اڳ سيرڳنڊ جو بندر هو، جو عام طرح 'سنڊ و بندر' به سڏبو هو. هن ڇوڙ ۾ هڪ واهه اتر طرف کان اچي پوي ٿو، جنهن جا اڳوڻا نالا 'گونگري' ۽

(۱) الف – انسائيڪلوپيڊيا برٽنيڪا، جلد ٧، ص ١٧٥؛
ب – ويبسٽرس نيو انٽرنيشنل ڊڪشنري، جلد ٢، ص ٥٦٢ ۽ ٥٩١؛
پ – چيمبرس ٽويلٿ سينچري ڊڪشنري، ص ٢٤٤؛
ت – چيمبرس ايٽيمالاجيڪل انگلش ڊڪشنري، ص ١٥١.
(٢) پوسٽنس: "پرسنل آبزرويشنس آن سنڌ"، ١٨٤٣ع، ص ٥. (٣) "اي فزيڪل اينڊ اڪانامڪ جاگرافي آف سنڌ"، ١٩٥٩ع، ص ٤٦. (٤) ايضاً، ص ٧١.

'ٻنياري' جا واهه آهن، پر پوءِ ان کي 'ٻگهاڙ' واهه يا ڦاٽ ڪري سڏيائون. منشي خداداد خان مرحوم پنهنجي ڪتاب "لب تاريخ سنڌ" ۾ ٻگهاڙ واهه کي اڳوڻي لاڙ جي مکيه ۽ مشهور درياهه 'ساڪوره' يا 'ساڪره' سان منسوب ڪيو آهي(١). هي ميرپور ٻٺوري جي اولهه طرف وهي ٿو، جنهن جو ذڪر مسٽر اين. جي. مجمدار، پنهنجي مشهور ڪتاب "ايڪسپلوريشنس اِن سنڌ" ۾، ١٩٢٧-١٩٢٨-١٩٢٩-١٩٣٠ ۽ ١٩٣١ع سالن ۾ کوجنائون ڪندي، ائين لکيو آهي ته "٢٢-نومبر، ٻگهاڙ واهه تان لنگهي ٺٽي ۾ اچڻ بعد، موٽر جي ذريعي، ڏيلٽا جي اپرندي وارن تعلقن — ميرپور ٻٺورو، جاتي، ڳوني ۽ ديرو محبت — ڏانهن وڃڻ جو موقعو مليو. ٻگهاڙ واهه، جو سنڌو نديءَ جي شاخ آهي، اباڻڪان پوءِ اسين ميرپور ٻٺوري ۾ پهتاسين. ٻٺوري بعد شاهه ڪپور، ڪاڪيجا، ڪتجان ۽ رڙيءَ جا ڊڙا ڏٺا ويا، جي مسلمانن جي دور کان اڳ جا نه هئا" (٢).

هاڻي، هن پس‌منظر بعد، اچون ٿا پنهنجي شهر جي احوال تي. موجوده وقت ۾ ميرپور ٻٺوري جو شهر ٺٽي ضلعي جي شاهبندر ڊويزن جو هڪ تعلقو آهي. "مقالات‌الشعرا" ۾ سيد حسام‌الدين صاحب راشديءَ، 'بٺوره' جي ضمن ۾، مرزا قليچ بيگ جي تاليف "قديم سنڌ" تان اخذ ڪري هن طرح لکيو آهي: "بٹورو يک پرگنه بود که هنوز درضلع ٹته موجود و بنام ميرپور بٹوره مشهور است. ميرپور در اصل قصبه اي بود که مير ابوالبقا مير خان آنرا بنام خود آباد کرده بود، و بعد ازان بنام ميرپور بٹورو مشهور گشت. وتا اکنون آن قصبه باين نام موجود است"(٣). يعني، 'ٻٺورو هڪ پرڳڻو هو، جو هاڻي ٺٽي ضلعي ۾ موجود آهي ۽ ميرپور ٻٺوري جي نالي سان مشهور آهي. ميرپور در اصل هڪ ڳوٺ هو، جو مير ابوالبقا ميرخان پنهنجي نالي تي آباد ڪيو هو ۽ ان بعد ميرپور ٻٺوري جي نالي ۾ مشهور ٿي ويو، ۽ اڄا تائين هيءَ آبادي ان نالي سان موجود آهي.'

مٿين احوال مان معلوم ٿيندو ته ٻه نالا گڏجي هڪ نالو بڻايو ويو آهي — يعني 'ميرپور' ۽ 'ٻٺورو'. 'تاريخ معصومي'، 'تحفة‌الڪرام'، 'مقالات‌الشعرا' يا ٻين اهڙن تاريخي ۽ ادبي پراڻن ڪتابن ۾ "ٻٺورو" هڪ پرڳڻو ڄاڻايو ويو آهي: ۽ "ميرپور" هڪ ڳوٺ هو، جو نواب اميرخان ميرابوالبقا ولد نواب قاسم خان نمڪين هروي بن ملا مير سبزواريءَ پڌو. هن نواب صاحب جي تعريف ۾ قانع صاحب 'مقالات الشعرا' ۾ هيئن رقمطراز آهي: "نواب امير خان ولد ميرابوالقاسم خان نمڪين هروي رعب و تاب جو مجموعو ۽ عالي‌قدر امير هو. اميرخاني سادات سندس نسل مان هئا. سنڌ ۽ هند ۾ اعليٰ رتبي ڪري ساراهيل، ۽ علم ۽ عمل جي ڪمال ڪري مشهور هو. هن جي عقل جا

---

(١) "لب تاريخ سنڌ"، سنڌي ادبي بورڊ، ص ١٩ . (٢) "Explorations in Sind", p. 22.
(٣) الف- "قديم سنڌ"، مرزا قليچ بيگ، ص ٣١١؛ ب- "مقالات الشعراء" تاليف قانع ٺٽوي، تصحيح سيد حسام‌الدين راشدي، ٦٦٥.

عجيب-غريب نقل ڪيا ٿي آهن"(١). وري 'تحفة الڪرام' ۾ پڻ قانع صاحب، هڪ قدم اڳتي وڌي، مير قاسم خان نمڪين جي احوال بعد لکيو آهي ته "ان جو فرزند امير خان، جنهن جو ذڪر اڳ ڪيو ويو آهي، عزت ۾ پنهنجي والد کان به اڳرو ٿي ويو" (٢). ٻرڳٽي ٻنوري جو ذڪر سنڌ جي قديم تواريخي ڪتاب 'چچنامي' ۾ نه آهي. 'چچنامو' محمد علي ڪوفيءَ ٦١٣هه (١٢١٦ع) ۾ اصل عربي متن تان ترجمو ڪيو هو. ان وقت معلوم ٿو ٿئي ته ٻرڳٽي ٻنوري جي بقا هن فاني جهان جي جلوه نما جَليبَ ۾ نه هئي. ان بعد 'تاريخ معصومي' جو وارو اچي ٿو، جا مير محمد معصوم بن سيد صفائي بکريءَ ١٠٠٩هه (١٦٠٠ع) ۾ تاليف ڪئي. 'تاريخ معصومي' ۾ ٻنوري جو حوالو ٽن هنڌن تي آيل آهي: ٻه دفعا "همايون بادشاه جي سنڌ ۾ اچڻ ۽ مرزا شاه حسن جي مخالفت جو بيان" جي عنوان ۾ (٣)، ۽ هڪ دفعو مرزا ڪامران جي اچڻ جي بيان ماتحت (٤). انهن ٽن حوالن کي هيٺ زياده تفصيل سان لکجي ٿو ته ٻنوري ٻرڳٽي جي خوشحاليءَ ۽ آسودگيءَ جي پوري پروڙ پوي:

١. جڏهن همايون جو لشڪر روهڙيءَ جي شهر ۾ ٩٤٩هه (١٥٤٢ع) ۾ اچي لٿو، ته اناج جي قلت ڪري ۽ سلطان محمود بکريءَ جي نه پيش پوڻ ڪري، امير طاهر صدر ۽ سمندربيگ کي پنهنجي والد بابر بادشاه جي اخلاص جا واسطا وجهي خط اماڻيائين. مرزا شاه حسن، بادشاه جي قاصدن کي ادب ۽ احترام جي نظر سان ڏسي، اقرار ڪيو ته "جنهن وقت حضرت بادشاه تشريف فرما ٿيندا، تنهن وقت هاله ڪنديءَ کان ٻنوري تائين درياءَ جو هُوطرف شاهي حرمسراء جي حوالي ڪندس".

٢. عمرڪوٽ کان واپسيءَ تي اچي جونپور (جوڻ) ۾ منزل ڪيائون. ٿورن ڏينهن بعد همايون بادشاه کي پڌايائون ته ٻنوري ۾ اناج ۽ ٻين ضروريات زندگي سان پريل هڪ ننڍو نلمو آهي، جو ٿوريءَ توجهه سان هٿ ڪري سگهجي ٿو. بادشاه، شيخ علي بيگ جلائر ۽ اسن تيمور سلطان کي هن ڪم لاءِ مامور ڪيو. هوڏانهن شاه حسن، سلطان محمود خان کي مقرر ڪري، ملا بهاول ۽ پيو لشڪر جيڪو انهيءَ ننڍڙي قلعي ۾ هو، تن جي مدد لاءِ موڪليو.

٣. مرزا ڪامران پيو دفعو سن ٩٥٧هه (١٥٥٠ع) ۾ موٽي بکر آيو. مرزا شاه حسن ڪجهه وقت مرزا ڪامران کي شاد پيلي جي ٽڪري تي رهايو، ۽ انهيءَ کان پوءِ ٻنوري جو ٻرڳٽو مرزا جي بورچيخاني جي خرچ لاءِ ۽ فتح باغ سندس رهائش لاءِ مقرر ڪيو.

قانع صاحب پهرئين ۽ ٽئي واقعي جو ذڪر پنهنجي شيرين ڪتاب 'مقالات الشعرا' ۾ آندو آهي(٥).

(١) "مقالات الشعرا"، ص ٢١. (٢) "تحفة الڪرام"، اردو ترجمو، ص ٣٩٣. (٣) "تاريخ معصومي"، سنڌي ترجمو، سنڌي ادبي بورڊ، ص ٢٠٠ ۽ ٢١٣. (٤) ايضاً، ص ٢١٨. (٥) "مقالات الشعرا"، ص ٨٥٨ ۽ ص ٦٦٣.

ساڳيءَ طرح 'تحفة الڪرام' ۾ بہ قانع صاحب ڀهرئين واقعي کي دهرايو آهي (١). ٻئي نمبر واقعي جو ذڪر بہ 'تحفة الڪرام' ۾ ساڳئي نموني آيو آهي (٢). انهن واقعن مان معلوم ٿو ٿئي تہ ٻنوري جو پرڳڻو ڪيترو نہ آسودو ۽ مرفہ هو. ان تڪر ۾ آن - پاڻي جام ۽ مٺو هو. چاچڪان، ٻنوري، ٻهرام پور، درڪ ۽ پليجار جا لاڙ وارا پرڳڻا سري وارين سڄين سرڪارن کان سرس سائو هئا. انهن جي شاهدي 'تاريخ معصومي' مان هن طرح ملي ٿي: جڏهن مرزا شاهہ حسن، شيخ ميرڪ پوراني ۽ مرزا قاسم طغائي کي همايون بادشاهہ جي خدمت ۾ موڪليو تہ عرضداشت ذريعي لکي موڪليائين تہ "بکر ولايت جي پيدائش ٿوري آهي، ۽ چاچڪان جو پرڳڻو آباديءَ، پوک جي ڪثرت ۽ اناج جي گهڻائيءَ ۾ ممتاز آهي، ان ڪري انهيءَ طرف روانو ٿيڻ ۽ تصرف هيٺ آڻڻ مناسب ٿيندو" (٣). مگر زماني جي ستم ظريفي ملاحظہ ڪريو تہ هاڻي قصوئي اُلٽو لڳو پيو آهي.

هاڻي اچون ٿا ميرپور جي احوال تي. مان اڳ ۾ ئي ميرپور جي بانيءَ جو نشانبر نالو لکي آيو آهيان، جو شاهجهان جي وقت ۾، ١٠٣٧ هہ ۾، ٺٽي جو ڇهون گورنر مقرر ٿي آيو. هت هي ڳوٺ ڪيئن وسيو، ان باري ۾ 'تحفة الڪرام' جي زباني پيش ڪريان ٿو: "اميرپور هن جو (امير خان جو) آباد ڪيل آهي ۽ هن جي نالي تي مشهور آهي. ان جو سبب هي آهي تہ نواب ٿيڻ کان اڳ هڪ دفعو گهوڙي تي سوار ٿي هو ان طرف کان اچي لنگهيو تہ ان ترَ جي ٻڪرارن ۽ ريبارن هن جي دل کولي خدمت ڪئي، ان تي هو ڏاڍو خوش ٿيو ۽ ان برپٽ جي حالت دريافت ڪيائين. کيس معلوم ٿيو تہ هيءَ زمين رڳو جهنگ ئي جهنگ لڳي پيئي آهي ۽ اتي جا رهاڪو مال چارڻ جو ڪم ڪندا آهن؛ مگر هن ڏنڍي مان انهن غريبن جي ڪيئن پاندي پوري ٿيندي هوندي، ۽ هنن جو گذر سفر ڏاڍو مشڪل سان ٿئي ٿو. چنانچہ جڏهن هو ٺٽي جو ناظم ٿي آيو تہ ان احسان جي بدلي ادا ڪرڻ لاءِ هن انهيءَ ويران زمين جي پيمائش ڪرائي، اها انهن مذڪور ريبارن ۽ ٻڪرارن جي حوالي ڪري ڇڏي. انهن هن زرخيز زمين کي آباد ڪري، هڪ ڳوٺ بنايو ۽ آرام سان رهڻ لڳا (٤)". هن ڳوٺ کي 'اميرپور' سڏڻ لڳا، جو پوءِ "ميرپور" مشهور ٿي ويو. جيئن تہ هي ڳوٺ ٻنوري، ٻهرام پور، درڪ ۽ پليجار پرڳڻن جو مرڪز هو ۽ ٻنوري کان سواءِ ٻيا پرڳڻا جاگرافيءَ جي تختي تان اڏامي ويا، تيئن ان 'ميرپور' کي 'ٻنوري' سان متصل ڪيو ويو، ۽ هي ڳوٺ "ميرپور ٻنورو" جي مٺيا واري نالي سان مشهور ٿيو.

هندستان جي مفصل ۽ مڪمل احوال بابت رپورٽون، جي اليگزانڊر برنس، ليفٽيننٽ ليچ، ڊاڪٽر لو ۽ ليفٽيننٽ ووڊ، ١٨٣٥ع کان ١٨٣٧ع تائين برٽش انڊيا ڪمپنيءَ کي پيش ڪيون، سي انهن وري ١٨٣٩ع ۾ ڇپرائي شايع ڪرايون. انهن سڀني کي مدنظر رکي، ايڊورڊ ٿارنٽن،

(١) "تحفة الڪرام"، اردو ترجمو، ص ١٩٧. (٢) "تحفة الڪرام"، اردو ترجمو، ص ٢٠١. (٣) "تاريخ معصومي"، سنڌي ترجمو، ص ٢٠١. (٤) "تحفة الڪرام"، اردو ترجمو، ص ٢٩٥-٢٩٦.

"هسٽري آف برٽش ايمپائر اِن انڊيا" جي مصنف، انهن مان استفادو ڪري، هڪ گزيٽيئر "هندستان ۽ ان جا متصل ملڪ"، ۱۸۴۴ع ۾ تاليف ڪري شايع ڪرايو، جنهن ۾ ميرپور (ٻنوري واريءَ) جو احوال به ڏنو اٿس، جو هيٺ ڏجي ٿو. هت هڪ حقيقت جي وضاحت ڪرڻ چاهيان ٿو ته جيڪي به انهن ڏينهن جون 'ميرپورون' آهن، تن کي انگريزي سياح ۽ مؤرخ محض 'ميرپور' جي نالي سان سڏيندا هئا ۽ سندن پنيان نالا ڪونه ڳنڍيندا هئا — مثلاً ميرپور ماٿرو، ميرپور ماٿيلو، وغيره. انهن شهرن جي سڃاڻپ جاگرافيءَ جي مطالعي جي بناء تي بآساني ٿي ويندي هئي. ٿارنٽن صاحب جي گزيٽيئر ۾ به چار ميرپورون آهن: ميرپور ماٿيلو، ميرپور خاص، ميرپور ساڪرو، ۽ ميرپور ٻٺورو. مگر پوئينءَ ميرپور جو احوال سيني کان ٻرک آيل آهي. چڱو، هاڻي معلوم ڪري حظ حاصل ڪريو ۽ پيٽي ڏسو ته اجوڪي ٻنوري واريءَ ميرپور ۽ ۱۱۸ ورهيه اڳ واريءَ ميرپور ۾ ڪهڙو فرق آهي: "ببين تفاوتِ ره از ڪجا ست تا بڪجا".

"تمام هڪ برسيل شهر، ڪپي ڪناري يا پنياريءَ جي اوپر ڪناري تي، حيدرآباد ۽ ڪڇ واري رستي تي آهي. سندس پسگردائي تمام آباد آهي، ۽ هر سال پنجاهه هزار پائونڊن جي آمدني ميرپور جي حاڪم کي ملندي آهي. هن شهر جي بيهڪ ان ڪري اهم آهي جو هي ان لائين جي چوڪسي پيو ڪري، جا حيدرآباد ۽ ڪڇ جي وچ ۾ واقع آهي. هن جي آدمشماري ڏهه هزار آهي. هن جي ويڪري ڦاڪ ۲۴ ڊگريون ۴۵، ۽ ڊگهي ڦاڪ ۶۸ ڊگريون ۲۰ آهي"(۱).

اليگزانڊر برنس پنهنجي ڪتاب "وزٽ ٽُو بخارا" ۾، ۽ جيمس برنس پنهنجي تاليف "ميشن ٽو ڪورٽ آف سنڌ" ۾ به ساڳيو ئي احوال ڏنو آهي(۲).

ميرپور ٻنوري جي قدامت. اسين مٿي مسٽر مجمدار جي احوال مان پڙهي آيا آهيون ته ميرپور ٻنوري ۾ منزل انداز ٿي، هو ڪي ڏڌا ڏسڻ ويو. سومرن بادشاهن جي گاديءَ جو هنڌ ۽ سندن ٻيا شهر ميرپور ٻنوري جي آسپاس هئا. سنڌ متعلق سيني تاريخن سومرن جي گاديءَ جو هنڌ، محمد طور، ٻنوري جي گرد و نواح ۾ ڄاڻايو آهي. ان شهر کان سواءِ سومرن جا ٻيا برسيل شهر ٿري، شاهه ڪپور ۽ رڙهي آهن. شاهه ڪپور هاڻي ته هڪ ننڍڙو ڳوٺڙو آهي ۽ ان ۾ ڪُڪڙو ڪُو لڳي پيئي آهي، پر اڳي هت به ڪي وير وارو وڇائي ويا، ۽ هن جو نالو ڪڇ جي هڪ وليالله طرف منسوب آهي، جو سنڌ ۾ نائين صدي هجريءَ ۾ آيو هو. مسٽر ڪوزنس 'شاهه ڪپور' جي ضمن ۾ هڪ عالمانه بحث ڪيو آهي، جنهن جا حوالا هن صاحب "دي مهران آف سنڌ" جي سويڙيندڙ ميجر راورٽي، "تاريخ طاهري"، مسٽر پاٽنجر، وغيرهم، مان ڏنا آهن(۳). هن وسٽن کان اتر-اوڀر، ميل ڪن جي فاصلي تي، هڪ وڏي ويراني جا نشان آهن، جنهن بابت سڀ ودوان متفق آهن ته هي محمد طور، سومرن جي گاديءَ جو هنڌ آهي. جيئن ته لاڙ بندرن

(1) Gazetteer, Edward Thornton. p.48 (2) "*Visit to Bukhara*", Vol: III, pp. 213 and 224, Alexander Burns; "*Mission to Court of Scinde*", James Burns, pp. 38 and 62.
(3) "*Antiquities of Sind*', H. Cousens, p. 166-177.

جو مرڪز هو، ۽ ديبل بندر، لاري بندر ۽ سنڌو بندر واپار ڪي تيز ڪندا هئا، تيئن ٺري ۽ رڙهي واپار جو مرڪز هئا ــ موتي به آتي ته ڦوٽا ۽ ترقل به آتي. رڙهيءَ جي ڳوٺ ۾ هن وقت رکو ٿبا آهن، جن مان هڪ وڏو قبو آغاخاني خواجن جي پير نُورشاهه جو آهي. هتي جا واپاري شاهوڪاريءَ ۾ ضرب‌المثال هئا. اجا به هن پاسي ڪو اڍنگا خرچ ڪري ته هن کي چون ته "رڙهيءَ جو شاهوڪار آهين ڇا؟"

مغلپين ڪان اڍائي ڪوهه اتر-اوڀرندي 'نند ڪوٽ' آهي. هتي اڳي 'نند' نالي هڪ راجا رهندو هو. هن ڪوٽ جا اجا ڪي نشان موجود آهن، ۽ مغلپين جا ساٺهو اجا تائين هن خيال جا آهن ته هن پيڙي ۾ ڏن ڪافي آهي. مرزا قليچ بيگ مرحوم، پنهنجي مشهور ڪتاب 'قديم سنڌ' ۾، ميرپوربٺوري جو احوال ڏيندي لکيو آهي ته اتي شاهه ڪپور جي قبر آهي ۽ امير پير جو ميلو به اتي لڳندو آهي(۱). هن لکڻ ۾ مرزا صاحب جن درست نه آهن. موجوده وقت ۾ سيد مهرشاهه جو هر سال ميلو لڳندو آهي. هن شاهه صاحب جو احوال تحقيق طلب آهي؛ ڪنهن به تاريخي ڪتاب ۾ درج نه آهي.

ميرپور بٺوري جو علمي فضل ۽ ڪمال. بٺوري جي تاريخي قدامت سان گڏوگڏ تاريخ جي ڪتابن ۾ سندس علم ۽ فضيلت جا به چٽا اهڃاڻ آهن. 'تحفةالڪرام' جي ارڙهين باب ۾ بٺوري ۽ ڪڪرالي جي ٻرڳڻ جي بزرگن جو بيان ڏنو ويو آهي(۲). بٺوري ۾ نصرپر، اپلان، هتڙي، ديي، راهوٺ، دائري، ڳاهوٺ ۽ منچر ڳوٺن جي ڏٿي ڏوٺلن جو ذڪر خير اچي ويو آهي. سبحان الله، بلڙي شريف جي ويجهو وڃجي ٿو ته بٺوري جي بزرگن جي روحانيت جي سڳنڌ سان واٽهڙن جا دماغ معطر ٿي ٿا وڃن. بلڙي شريف ۾ سائين شاهه ڪريم جو ڪرم نواز ڪڙم ۽ قبيلو پسجي ٿو. جهوڪ ۾ وري شاهه شهيد جي لهوءَ جي لالاڻ جي لنؤنءَ جي لار قلب جي تهن تائين وڃي پهچي ٿي. ازانسواءِ شاهه شهيد جي والد بزرگوار مخدوم فضل‌الله، جدامجد ملا يوسف، خواهه سندن وڏا ڏاڏا، ملا شهاب‌الدين، ملا آجب، خواه مخدوم صدولانگاهه به هن تر جا روشن ستارا آهن. جيڪڏهن بٺوري جي بزرگن کي پين ٻرڳڻ ۾ ڦولبو، ته به انهن جي شخصيتن جا مشعلا اسان کي منور نظر ايندا.

مرحوم مخدوم محمد هاشم ٺٽوي، جو عام طرح 'ٺٽوي' استعمال ٿيندو آهي، سو به ڀهرپائين هن ٻرڳڻي جو مايه ناز فرزند هو، جو هيٺينءَ عبارت مان معلوم ٿيندو. سيد حسام‌الدين راشديءَ وٽ "الشفاء في مسئلةالراء" جو قلمي نسخو موجود آهي، جنهن تي مخدوم صاحب جو نسبنامو هن طرح ثبت ٿيل آهي:

"الشيخ الڪبير و العالم الشهير زبدةالعلماء الراسخين الشيخ محمد هاشم ابن عبدالغفور ابن عبدالرحمان ابن عبداللطيف ابن عبدالرحمان ابن خيرالدين السندي البٺورائي ثم البهرامپوري ثم التتوي". (۳)

(۱) "قديم سنڌ"، ص ۲۱۹. (۲) "تحفةالڪرام"، اردو ترجمو، سنڌي ادبي بورڊ، ص ۴۱۲.
(۳) "مقالات‌الشعراء"، ص ۸۴۱.

قانع صاحب وري ٺٽي جي بزرگن جي ضمن ۾ سادات مازندراني، عرف لوڏي، جن جو ذڪر ڪندي ڏيکاريو آهي ته مير ڪمال الدين مازندرانيءَ جي اولاد مان سيد محمد ملوڪ ٿي گذريو آهي، جو نواب لشڪر خان جي عهد حڪومت ۾، سن ١٠٧١ هه ۾، پرڳڻي بنوري جو حاڪم هو(١). وري مخدوم فيروز ۽ ان جي پوين جو احوال ڏيندي لکيو اٿس ته قاضي محمد ابراهيم جو پائيو، قاضي محمد اڪرم، بنوري پرڳڻي جي قضا جي مسند تي فائز هو(٢). اهڙيءَ طرح، بنوري جو بٺ بزرگن جي ٻانهن سان لبالب هو. جيڪڏهن ميرپور جو نالو وچ ۾ آڻيو ته سنڌس باني، مير نواب اميرخان ابوالبقا، جي همه گير شخصيت سامهون ايندي، جا چمندي چاڙ هئي. هن جي حڪمت، موعظت ۽ دانائيءَ جا عجيب غريب نُڪتا نوادرات ۾ شمار ڪجن ٿا. 'تحفة الڪرام' خواهه 'مقالات الشعرا' ۾ سنڌس سياڻپ جي صدري خزاني مان هڪ نقل آيل آهي، اهو حظ خاطر خدمت ۾ پيش ڪجي ٿو(٣): هڪ ڏينهن آليني ڏسندي، پنهنجو پاڻ کي 'السّلام عليڪم' چيائين. سنڌس حاسدن اِن ڳالهه کي دماغ جي خلل سان تعبير ڪري، بادشاهه کي مطلع ڪيو. جڏهن هن کي اها خبر پيئي، ته بادشاهه جي اڳ اچي عرض ڪيائين ته 'مون پنهنجو پاڻ کي سلام ان ڪري ڪيو هو جو مون کي پنهنجي ڏاڙهيءَ ۾ ڪجهه اڇا وار ڏسڻ ۾ آيا، ۽ هن خوشيءَ ۾ ته حضور اعليٰ جي زير تربيت هيءُ غلام پوڙهو ٿي رهيو آهي، مون پنهنجي ڏاڙهيءَ جي تعظيم ڪئي.' هن عرض جو بادشاهه جي دربار ۾ ذڪر ٿيو ۽ بادشاهه سلامت ڏاڍو خوش ٿيو. سنڌس هڪ بيت مثال طور 'مقالات الشعرا' جي صاحب آندو آهي، سو هي آهي:

"فلڪ بسوختگان بيشتر همي سوزد،
ببين زغال ڪه مخصوص بهر سوختن است" (٤).
(آسمان جلندڙن کي ان ڪري اڃا ٿو جلائي، ته ڪوئلي
جي حالت ڏسڻ گهرجي جو جلڻ لاءِ مخصوص آهي).

١٩١١ع ۾ حالت. مسٽر جي 'ڊبليو. سمٿ جي گزيٽيئر، ١٩١١ع، جي ڪراچي ضلعي ۾ ميرپور بنوري بابت جو احوال مليل ٿو، سو هوبهو اصحاب ذوق لاءِ پيش ڪجي ٿو:

"ميرپور بنورو (اتر ويڪرائي ڦاڪ ٢٢ ڊگريون ۽ ٤٤ فوٽ، ۽ اوڀر ڊگهائي ڦاڪ ٦٨ ڊگريون ۽ ١٨ فوٽ) ساڳئي نالي واري تعلقي جو هيڊڪوارٽر آهي، ۽ سنڌس آدمشماري ٻه هزار چارسؤ ستانوي آهي. هن ۾ مختيارڪار جي آفيس، انجنيري ڊپارٽمينٽ، انسپيڪشن بنگلو، اسپتال، پوسٽ آفيس، سنڌي اسڪول، پوليس ٿاڻو ۽ مسافرخانو آهن. هن کي ميونسپالٽي پڻ هئي، مگر اها ١٨٩٥ع ۾ بند ٿي ويئي. نزديڪيءَ واري اسٽيشن جنگشاهي آهي، جا ٤٧ ميل پري آهي. ڪپڙي ڇرڻ ۾ هن شهر جو ڏاڍو نالو هو، مگر هاڻي اهو هنر زوال پذير آهي. شهر ۾ جنديءَ جو ڪم به ٿئي ٿو.

(١) "تحفة الڪرام" اردو، ص ٦٠٩. (٢) ايضاً، ص ٦٤٣. (٣) الف - "تحفة الڪرام"، اردو، ص ٢٩٦؛ ب - "مقالات الشعرا"، ص ٢١. (٤) ايضاً، ص ٢٢.

شهر جي وچ ۾ پاڻيءَ جو هڪ وڏو تلاءُ آهي، جنهن جو پاڻي پيئڻ جي ڪم اچي ٿو. انگريزن جي اچڻ کان اڳ هيءُ شهر ۽ ان جي پسگردائي، ميرپور جي مير شيرمحمد خان جي حوالي هئا. برنس بيان ڪري ٿو ته هن تعلقي جي ساليانيءَ آمدني ۵ لک رپيا هئي."(۱)

موجوده حالت. هاڻي ٺٽي ضلعي جي شاهبندر ڊويزن جي تعلقن ۾ ميرپور بٺورو مٺيا ۽ مهڪ وارو تعلقو آهي. آهي علم ۽ فضل جون برڪتون ڪٿي؟ اهي ياڳ پريا ڏينهن هاڻي عدم موجود آهن؛ ته به ميرپور بٺوري ۾ واپار جون ويرون وهيون پيون آهن. ماڻهو آسودا ۽ خوشحال آهن. خواجن جي آبادي گهڻي آهي. ان ۾ اسماعيلي خواجا سرس آهن؛ اثناعشري خواجن جو به انداز آهي، مگر قليل*. موجوده دور ۾ هي خطو تهذيبي، علمي ۽ ادبي سرگرمين ۾ چڱو نالو ڪڍي چڪو آهي. چڱا چڱا شاعر، اديب ۽ عالم پيدا ٿي چڪا آهن، جن جي علمي ۽ ادبي خدمتن سان اسان جو سنڌي ادب وڌي ويجهي رهيو آهي. مذهبي خدمت جي لحاظ سان، هر طبقي جا ماڻهو پنهنجي پنهنجي مشرب سان وابسته آهن. ممڪن آهي ته هي خطو اڳتي هلي پنهنجي شاندار ماضيءَ کي دهرائي — تلك الايام نداولها بين الناس†.

---

(1) Gazetteer of the Province of Sind–Karachi district–B., J. W. Smith, p. 99.

* اثناعشري خواجن سان سيٺ امام بخش آهي، جو محفلون مچائي ويٺو آهي. سيٺ محمد عيسيٰ (مست؛ سروري، قبله مخدوم محمد زمان صاحب طالب المولیٰ جي زير اثر، سروري نوڙ ۾ داخل آهي. هن صاحب جي سرنوڙ ڪوشش سان هر سال بزم طالب المولیٰ جي سهاري هيٺ، سيد مهر شاهه جي ميلي جي موقعي تي ادبي ڪانفرنس ۽ مشاعرو منعقد ٿيندو آهي، جتي سنڌ جي هر سو کان عالم، فاضل، شاعر ۽ موسيقار اچي جمع ٿيندا آهن، ۽ ادب جي بزم گرم ٿي ويندي آهي. شال هي ادبي مجلسون هن تاريخي ۽ علمي خطي کي وري جيارين ۽ اهل بٺوري جي سينن کي انهن جي لطيف ياد ماضي سان منور ڪن.

† راقم الحروف هي مضمون ميرپور بٺوري جي ڪانفرنس ۾ پڙهڻ لاءِ ۲ سال کن اڳ لکيو هو، جنهن کي سنواري هاڻي ان موقعي تي پيش ٿو ڪجي، جڏهن سنڌي ادبي بورڊ جي ناخدائيءَ جون واڳون، سرڪار پاران، طالب المولیٰ کي سونپيون ويون آهن. هي قران السعدين چئبو. — م. ج.

سراج الحق، ايم. اي.

”سنڌي ٻوليءَ جي مختصر تاريخ“

هڪ گذارش

> سنڌي لسانيات جي تحقيق ۽ تاريخ متعلق هن کان اڳ ’مهراڻ‘ ۾ جناب ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ ۽ جناب سراج الحق جا مقالا قسطوار شايع ٿي چڪا آهن. سراج صاحب جو هيءُ مضمون پڻ انهيءَ سلسلي جي ڪڙي آهي.
>
> هن قسم جا تنقيدي ۽ تحقيقي مقالا اسان جي ادب ۾ صحتمند راهه پيدا ڪرڻ لاءِ چڱو مواد پيدا ڪن ٿا. اميد ته ناظرين ڪرام، پنهنجي ٻوليءَ جي ارتقا ۽ تاريخ جي سلسلي ۾، هن قسم جي چنڊ ڇاڻ ۽ تحقيق کي غور سان مطالع ڪندا. — ادارو.

’مهراڻ‘ جي ١-٢/١٩٦٠ع واري پرچي ۾ ”سنڌي ٻوليءَ جي مختصر تاريخ“ متعلق جناب ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ جو هڪ مفصل مضمون شايع ٿيو آهي، جنهن ۾ پاڻ سنڌي زبان جي تاريخ متعلق منهنجي گذريل جوابي مقالي تي تبصرو ۽ تنقيد ڪري چڪا آهن.

’مهراڻ‘ جي اوائلي دور ۾ به جناب ڊاڪٽر بلوچ صاحب، ڪاڪي ڀيرو مل مهرچند، محمد طالب لوهار صاحب ۽ غلام احمد ’بيدم‘ صاحب جا لغوي ۽ لساني بحث موجود آهن، جن مان ڪي ته بنهه تلخ ۽ تيز به آهن، ۽ ڪي محض ذاتي ۽ شخصي به چئي سگهجن ٿا. ان علمي ۽ ادبي روش ۽ روايت کي قائم ڪندي، تازي دور جي ’مهراڻ‘ ۾ منهنجا ٻه جوابي مقالا شايع ڪري، مهراڻ جي اداري، افهام و تفهيم ۽ علمي تبادلهء خيالات لاءِ جيڪا گنجائش پيدا ڪئي آهي، سا دلي شڪريي جي مستحق آهي.

مون نهايت مخلصانه نموني ۾ جناب ڊاڪٽر صاحب جي لساني مخصوص نظريي سان علمي طور اختلاف ڪيو آهي. هيءَ هڪ بين الاقوامي حقيقت آهي ته ڪنهن به مسئلي ۽ نظريي سان علمي ۽ منطقي، استدلالي ۽ تحقيقي حدن اندر اختلاف راءِ ڪرڻ هڪ علمي ۽ فني حق آهي. ان کي ذاتي ۽ شخصي رنجش ۽ بي تعلقيءَ ڏانهن منسوب ڪرڻ، غيرافادي نتيجو چئي سگهجي ٿو. علمي ۽ ادبي حلقن ۾ اهڙن اختلافي ۽ متنازع فيه موضوعن تي تبادلهء خيالات ڪرڻ، اختلافي بحث ڪرڻ، دليل دلائل پيش ڪرڻ، ۽ رد و قدح ڪرڻ کي صحتمند رجحان ڪري ڀانيو ويو آهي.

ڊاڪٽر صاحب جي مخصوص لساني نظريي سان اختلاف هوندي بہ، مون تمهيد ۾ سندن علم و فضل ۽ سنڌي ٻوليءَ ۽ ادب جي سلسلي ۾ سندن خدمتن لاءِ تحسين ۽ عقيدت جو اظهار ڪيو آهي ـــ ۽ آءٌ هميشہ سندن شخصيت ۽ بلند ادبي مرتبي جو معترف رهندو آيو آهيان.

جڏهن تہ هرڪنهن جي راءِ پنهنجي پنهنجي مطالعي ۽ فڪر، قوت فيصلہ ۽ طريق استدلال، منطقي پختگيءَ ۽ مواد جي صحت ۽ صحيح انتخاب تي مبني ٿئي ٿي، تڏهن مون پنهنجي مطالعي آهر، پنهنجي اختلاف راءِ ظاهر ڪرڻ ڪي مصلحت بينيءَ ۽ نظرانداز ڪرڻ واريءَ خاموشيءَ ۽ پهلوتهيءَ تي ترجيح ڏيندي، ڪجهہ گذارشون پيش ڪيون، ۽ اهي 'مهراڻ' ۾ شايع ٿيون. انهن جي اشاعت کان پوءِ جناب ڊاڪٽر صاحب منهنجين گذارشن تي، "مختصر وضاحت" ۽ هڪ مقالي جي صورت ۾، تنقيد ڪئي. پر مون ڪي اها شڪايت ظاهر ڪرڻي پوي ٿي تہ جناب ڊاڪٽر صاحب جن منهنجن مضمونن مان فقط چند ڳالهين جي جواب ڏيڻ جي زحمت گوارا فرمائي آهي، پر ڪيئي مسئلا ۽ نظريا نظرانداز ڪري ڇڏيا اٿن. آءٌ اڳ ۾ عرض ڪري چڪو آهيان تہ هر اديب جي راءِ پنهنجي پنهنجي مطالعي جي بنياد تي قائم رهي ٿي، ۽ ان جي پس منظر ۾ هڪ مرڪزي نظرياتي ۽ تحقيقي سرمايو هوندو آهي، جنهن جو بنياد ڪن عالمگير علمي اصولن تي هوندو آهي؛ ان ڪري ڪنهن دليل کي محض "ذاتي راءِ" سڏي ان کي رد ڪرڻ، تنقيد ۽ جرح جي اصولن جي خلاف آهي.

علمي ۽ استدلالي، تحقيقي ۽ تنقيدي بحث ڪندي، راءِ يا دليل ڏيڻ کان اڳ، اهو بہ بيان ڪرڻ تہ اها راءِ ٻين ڪنهن پيش ڪئي، يا اها راءِ ڪهڙي زماني ۾ پيدا ٿي، يا اها آثار قديمہ وارن ڪهڙي شڪستہ مخطوطي تان پيتي ۽ ٿاهي پيش ڪئي آهي، سا ڳالهہ علمي طور ڪا صحيح حيثيت نٿي رکي. جيڪڏهن ڪا راءِ عقل سليم ۽ واضح دليلن جي بناءَ تي وزندار ۽ قاطع هجي، تہ پوءِ ان لاءِ مزيد روايتي ڪاوشن کي ڪهڙي سَنَد حاصل آهي؟ ۽ آخر روايتي سَنَدن کي هرويرو بوسيده اوراق مان چونڊڻ جي ضرورت بہ ڪهڙي؟ بهرحال، علمي ۽ منطقي دنيا ۾ ڪي اصول متعارف بہ آهن، پر ان سان گڏ مستثنيٰ جو وجود بہ باقي آهي، جنهن کي نظرانداز نٿو ڪري سگهجي. البت مضبوط تر عقلي ۽ علمي دليلن سان تقليدي ۽ سطحي روايتن ۽ فيصلن تي تنقيد ڪري سگهجي ٿي.

سنڌ جي جهوني تمدن بابت اهو نظريو تہ اهو تمدن سامي تمدن آهي، ان جو جيڪو علمي جائزو مون پيش ڪيو آهي، تنهن جي وڌيڪ آپٽار ڪرڻ آءٌ مناسب ڪونہ ٿو سمجهان، ڇاڪاڻ تہ آهو بحث ڪافي مفصل هو. ازانسواءِ، ان تمدن بابت اڃا ڪافي چيزون ـــ ٻولي، رسم الخط، قبيلن جي پرک ۽ باهمي نسبت، وقت ۽ زمانو ـــ تحقيق طلب آهن. جيئن تہ ان جي زبان کي اڃا پڙهيو نہ ويو آهي، تنهنڪري ان بابت وڌيڪ ڪجهہ چوڻ جو موقعو نهايت محدود آهي. باقي تمدن بابت، پنهنجي مضمون ۾ مون سنڌي تمدن جي سامي تمدن جي مٿان فوقيت جا جيڪي مثال، حوالا ۽ دليل ڏنا، ان متعلق دنيا جي هڪ مشهور معروف عالم

۽ علم الانسان جي ماهر جو تازه ترين بيان پڙهندڙن اڳيان پيش ڪريان ٿو. ان کي پيش نظر رکي، پڙهندڙ خود اندازو لڳائين تہ سنڌي تمدن کي سامي تمدن سڏڻ وارو نظريو ڪيتريقدر درست آهي.

ڊاڪٽر نوح ڪريمر (Dr. Noah Kramar) آمريڪا جو هڪ مشهور عالم ۽ سميري تمدن جو وڏو ماهر سڄيو وڃي ٿو. سندس تصنيفون جڳ مشهور آهن ۽ سر جان مارشل جهڙن عالمن جي صف ۾ سندس شمار ٿئي ٿو. هو صاحب پينسلوينيا يونيورسٽيءَ جي عجائب گهر ۾ "سميريالاجسٽ" يعني سميري تمدن جو ماهر مقرر ٿيل آهي. هو تازو (ڊسمبر ١٩٦٠ع ۾) پاڪستان ۾ انهيءَ مسئلي جي کوجنا لاءِ آيو هو تہ سنڌو سيپتا، يعني موهن جي دڙي واريءَ تهذيب، ۽ سامي تمدنن ۾ ڪهڙو تعلق آهي. هن صاحب جو چوڻ آهي تہ سميري تمدن ۾ جيڪي مٽيءَ جي تختين تي لکيل اهڃاڻ آهن، انهن مان ثابت ٿو ٿئي تہ اتي جا ماڻهو ڪنهن اهڙي تمدن کي "دِلمُون" (Dilmun) سڏيندا هئا، جو سندن اوڀر پاسي ڏانهن هو، ۽ جنهن لاءِ هنن جي دلين ۾ ساراهہ ۽ عقيدتمنديءَ جا جذبات هوندا هئا. ڊاڪٽر ڪريمر جو خيال آهي تہ اهو اشارو موهن جي دڙي جي تهذيب ڏانهن آهي. انهيءَ 'دلمون' واري نظريي لاءِ اجهو هو هيئن ٿو چوي:

"سميري تهذيب ١٨٠٠ کان ٣٠٠٠ قبل مسيح جي تهذيب آهي. ان تهذيب جو ادب (جو مٽيءَ جي تختين تي لکيل آهي) اٽڪل ١٨٠٠ ورهيہ قبل مسيح جو آهي. ان ادب ۾ 'دلمون تهذيب' لاءِ چيل آهي تہ 'اهو ملڪ، جو سمير جي اوڀر ڏانهن آهي، ۽ جتان پيڙين جي ذريعي گهڻو ڪجهہ هت اچي ٿو — اهو مقام، جتان سج اڀري ٿو، ۽ اهو بهشت آهي، جتي نہ ڪو مريض آهي، نہ ڪي بيواهون آهن، ۽ نہ ڪي يتيم ٻار آهن! دنيا جا سمورا ڏيهہ دلمون ڏيهہ ڏانهن پنهنجا خزانا موڪلين ٿا.'"

ڊاڪٽر ڪريمر چوي ٿو تہ "ان ڳالهہ جو پختو ثبوت موجود آهي تہ 'ار' ۽ 'سمير' ڏانهن عاج جون شيون 'دلمون' کان اينديون هيون، ۽ سنڌو درياءَ واري تهذيب انهيءَ ساراهہ ۽ تحسين جي برابر ۽ بجا طور لائق ۽ مستحق آهي. سمير جي اوڀر ۾ ٻي ڪابہ اهڙي تهذيب ڪانهي، جا انهيءَ ساراهہ سان ڪنهن بہ طرح منسوب ٿي سگهي. اهو تہ اڳي ئي ثابت ٿي چڪو آهي تہ سنڌو تهذيب جو واپار خشڪي توڙي سامونڊي رستن ذريعي 'سمير'، 'ار' ۽ 'سوسا' سان هلندو هو. هت عاج تمام گهڻو موجود هو، ۽ ان جو ثبوت موهن جي دڙي جي عاج جي ڪيتري سامان ۽ مهرن تي هاٿين جي مورتن مان پڻ ظاهر ٿئي ٿو."

ڊاڪٽر ڪريمر اڳتي هلي اهو بہ ٻڌايو آهي تہ "سنڌي تهذيب جون اٽڪل ٻہ مُهرون سمير ۾ لڌيون آهن، ۽ موهن جي دڙي ۽ هڙپا مان ڪي سميري شيون پڻ لڌيون آهن. اهو ڏيکاري ٿو تہ انهن ٻنهي تهذيبن جي وچ ۾ تجارتي ۽ تمدني رابطو هو."

هو چوي ٿو تہ ”ڪي عالم ’دلمون‘ لفظ جو ايراني نار جي ٻحرين ٻيٽ ڏانهن اشارو سمجهن ٿا. پر اهو يقيناً غلط آهي، ڇو تہ اتي هائيءَ جي وجود جو ڪو نالو نشان بہ ڪونہ ٿو ملي. ڪيترا ڊئنش علم الانسان جا ماهر سالن ڪان ٻحرين جون کوٽائيون ڪندي ٿڪا آهن، پر هنن ڪي ڪابہ شي حاصل نہ ٿي سگهي آهي، ۽ هاڻ هو انهيءَ کوجنا جي ڪوشش ڪي ئي ترڪ ڪري چڪا آهن."

هو صاحب اڳتي هلي چوي ٿو تہ ”سميري مٽيءَ جي تختين تي لکيل ڳالهين ۾ هڪ اهڙيءَ ٻوڏ جو بيان پڻ ملي ٿو، جهڙي حضرت نوح عليہ السلام جي طوفان واريءَ آکاڻيءَ ۾ مذڪور آهي. انهن ۾ چيو ويو آهي تہ ’ديوتائون ماڻهن سان ناراض ٿي پيا، ۽ انهن ٻوڏ آندي ۽ سڀ ماڻهو غرق ٿي ويا — سواءِ هڪ ”زياسودرا“ جي، جنهن کي ديوتائن امر ڪري وري ”دلمون“ ۾ آباد ڪيو آهي‘." (اصل تقرير لاءِ ڏسو روزانہ ’ڊان‘ انگريزي، ٢-ڊسمبر ١٩٦٠ع.)

اهو آهي هڪ جاڻوءَ جو بيان. ان مان ڪافي پختا اشارا ملن ٿا تہ ’دلمون‘ جي تهذيب جو اشارو موهن جي دڙي جي تهذيب ڏانهن آهي. بهرحال، مٿيون بيان خود سميري تمدن جي ادب ۾ ملي ٿو ۽ اهو ظاهر ٿو ڪري تہ سنڌي تمدن سندن تمدن ڪان گهڻو مٿانهون ۽ گهڻو قديم هو، جنهن لاءِ هنن کي مذهبي حد تائين عقيدت هئي.

ڊاڪٽر ڪريمر جي شاهديءَ سان گڏ جيڪڏهن پڙهندڙ منهنجي بيان ڪيل ”فادر هيوئس“ جي تحقيق کي سامهون رکندا تہ منهنجي ان نظريي جي پوري وضاحت ٿي ويندي تہ علم الانسان، نظام شمسيءَ جي تبديلين جي علم، ۽ تمدنن جي ڦيرين گهيرين ۽ وجود ۾ اچڻ جي مطالعي بعد اهوئي ٿو ظاهر ٿئي تہ سمير ۽ بابل وارا تمدن سنڌ جي قديم تمدن جي ڀيٽ ۾ معاشرتي ۽ روحاني طرح سان گهڻو گهٽ ۽ هيٺانهان هئا — ۽ اهو شايد ان ڪري هو جو انهن تمدنن ۾ سنڌي تمدن جي ئي هڪ جهلڪ آهي، جا لڏ پلاڻ ڪري اوڏانهن پهتي، ۽ وقت جي اثرن هيٺ ڪيترين خوبين ۽ قدرن کي ڪنهن حد تائين وڃائي ويٺي.

جناب ڊاڪٽر صاحب جن فرمايو آهي تہ موهن جي دڙي جي تهذيب زياده ۾ زياده پنجويهہ سؤ ورهيہ قبل مسيح جي آهي، ۽ بابل ۽ سمير جا تمدن ڪم از ڪم ٽي هزار سال قبل مسيح جا آهن. ان متعلق اڳ پنهنجي مضمون ۾ چئي آيو آهيان تہ اهو اندازو محض ان ڪري ٿو لڳايو وڃي تہ هتان چند سميري مهرون لڌيون ويون آهن. ڊاڪٽر ڪريمر جي شاهدي تہ ٻڌائي ٿي تہ خود سميري تمدن ۾ سنڌو تهذيب جون ئيهہ مهرون لڌيون ويون آهن. طبقات الارض وارا کوٽائيءَ جي مٽيءَ مان اندازو لڳائين ٿا تہ اها مٽي ڪم از ڪم ڇهن ڪان ستن هزارن ورهين جي تبديليءَ ۽ ڦوٽ (degeneration) جو شڪار رهي آهي. ڊاڪٽر ڪريمر جي نظريي موجب، هيءَ تهذيب سميري تمدن ڪان گهٽي آڳاٽي آهي. ويدن جي سوڏيل حقيقتن کي جيڪڏهن ڊاڪٽر صاحب محض ڏيهي عالمن جو رايو سمجهي رد ڪري ڇڏين، تہ بہ مٿيون حقيقتون وري بہ منهنجي نظريي جي پٺڀرائي ڪن ٿيون — ۽ ٻئي طرف سندن

دعوا لاءِ، سواءِ مُهرن واري مفروضي جي، ڪو به دليل ڪونهي. جديد ڪوجنائون جان مارشل جون به ڪي تحقيقون مشڪوڪ ثابت ڪري چڪيون آهن.

٢. صفحي '١٩٤' جي عنوان تحت جناب ڊاڪٽر صاحب جن، منهنجي مضمون ڏانهن اشارو ڪندي، اهو سوال پڇيو آهي ته سون جيڪي خصوصيتون سامي زبانن جون بيان ڪيون هيون، ڇا سي ڪي موهن جي دڙي جي زبان جون آهن؟ بقول سندن: "اصل مضمون ۾ 'موئن جي دڙي' جي زبان کي سامي-صفت سڏيو ويو آهي، جنهن جا مسخ شده آثار لاڙل مهرن ۾ ملن ٿا: ائين ڪونه چيو ويو آهي ته انهيءَ زبان جا آثار سنڌي لفظن جي ڌاتن ۾ ملن ٿا." (وضاحتي مضمون، ص ١٧٨)

ان لاءِ منهنجو صرف هيءُ عرض آهي ته سون سامي زبانن جون جيڪي خصوصيتون بيان ڪيون هيون، تن ڪي ڪٿي به موهن جي دڙي جي زبانن سان ملحق يا متعلق ڪونه ڄاڻايو اٿم، ڇاڪاڻ ته منهنجو نقطه نظر ته بلڪل ان جي ابتڙ آهي. سون ڪي فقط اهو ظاهر ڪرڻو آهي ته جناب ڊاڪٽر صاحب موهن جي دڙي جي زبانن کي سامي-صفت ٿو سمجهي، حالانڪ قطعي طرح ثابت ٿي چڪو آهي، ۽ ڪين به اهو معلوم آهي، ته انهيءَ زبان کي اڃا پڙهي ۽ سمجهي نه سگهيو ويو آهي: ان جي رسم الخط کي اڃا تائين ڪنهن عالم حل (decipher) ئي نه ڪيو آهي. لهذا جڏهن ان زبان جي ڪا به علمي، فني، لغوي ۽ لساني خصوصيت اڃا ڪنهن کي به سمجهه ۾ ڪانه آئي آهي ته پوءِ انهيءَ جا مسخ شده آثار سامي-صفت ڪيئن ٿا چئي سگهجن، يا انهن ۾ ڪهڙي آڌار تي سامي-صفت آثار نظر ٿا اچي سگهن؟

ٻئي طرف، سامي تمدنن جون مهرون ڪيوني فارم (ڇيٽيءَ جي شڪل جهڙي cuneiform) تحرير آهن، ۽ انهن کي لسانيات جا ماهر ۽ طبقات الارض جا عالم حل ڪري چڪا آهن، ۽ انهن لاءِ اهڙيون نشانيون مقرر ڪيون ويون آهن، جي ان سان لاڳاپي رکندڙ ڪنهن به تحرير کي حل ڪرڻ لاءِ صحيح سمجهيون ويون آهن. موهن جي دڙي جون مهرون پڪٽوگرافڪ (تصويري خاڪي واري pictographic) تحرير آهن، جنهن کي اڃا تائين سمجهڻ جون سموريون ڪوششون ناڪام رهيون آهن. جيئن مٿي عرض ڪري چڪو آهيان، اهوئي سبب آهي جو بار بار عرض ڪندو آيو آهيان ته جڏهن ته ان زبان جون خصوصيتون ئي اڃا صيغهءِ غيب ۾ آهن، ته پوءِ انهن کي سامي-صفت سڏڻ ڪيتريقدر صحيح ۽ جائز چئي سگهجي ٿو.

٣. 'داردي' ٻولين جي اثر متعلق بحث ڪندي، جناب ڊاڪٽر صاحب سمورن دليلن سان فقط هڪ کي مورد الزام ٺهرايو آهي، سو اهو ته 'ڪرت' زمان ماضيءَ ۾ 'ت' وچ ۾ ڪانه ٿي اچي. ازانسواءِ سنسڪرت، جا ٻيا هيڪاندا مثال جيڪي ڏنا اٿم، اهي بنا ڪنهن دليل ۽ حجت جي نظرانداز ڪيا ويا آهن — يعني "پيتا" ۽ "سپتا" ('پيتو' ۽ 'ستو' — سنڌي). 'ڪرت'

سنسڪرت جو امدادي ۽ مجهول ماضي آهي، ۽ 'پيتا' ۽ 'سپتا' معروف ماضي هن، جن ۾ قاعدي جي اهميت ثابت آهي. بهتر ٿئي ها ته ڊاڪٽر صاحب جن سنسڪرت جي انهن ماضين جي ڦيرين گهيرين کي به جانچين ها، ۽ پاڻ 'لايا' ۽ 'لاتا' جي اصل غلطيءَ تي به نظر ڪن ها.

۴. "پروٽو پراڪرت" جي بحث ۾ پڻ مختلف تعبير ۽ تاويل ڊاڪٽر صاحب جن پيش ڪيا آهن، جي خود هڪ قسم جي منطقي تذبذب سان وابسته چئي سگهجن ٿا. "پروٽو پراڪرت" کي هڪ ئي صفحي تي پنج معنائون ڏنيون ويون آهن، جي نمبروار هي آهن: (۱) بنيادي پراڪرت، (۲) سنسڪرت کان اڳ واري پراڪرت، (۳) سنسڪرت جي اسرڻ واري دور جي پراڪرت، (۴) ويدڪ پراڪرت، ۽ (۵) سنڌو ماٿر جي اصل هند-آريائي ٻولي!

سوال اهو آهي ته آخر اها ڪهڙي ٻولي هئي؟ لسانيات ۾ ڪهڙي گروهه سان تعلق هوس؟ اها ڪهڙي قوم ڳالهائيندي هئي؟ لساني طرح ان جون خصوصيتون ڪهڙيون هيون؟ آيا انهيءَ جا ڪي آثار يا مثال اڄ به موجود آهن يا نه؟ — جڏهن ته اهي سوال اڄ تائين علمي دنيا لاءِ چئلينج جي حيثيت رکندا اچن ٿا، ۽ لغات ۽ لسانيات جا ماهر اڃا ڪنهن به متفقه فيصلي تي ڪونه پهتا آهن، تنهنڪري لامحاله 'پروٽو پراڪرت' جا مختلف تعبير ئي ڪري سگهجن ٿا: ۽ 'سنسڪرت کان اڳ واري ٻولي'، 'بنيادي ٻولي'، ۽ 'ويدڪ ٻوليءَ' کي هڪ ئي لفظي تعبير سان بيان ڪرڻ کان سواءِ ٻيو چارو ئي ئي نٿي سگهيو!

ان متعلق وڌيڪ گذارش جي ضرورت نه سمجهي، آءٌ ٽورن لفظن ۾ ائين ئي چوندس ته 'اسمي' لفظ متعلق جي ڪجهه چيو ويو آهي، سو شايد دنيا جي ڪنهن به لغت سان ثابت ٿي نه سگهي!

'اسمي' متعلق مون جيڪي فني، علمي ۽ لغوي دليل عرض رکيا آهن، ۽ يورپي ٻولين مان جيڪي هيڪاندا مثال ڏنا آهن، سي مون سنسڪرت ۽ انگريزي مستند ڊڪشنرين تان ڪنيا آهن. لساني ماهر اهو تسليم ڪري چڪا آهن ته يورپي ٻولين ۾ اها ترڪيب سنسڪرت منجهان آئي، ۽ انهيءَ جي مختلف صورتن مان هنن پنهنجا متڪلم ضمير ٺاهيا. ساڳيءَ طرح 'اس' ڌاتو به خالص سنسڪرت جو آهي. خود ڊاڪٽر صاحب جن وٽ شرٽ جو "اڪر ڌاتو" ۽ مونير وليمس جي ڊڪشنري موجود آهن. شارٽر آڪسفورڊ ڊڪشنريءَ کان سواءِ يورپي زبانن جي تاريخ ۽ بناوت متعلق ڪيئي معياري ۽ مستند، معتبر ۽ جڳ-مشهور ڪتاب ملي سگهن ٿا، جن جي مطالعي کان پوءِ ممڪن هو ته ڪو به فني مغالطو پيدا ئي نه ٿئي ها.

۵. هڪ اديب جي حيثيت ۾، مون کي ڪنهن تاريخي ظلم ۽ غلط روايت سان اختلاف آهي ته اهو هڪ بين الاقوامي حق آهي، جو هر اهل قلم کي حاصل آهي. آءٌ اهو به يقين ڏيارڻ ٿو گهران ته هڪ انسان جي حيثيت ۾ جيڪڏهن مون کي صديون پراڻن سنڌين جو درد دامنگير آهي، ته ساڳئي وقت مون کي انهن عربن لاءِ پڻ ساڳيو ئي احساس آهي، جي بغداد

۽ تاتارين جي ڦرلٽ ۽ قتل و غارت جو شڪار ٿيا. تاريخ هڪ وسريل ورق آهي، پر ان جا واقعات هر ذي احساس انسان کي سوچڻ ۽ سمجهڻ تي مجبور ڪن ٿا. جيڪڏهن آءٌ سنڌ تي عربن جي حملي يا ان جي نتيجن تي پنهنجيءَ راءِ جو ڪو اظهار ڪريان ٿو ته ان ۾ مون ڪهڙي اربع خطا ڪئي آهي؟ اِن قسم جا جائزا ۽ تبصرا ته هر تاريخدان وٽ موجود آهن. البت انهن دليلن سان اختلاف ڪري سگهجي ٿو، پر طنزيه انداز ۾ ڪنهن کي نه جاهل سڏي سگهجي ٿو، ۽ نه جذبات پسند.

مون محض تاريخي جواز ۽ اسباب و علل بيان ڪيا آهن، ۽ حاشا و ڪلا، منهنجو مقصد ڪنهن جي دل آزاري هرگز نه هو ۽ نڪو ان کي دل آزاري سمجهڻ گهرجي.

٦. ٻوليءَ جي تشڪيل بابت جيڪي ڊاڪٽر صاحب جن اصل مضمون ۾ لکيو آهي، ان کي هاڻ ولوڙڻ ۽ ورائڻ تحصيل لا حاصل آهي، جيئن پاڻ رد لکندي ڪوشش ڪئي اٿن. پاڻ فرمائين ٿا ته ٻوليءَ جي هڪ جملي (ڏاهر جي چيل) "نسي من، نسي من" مان ظاهر آهي ته "اُيا سنڌ جي ٻوليءَ جي سڄا صرف مفرد لفظن تي ٻڌل هئي. حرفن توڙي زمانن موجب، فعل ايا جملي جي ربط ۽ ترڪيب جا لازم ملزوم جز نه بنيا هئا." پڙهندڙ پاڻ غور ڪن ته عربن جي اچڻ وقت ٻوليءَ جي تشڪيل بابت انهن لفظن ۾ ڪيڏي نه مبهم ۽ سبڪ دعوا آهي، جنهن کي جيڪڏهن ڪو بنياد ڏنو ويو آهي ته محض هڪ غير حقيقي ۽ اڻسمجهيل جملي ۾ پنهنجون معنائون پري، گنڊيون گنڍي، ۽ زوريءَ مطلب پيدا ڪرڻ سان. لسانيات هڪ جامع علم آهي، جنهن جا ڪي اصول آهن، جن کي تاريخ جي پس منظر ۾ استعمال ڪرڻ سان ئي ڪنهن ٻوليءَ جي ماهيت ۽ تشڪيل جو تعين ڪري سگهجي ٿو. انهيءَ ڪري مون اول اول لسانيات جا چند اصول پيش ڪيا هئا، ۽ انهن جي بنياد تي لي مون فاضل مضمون نويس جي راين تي تنقيد ڪئي هئي. ان لاءِ بهتر ته اهو هو ته يا ته منهنجي بيان ڪيل لساني اصولن کي لسانيات جي حقائق جي روشنيءَ ۾ غلط قرار ڏنو وڃي ها، يا ته انهن مان اخذ ڪيل نتيجن جي غلطين ڏانهن اشارو ڪيو وڃي ها. ان جي برعڪس، ڊاڪٽر صاحب جن فقط "نسي من، نسي من" جي ڳولي لهڻ جي تحقيق متعلق پڙهندڙن کي متاثر ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي آهي ــ حالانڪ ان جي تاريخي، لساني يا ڪا علمي اهميت بيان ڪرڻ ئي مناسب امر چئي سگهجي ها.

٧. لفظن جي ڀيچ-گهڙ متعلق مون ته سمجهيو هو ته ايترو گهڻو بحث ٿي چڪو آهي جو ان بابت وڌيڪ ڪجهه چوڻ جي گنجائش ئي نه رهندي؛ پر افسوس جو ان متعلق به ڪجهه مبهم اشارا ڪيا ويا آهن.

"هاري" لفظ متعلق مون عرض ڪيو هو ته 'هاري' اسم صفت آهي، جنهن ۾ تمليڪي اضافت جي معنيٰ سمايل آهي، ۽ اهو اسم فاعل نه آهي. ان لاءِ مون ڪي مثال ۽ ان سان

گڏ گرامر جو قاعدو بہ بيان ڪيا هئا. مون اهو بہ امڪان مڃيو هو تہ جيڪڏهن ان ۾ اسم فاعل جو صيغو سمايل بہ ڪٿي هجي، تہ بہ اهڙي نموني جي اسم فاعل ناهڻ جو قاعدو سنڌيءَ ۾ اڳي ئي موجود آهي. ان صاف ڳالهہ کي ڊاڪٽر صاحب جن ڪنهن ٻئي رنگ ۾ قبول ڪري لکيو آهي تہ اهو قاعدو جي واقعي سنڌي گرامر ۾ آهي تہ يقيناً اهو بہ عربيءَ مان آندو ويو! اِن طرح جي دليل جي تہ ڪا پڇاڻي ٿيئي نہ آهي، جو آءٌ جيڪو بہ قاعدو بيان ڪريان يا ڪا لساني خصوصيت بيان ڪريان، تہ ان لاءِ اهو جواب اڳي ئي تهيو رکيو هجي تہ 'اهو بہ تہ عربيءَ مان ثابت ٿي سگهي ٿو!'

٨. "نار" متعلق بحث کي اُئين چئي ريٽيو ويو آهي تہ سنسڪرت 'نار' معنيٰ پاڻيءَ جون ڌارون، ۽ سنڌي 'نار' معنيٰ چرخو يا هرلو. منهنجو مقصد لساني ڳانڍاپي سان گڏ معنوي نسبت ثابت ڪرڻ جو هو. هرلو يا نار بہ زمين منجهان پاڻيءَ جي ڌارُن ڇڪڻ جو هڪ ذريعو آهي، ۽ ان سان پاڻيءَ جي نسبت ثابت آهي، لفظ هوبهو هڪجهڙو آهي؛ — پر بہ "ناعوره" چوڻ، حقيقت کان بعيد موشڪافي سڏي سگهجي ٿي.

٩. "اره ڪره......" واري جملي بابت جناب ڊاڪٽر صاحب جن جي خيال آرائي منهنجي راءِ کي قوت بخشي ٿي. هڪ بي معنيٰ جملي متعلق قياس آرائيون ڪرڻ محض غيرافادي طول بياني چئي سگهجي ٿي. ان جملي جي بناوت متعلق مون هڪ لساني نُڪتو پڻ پيش ڪيو هو، ان تي شايد غور نہ ڪيو ويو آهي. آفريڪي ٻولين جي جملي جي هر لفظ جي پڇاڙي، هڪ اصول هيٺ، هڪ ساريکي بنجي وڃي ٿي. "ره" يا "ري" پڇاڙي، لازمي طرح جملي جي ڪنهن صفت جي استعمال ڏانهن اشارو آهي. اهو نظريو مون ٻولين جي نسبتي تجزيي (comparative analysis) جي بنياد تي پيش ڪيو هو؛ ۽ چاڪاڻ تہ هڪ تاريخي حوالو اهو بہ امڪان ڏيکاري ٿو تہ اهو جملو حبشي ٻوليءَ جو ٿي سگهي ٿو، ان ڪري مون ڪين التماس ڪيو تہ انهيءَ مواد جو اهو پهلو ضرور مطالع ڪرڻ گهرجي ها، جنهن جي جاچڻ سان ممڪن آهي تہ ڪي مفيد نتيجا نڪري سگهجن ها. آءٌ ان سلسلي ۾ وري بہ ڪين انگريزيءَ جي هڪ ڪتاب "Loom of the Language" جي مطالعي ڪرڻ جي گذارش ڪندس، جنهن ۾ آفريڪي ٻولين جي انهيءَ قسم جي جملن جي بناوت تي علمي طور ڪافي بحث ٿيل آهي. "روضه العقلا" جو حوالو بہ اکين تي، پر ان جي مقابلي ۾ جديد علم اللسان کي بہ ڪا اهميت ضرور ڏيڻ گهرجي.

١٠. اعرابن متعلق ڊاڪٽر صاحب جن هڪ دعوت ڏني آهي تہ آءٌ سنڌي اعرابن کي سنسڪرت جي اعرابن سان ملائي ڏيکاريان. ان لاءِ منهنجو صرف هي عرض آهي تہ اهو نهايت ڏکو ۽ غير دلچسپ بحث آهي. اهو هڪ مستقل علمي موضوع آهي، جنهن متعلق آءٌ هڪ ڪتابڙي، "سنڌي ٻوليءَ جي تاريخ تي هڪ بحث" ۾ پنهنجا خيال پيش ڪري رهيو آهيان، جو جلد

شايع ٿي رهيو آهي. في الحال ايترو چوڻ ڪافي آهي ته هر زبان ڪي فن اعراب پنهنجو پنهنجو آهي. عربي فنِ اعراب جو جيڪو اثر پاڻ اصل مضمون ۾ ثابت ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي هئائون، ان جو موزون جواب اڳ ۾ اڳي ئي ڏيئي چڪو آهيان، ۽ وڌيڪ شرت جي "اڪر-ڏاتوء" ۾ لفظن جي پيٺ ۽ جملن ۾ بيهڪ جي پيٺ ڪرڻ سان تسلي ٿي سگهي ٿي، يا منهنجي ڪتابچي جي اشاعت جو انتظار ڪرڻ گهرجي، جنهن ۾ اهي سڀ علمي بحث آندل آهن.

١١. 'اڇرج' ۽ 'سورج' جي موجوده صورت ۾ 'ج' جو 'ي' جي جاء تي مٽجي اچڻ متعلق ڊاڪٽر صاحب جن جيڪو بحث ڪيو آهي، ان جو حاصل مطلب هي آهي ته اهو قاعدو (يعني 'ه' ۽ 'يه' جو 'ج' ۾ بدلجڻ) عربيء پين ٻولين مان ڪنيو ۽ ان قاعدي موجب پين ٻولين جا اکر پاڻ ۾ سمايا. شڪر آهي ته پاڻ اهو ته مڃيائون ته عربيء سنسڪرت ۽ پين هندستاني ٻولين مان به ڪي لفظ ڪنيا آهن. پر، ساڳئي وقت، اهو انڪشاف ڪيو ويو آهي ته جيتوڻيڪ اهو قاعدو عربيء ۾، پين ٻولين جي لفظن تان ورتو ويو، پر ان بعد ستت ئي انهن ئي ٻولين پنهنجا لفظ انهيء نئينء صورت ۾ پاڻ وٽ واپس گهرايا — يعني ته انهن ٻولين اهي لفظ گهڙيء لاء پاڻ وساري ڇڏيا، ۽ جڏهن وري يادگيري پين، تڏهن وري عربيء مان گهري ورتائون، يا عربي آميزش ڪري پوء استعمال ۾ آندائون! انهيء منطق ۽ استدلال لاء علمي طور بحث جي گنجائش آهي.

پاڻ جيڪي مثال ڏنا اٿن، سي بقول سندن جواليقيء ڪان حاصل ڪيا اٿن. انهن مان ٻه لفظ سنڌيء جا پڻ آهن — يعني "انب" ۽ "هليلا". پر عجب ته اهو آهي ته سنڌيء ۾ اهي لفظ ساڳئي جا ساڳيا، اصلوڪيء صورت ۾ (يعني عربي 'ج' کان سواء) قائم رهيا آهن. پوء عربيء مان قاعدي موجب مٽائي ڪٿڻ جو اصول ڪيڏانهن ويو، جيڪو پاڻ "ونجهه" جي مثال ۾ بيان ڪيو اٿن؟

ان لاء مون ته سڌو سنئون هند-آريائي ٻولين جو هڪ لساني اصول پيش ڪيو هو ته "يه" پراڪرتن ۾ 'ج' ۾ بدلجي وڃي ٿي. اهو قاعدو ته سنسڪرت ۽ پراڪرتن جي گرامر جي ڪنهن ابتدائي ڪتاب ڪي مطالع ڪرڻ سان به معلوم ٿي سگهي ٿو. رڳو جواليقيء ڪي ان قاعدي جي سند قرار ڏيڻ جي ايتري يڪطرفي گنجائش ڪانه هئي.

سنسڪرت جا ڪي ٻنا اچار اهڙا آهن، جن جي هجي ۾ 'ي'، يا 'ي' جي اڳيان ڪي لطيف ۽ ساڪن حرف ڳنڍيل آهن. اهي اچار پراڪرتن ٻڪا ڪري ڪنيا، ۽ انهن ڪي 'ج' ۽ 'ج' جي پين آوازي صورتن ۾ اختيار ڪيائون. جتي 'ي' اصلوڪيء لطيف صورت ۾ آئي (سنسڪرت ۾ 'ي' جا هڪ ڪان وڌيڪ قسم آهن)، ته ان ڪي 'ج' ۾ تبديل ڪري ڇڏيائون. مثلاً (١) "نيه" (ن ساڪن) ڪي سنڌيء 'نج' يا 'ج' جي صورت ۾ ڪنيو [مثال: سونيه=سڄ، انيه=اڄ]؛ (٢) "ڌيه" (ڌ ساڪن) ڪي 'جهه' جي صورت ڏلي ويئي [مثال: مڌيه=منجهه، سنڌيا=سنجها]؛ (٣) "ديه" (د ساڪن) ڪي 'ج' بنايو ويو [مثال: آديه=اڄ، واديه=

واچو، ويدّيہ = ويچ]؛ ”رّيہ“ (ر ساڪن) کي ’ج‘ ۾ مٽايو ويو [مثال: تاتپرّيہ = تاتپرج، سوريہ=سورج، اشچريہ=اچرج]؛ ۽ ”تسيہ“ (ت ۽ س، ٻئي ساڪن) کي ’ڇ‘ ۾ بدلايو ويو [مثال: متسيہ=مڇي]؛ وغيره.

انهن مثالن ۾ هڪ مرڪزي اصول اهو آهي تہ سنسڪرت جي ’يہ‘ مختلف صورتن ۾ ’ج‘ ۾ بدلجي وڃي ٿي، ۽ انهيءَ ۾ وچ ۽ آخر ۽ شروع جي ڪابہ بندش ڪانهي. ٻر انهيءَ اصول جو تعلق اکرن جي هڪ گروهہ سان ئي آهي. ’يہ‘ جڏهن ٻين ساڪن حرفن سان گڏ بيهي ٿي، تہ انهن جا وچان ئي ٻيا اچار بنجن ٿا. ٻر ”اچرج“ ۽ ”سورج“ ۾ اهو ئي اصول ڪارفرما آهي، جيڪو لساني اعتبار ڪان هڪ مڃيل خصوصيت آهي.

١٢. ضميرن مان ”آءُ“ متعلق ڊاڪٽر صاحب جن جيڪو بحث ڪيو آهي اهو تسلي بخش ڪين آهي. بقول هڪ عالم جي، ”ڪنهن بہ صحيح ڳالهہ کي تسليم ڪرڻ ۾ تہ علمي ماڻهن وٽ ڪنهن بہ قسم جو عار هئڻ نہ گهرجي.“ مگر افسوس تہ ان بحث کي بہ هروڀرو طول ڏيڻ جي ڪوشش ڪئي ويئي آهي. ”آءُ“ کي ”آنا“ (عربي) سان ملحق ڪرڻ وقت ٻنهي لفظن جي صورتخطي تہ ضرور خيال ۾ رهئي آهي، ٻر انهن جي آوازن، اچارن ۽ صوتي اثرات جي فرق کي قطعاً نظرانداز ڪيو ويو آهي. ”انا“ ۾ جيڪو ’ن‘ آهي سو متحرڪ آهي، ۽ ’آءُ‘ جي اچار ۾ ’ن‘ غنون آهي. البت عربيءَ ۾ ’ن‘ غُني جو اچار ڪڏهن ڪڏهن ’م‘ تنوينن واري ۾ بہ ملندو آهي، ٻر ’ن‘ متحرڪ جهڙي ثقيل حرف جي حذف ٿي وڃڻ جو مثال لسانيات ۾ ملڻ مشڪل آهي.

’هہ‘ جو ’آ‘ ۾ بدلجڻ هندستاني پراڪراتن ۾ عام اصول آهي. وسرگ اکرن (sonant aspirates) کي اوسرگ (dis-aspirate) ڪرڻ هڪ عام خصوصيت آهي، جنهن ۾ ’هہ‘ جو اچار ئي نڪري ويندو آهي. سنڌيءَ ۾ بہ اهو اصول ملي ٿو. ’اوهين‘ کي ’اوين‘ يا ’آئين‘ ڪرڻ جو مثال ئي ڪافي آهي. شاهہ بہ اهو استعمال ڪيو آهي:

”آئين جي ورن واريون، سرتيون سڏڙيون.“

يا ’ڪالهہ‘ کي رڳو ’ڪال‘ چوڻ، انهيءَ خصوصيت جو مثال آهي — جيئن شاهہ چيو: ”ڪال گڏيوسين ڪاڙي... الخ.“ ان اصول جي پيش نظر، مون ’هنئون – ائون – آئون – آءُ‘ جي تبديلي بيان ڪئي هئي، ۽ اهو ٻڌايو هوم تہ ان جو اصل لفظ سنسڪرت ”اهم“ آهي. تعجب آهي تہ خود ڊاڪٽرصاحب جن جي زير هدايت تيار ٿيل ”جامع سنڌي لغات“ (سنڌي ادبي بورڊ) جا تازو شايع ٿي آهي، اها بہ منهنجي بيان ڪيل راءِ جي تصديق ۽ تائيد ڪري ٿي. نہ معلوم چو، ان کي بہ نظرانداز ڪيو ويو ٿو ڏسجي. هت آءُ سندن ئي لغات مان ’آءُ‘ جي مختلف صورتن جي اشتقاقن جا مثال ڏيان ٿو:

(١) ص ٧٦:

آنءُ: ضمير. [پرا. آم، آيم؛ سن. آهم=آئون] آئون، مان... (’آنءُ‘ بمعنى ’اوهان‘ لاءِ انهيءَ لغت ۾ آهي) آنءُ: [سن – يُشمان] – اوهان

(٢) ص ٨٩:

آءِ (آئون): ضمير. [سن. آهَم، آيَم] آئون ـ مان......

(٣) ص ٨٩:

آئون ۽ اسين: ضمير [پرا. هَئون؛ سن. آهَم ـ آيَم] مان ـ سون، آءِ.

اهي آهن اشتقاق يا ڌاتو، جيڪي "جامع سنڌي لغات" ۾ ڊاڪٽر صاحب جن جي زير هدايت ڏنا ويا آهن، جن کي خود ڊاڪٽر صاحب جن جي سند حاصل آهي، ۽ يقيناً لساني اعتبار کان انهن صحيح سمجهي درج ڪيا ويا هوندا. منهنجو گناهه اهو آهي ته مون هوبهو اِهوئي عرض ڪيو هو، ۽ پراڪرت 'هنئون' جي منجهه جا دليل به ان بنياد تي ئي ڏنا هئم. عجب اهو آهي ته غلط ته منهنجي ئي فيصلي کي قرار ڏنو ويو آهي ٿو، حالانڪ "اين گناهي ست ڪه در شهر شما نيز ڪنند"!

١٣ـ ضميري پڇاڙين لاءِ عربيءَ جو پاڻ جيڪو مثال ڏنو اٿن، اهو مبهم ۽ غيرفني آهي. مون جڏهن اهو ثابت ڪيو آهي ته سنسڪرت ۾ ضميري پڇاڙين جو نظام قائم آهي، ۽ سنڌيءَ جون پڇاڙيون به هوبهو ساڳيون آهن ۽ سندن معنيٰ ۽ بيهڪ به ساڳي آهي، ان هوندي به ائين چوڻ ته اجهو اهي عربيءَ جون پڇاڙيون موجود آهن ـــ ته اهو ڪو دليل ڪونهي. جيڪڏهن ضميري پڇاڙيون اسان وٽ عربيءَ کان آيون ته اسان عربيءَ جي بدران سنسڪرت جون ضميري پڇاڙيون، بلڪل ساڳئي نظام سان ڇو اختيار ڪيون؟ لساني اصولن جي بنياد تي به ڀن مختلف گروهن جي ٻولين ۾ اهڙي يڪسانيت واريءَ نحوي ڏي ـ وٺ جو ڪو به مثال ڪونه ملي سگهيو آهي ـــ ۽ ان ڪري ئي چئجي ٿو ته سنڌيءَ جي ضميري پڇاڙين ۾ عربيءَ جي ضميري پڇارين کي يقيناً ڪو به دخل حاصل ڪونه آهي.

آخر ۾ آءٌ وري به اها گذارش ڪندس ته ٻوليءَ جي ترقيءَ ۽ تحقيق لاءِ فني ۽ علمي رستو فقط اهو نه آهي ته رڳو پراڻا ۽ بوسيده ورق ورايا وڃن ۽ جديد لسانياتي تحقيق کي قطعاً نظرانداز ڪري ڇڏيون. مناسب آهي ته اسين جديد علم جي روشنيءَ ۾ پڻ تفتيش ڪريون، ۽ ٻولين جي باهمي ڏي ـ وٺ کي به انهن حدن تائين ثابت ڪريون، جن حدن تائين اها ڏي ـ وٺ لساني اصولن جي بنياد تي علمي ۽ فني طور متحقق ۽ ثابت ٿي سگهي. ازانسواءِ، علمي ڪوجنا ۽ تحقيق ۾ ڪنهن به قسم جي ذاتي رنجشن کي پڻ دخل انداز ٿيڻ نه ڏيون ته بهتر.

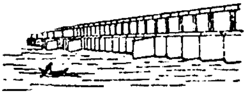

"مهراڻ" جا موتي

● "الله پنهنجي بندي جي مدد ۾ تيستائين رهي ٿو، جيستائين بندو پنهنجن ڀين ڀائرن جي مدد ۾ رهي ٿو."— حضرت محمد صلعم.

● "مومن ڪڏهن به طعنا ڏيندڙ، لعنت ڪندڙ، بدگو ۽ زبان دراز نه ٿيندو آهي."
— حضرت محمد صلعم

● "جسم جو فانوس آهي اک: تنهنڪري، جيڪڏهن اوهان جي اک پاڪ ۽ صاف هوندي، ته اوهان جي ساري وجود ۾ سوجهرو ئي سوجهرو هوندو: پر جيڪڏهن اوهان جي اک ئي خراب هوندي، ته اوهان جو سارو وجود اونداهو هوندو: تنهنڪري، جيڪڏهن اوهان جو وجود اونداهو آهي، ته خيال ڪريو ته اوهان جي اونده ڪيڏي نه گهري هوندي!"
— حضرت عيسيٰ عليه السلام

● "اوهان مان جنهن وٽ ٻه ڪوٽ آهن، سو هڪ ڪوٽ انهيءَ کي ڏئي، جنهن وٽ هڪ به نه آهي: ۽ جنهن وٽ کاڌو آهي، سو به ائين ڪري."— حضرت عيسيٰ عليه السلام

● "محنت هر انسان جو بنيادي فرض آهي: جيڪڏهن ڪو شخص پنهنجو بار به ٻين جي ڪلهن تي رکي، ته انسانذات لاءِ اِها هڪڙي وڏي ۾ وڏي ۽ دائمي ملامت سمجهڻ کپي."
— ابراهم لينڪن.

● "پورهئي کي عذاب نه، بلڪ زندگيءَ جي ولدرائيندڙ سرگرمي سمجهڻ کپي."
— ٽالسٽاءِ.

● "دنيا ۾ ڪُل ڪيترا جيت آهن، يا سج ۾ ڪهڙي قسم جا داغ آهن،— اِنهن ڳالهين جو معلوم ڪرڻ، ۽ ناول خواهه سنگيت-ناٽڪ لکڻ ته ڏاڍو سولو ڪم آهي: ان ڪم ۾ ڪا به تڪليف ڪانهي: پر عام ماڻهن کي سندن عام ڀلائي سيکارڻ (جيڪا خود قربانيءَ ۽ خلق جي خدمت ڪرڻ ۾ ئي لڪل آهي)، ۽ اِنهيءَ علم کي پوريءَ طاقت سان بيان ڪرڻ، ڏاڍو ڏکيو ڪم آهي: اهو ڪم تڪليفن ۽ عذابن سهڻ کان سواءِ بنهه ناممڪن آهي."
— ٽالسٽاءِ.

● "حق جي تلوار ڪڏهن به مُڏي نه ٿيندي آهي. سچ بهترين راهه، ۽ علم بهترين رهنما آهي." — حضرت علي رضه

● "سچي سوڀ نوڙت ۽ نرمائيءَ ۾ آهي."— مهاتما گانڌي.

● "جيڪي ڪجهه ڪريو، سو دل جان سان ڪريو. مون هڪ سنياسيءَ کي ڏٺو، جيڪو پنهنجا برتن به اهڙي چاهه سان صاف ڪري چمڪائيندو هو، جيڏي چاهه سان هو ڏئيءَ جي بندگي ڪندو هو."— سوامي وويڪانند.

● "دنيا ۾ سمورا بهترين قول ۽ اصول موجود آهن: اسان کي فقط انهن تي عمل ڪرڻو آهي."— پشڪن.

سنڌي نثر مان مثالي ٽڪرا

- ”ڪو شخص جيڪڏهن ڪوڙ جي رستي تي هلڻ ڪان پوءِ اُن کي سچي وات سمجهي قبول ڪري ٿو، تہ اُنهيءَ راهہ تي ڪنيل هر قدم ڪيس سندس مقصد کان پري وٺي ويندو. ساڳيءَ ريت، جيڪڏهن ڪو شخص گهڻي وقت کان ڪوڙ جي رستي تي هلندو رهيو آهي، ۽ هينئر سڄاڻ ٿي سمجهيو اٿس يا ٻئي ڪنهن سمجهايو اٿس تہ هو غلط راهہ تي آهي، پر پوءِ بہ انهيءَ خيال کان ڊڄي ٿو تہ هو صحيح وات کان تمام گهڻو پري نڪري اوجهڙ ۾ وڃي پيو آهي، ۽ پاڻ کي ڊم دلاسا پيو ڏئي تہ اِنهيءَ ئي ساڳيءَ وات تي هلندي نيٺ صحيح راهہ ڳولي لهندو، تہ يقين ڄاڻو تہ ڪيس صحيح راهہ ڪڏهن بہ نہ ملندي: ڇاڪاڻ تہ جيڪڏهن ڪو شخص سچ کان ڊڄي ٿو ۽ سچ معلوم ڪرڻ کان پوءِ بہ ان کي قبول نٿو ڪري، پر ان جي بدران ڪوڙ کي قابو جهليو بيٺو آهي، تہ هو ڪڏهن بہ سمجهي ئي ڪين سگهندو تہ ڪيس نيٺ ڇا ڪرڻ گهرجي ۽ ڇا نہ ڪرڻ گهرجي.

”... مان سمجهان ٿو تہ جيڪو شخص ايمانداريءَ سان پاڻ کان اِهو سوال پڇي ٿو تہ ’نيٺ ڇا ڪجي؟‘، ۽ انهيءَ سوال جي جواب ڏيڻ ۾ پاڻ سان ڪوڙ نٿو ڳالهائي، پر ذهن ۽ ضمير جي وات وٺي ٿو، تہ يقين ڄاڻو تہ اُن شخص کي پنهنجي اندر ۾ اڳ ئي جواب ملي وڃي ٿو. ضرورت فقط هن ڳالهہ جي آهي تہ هو ’پاڻ سان ڪوڙ نہ ڳالهائي‘: — باقي ’ڇا ڪري‘، ’ڪيئن ڪري‘، ۽ ’ڪيڏانهن وڃي‘ جي خبر پاڻيهي پئجي ويندس. هڪ چيز جيڪا شايد سندس راهہ روڪي حقيقت معلوم ڪرڻ نہ ڏئيس، سا هن جي پاڻ بابت ۽ پنهنجي حيثيت بابت ڪوڙي خوشفهمي ئي ٿي سگهي ٿي.

”... مون سان بہ ساڳي ڳالهہ ٿي، ۽ تنهنڪري منهنجي لاءِ ’نيٺ ڇا ڪجي؟‘ سوال جو پيو جواب — جيڪو حقيقت ۾ پهرئين جواب مان ئي نڪري ٿو — اِهو ئي هو تہ ’مان پنهنجي ڪيئي تي پڇتاءُ ظاهر ڪريان، يعني پنهنجي حيثيت ۽ سرگرميءَ جو معيار بلڪل بدلائي ڇڏيان......

مون جڏهن پڇتاءُ ظاهر ڪيو، يعني پاڻ کي خاص الخاص انسان سمجهڻ ڇڏي ڏنم ۽ ٻين عام رواجي انسانن جهڙو هڪ رواجي انسان سمجهڻ لڳس، تڏهن، ۽ فقط تڏهن ئي، مون کي پنهنجو رستو صاف ۽ سنئون سڌو نظر اچڻ لڳو.

”... مون ڪوشش ڪئي تہ پاڻ سان ڪوڙ نہ ڳالهايان: مون ڪوشش ڪئي تہ پنهنجيءَ تعليم ۽ ٻين لياقتن جي اهميت جي ڪوڙي احساس جي پاڙ پٽي ڇڏيان: مون ڪوشش ڪئي تہ پنهنجي ڪيئي تي پوريءَ ريت پڇتاءُ ظاهر ڪريان: پر ’نيٺ ڇا ڪجي‘ سوال کي حل ڪرڻ ۾ هڪ نئون مسئلو رڪارٽ وجهڻ لڳو: آهو هيءُ تہ زندگيءَ جي جدوجهد ۾ شريڪ ٿيڻ لاءِ، هيترن سارن ڪمن مان ڪهڙو خاص ڪم ڪريان؟...

"انسان هوئڻ پاڻ لاءِ ڪٿي ڪهڙي به ڏنڌي جو انتخاب ڪري ـــ ماڻهن تي حڪومت ڪرڻ جو، پنهنجن ملڪي پائرن جي بچاءَ ڪرڻ جو، ڪليسا جي خدمت بجا آڻڻ جو، ٻين کي تعليم ڏيڻ جو، زندگيءَ جي لذتن کي وڌائڻ لاءِ نون نون طريقن ايجاد ڪرڻ جو، قدرت جي قاعدن قانونن کي ڳولي لهڻ جو، يا فني تصورات ۾ ابدي صداقتن کي سموئڻ جو ـــ بهرحال، سمجهدار انسان لاءِ، ٻين عام ماڻهن توڙي خود سندس پنهنجيءَ زندگيءَ کي قائم رکڻ لاءِ، قدرت سان جدوجهد ۾ شريڪ ٿيڻ ئي هميشه پهريون ۽ سڀ کان وڌيڪ ضروري فرض رهندو. اِهو فعل ان ڪري به هر انسان جو هميشه پهريون ۽ سڀ کان ضروري فرض سمجهيو ويندو، ڇاڪاڻ ته عام ماڻهن کي سڀ کان وڌيڪ ضرورت زندگيءَ جي ئي آهي؛ تنهنڪري عام ماڻهن جي بچاءَ ڪرڻ، کين تعليم ڏيڻ ۽ سندن زندگيءَ کي وڌيڪ دلچسپ بنائڻ لاءِ ضروري آهي ته پهريائين خود زندگيءَ کي سلامت رکجي. زندگيءَ جي انهيءَ بنيادي جدوجهد ۾ شريڪ نه ٿيڻ ۽ ٻين محنت مزدوري ڪندڙ عام ماڻهن جو پورهيو مفت ۾ ويهي هضم ڪرڻ، ٻين جي زندگيءَ کي تباهه ڪرڻو آهي: تنهنڪري، ٻين جي زندگي تباهه ڪندي، سندن خدمت ڪرڻ جي دعوا ڪرڻ جي ڪوشش محض چرپائپ آهي ۽ ظاهرظهور هڪ اڻٺيڪي ڳالهه آهي.

"زنده رهڻ لاءِ قدرت سان جدوجهد ڪرڻ انسان جو هميشه پهريون ۽ سڀ کان ضروري فرض تصور ٿيندو، ڇاڪاڻ ته اِهو زندگيءَ جو بنيادي قانون آهي، جنهن کي لتاڙڻ سان لازمي‌طور انسان تي سندس جسماني يا دماغي زندگيءَ جي تباهه ٿيڻ جي سزا عائد ٿيندي رهندي. جيڪڏهن ڪو شخص اڪيلو ٿلهڪ تي ڪنڌ ٻاسي ويهي رهندو ته لازمي طور فوراً سزاياب ٿيندو ـــ سندس جسم تباهه ۽ برباد ٿيڻ شروع ٿيندو. ساڳيءَ طرح، جيڪڏهن سماج ۾ رهندي ڪو شخص ٻين کان ڪم وٺي پاڻ کي انهيءَ بنيادي فرض کان آجو رکي ٿو، ته هن کي به هڪدم سزا ملي ٿي ـــ سندس زندگي غيرمعقول ۽ نامناسب ٿيو پوي.

"'نيٺ ڇا ڪجي؟'، 'نيٺ ڪهڙو خاص ڪم ڪجي؟' ـــ هر شخص اهي ئي سوال پڇي ٿو؛ ۽ مان به جيستائين پنهنجي مشغلي کي برتر سمجهڻ جي غلط‌فهميءَ ۾ مبتلا هوس، پاڻ کان اهي ئي سوال پڇندو رهيس، ۽ اها خبر ڪانه پئيم ته منهنجو پهريون ۽ پويون فرض اهو ئي آهي ته مان پنهنجو ان‌ـ پاڻي، لٽو ڪپڙو ۽ گهرگهات پاڻ مهيا ڪريان، ۽ تنهن سان گڏ ٻين ماڻهن جي به خدمت ڪندو رهان؛ ڇاڪاڻ ته هن دنيا جي شروعات کان وٺي هرشخص جو اهوئي پهريون ۽ پويون فرض سمجهيو ويو آهي.

"...'مون کي ڇا ڪرڻ گهرجي؟' سوال جي جواب ۾ مون ڏٺو ته سڀ کان وڌيڪ صاف ۽ شڪ گمان کان پاڪ جواب اهو ئي ٿي سگهي ٿو ته مان پنهنجيءَ ضرورت جا سڀ ڪم پاڻ ڪريان: پنهنجي ڪمري جو خيال پاڻ رکان، پنهنجي چُلهه پاڻ ٻاريان، پنهنجو پاڻي پاڻ ڀريان، پنهنجا ڪپڙا لٽا پاڻ نيڪ ڪريان، ۽ پنهنجي لاءِ، جيترو ٿي سگهي، پاڻ ڪم ڪريان.

"تنهنڪري، آءٌ پنهنجي سوال —'نيٺ ڇا ڪجي؟'— جا هيٺيان جواب معلوم ڪري سگهيو آهيان:

"(١) پاڻ سان ڪڏهن به ڪوڙ نہ ڪريان، ۽ سچ چوڻ کان ڪڏهن بہ نہ ڊڄان — ڀاڳي ڪوڙ جي واٽ تي ڪيترو بہ پري نڪري ويو هجان؛

"(٢) پنهنجي پاڪائيءَ ۽ ٻين عام ماڻهن کان مٿيرو ڀيهاريندڙ خاصيتن توڙي خاص رعايتن ۾ رکيل اعتقاد کي ترڪ ڪريان، ۽ پنهنجيءَ هر تڪليف جو باعث پاڻ کي ئي سمجهان؛ ۽

"(٣) انساني زندگيءَ جي ازلي ۽ ڪنهن بہ شڪ شبهي کان پاڪ ۽ صاف قاعدي، 'جسماني پورهيو ڪرڻ'، جي پيروي ڪريان، پنهنجي ڀرپور وجود سان 'محنت' ڪريان، ۽ خود پنهنجي ۽ ٻين عام انسانن جي زندگيءَ کي دائم قائم رکڻ لاءِ قدرت سان جد وجهد کي جاري رکان."

[نورالدين سرڪيءَ جي ترجمي ڪيل، ليئو ٽالسٽاءِ جي ڪتاب "نيٺ ڇا ڪجي؟" مان اقتباس؛ ڇپائيندڙ اقبال احمد آگرو، حيدرآباد، سنڌ.]

"آديسي اُٿي ويا، مڙهيون مون ماڙين!"

(شاهه)

ميرزا علي حسين بيگ، مرحوم.

سنڌ جو هڪ سنو ادب ذوق، زباندان، خليق ۽ محنتي مرد، مرزا علي حسين بيگ، گذريل ٣- جنوري ١٩٦٢ع تي وفات ڪري ويو. إنا لِله و انا إليه راجعون.

رئيس مرزا علي حسين بيگ مرحوم، ميرزا خسرو بيگ جو پڙپوٽو ۽ ٽنڊي نوڙهي جي معزز مرزا خاندان جو هڪ سعادتمند رڪن هو. مرزا صاحب جو پڙڏاڏو دراصل گرجي شهزادو هو، جنهن کي مير ڪرم علي خان، والي سنڌ، هتي سڏائي پنهنجو پُٽيلو ڪيو هو. مرزا صاحب جو ڏاڏو مرزا علي محمد بيگ ڊپٽي ڪليڪٽر هو، ۽ سندس والد مرزا قلب علي بيگ به ڊپٽي ڪليڪٽر هو. مرزا صاحب مرحوم، خسرو جي خاندان جو سردار به هو.

مرزا صاحب مرحوم، عيسوي سن ١٩٠٠ع جي جولاءِ مهيني ۾ حيدرآباد جي ٽنڊي نوڙهي ۾ ڄائو. ڪيس ابتدائي تعليم سندس ڳوٺ ٽنڊي نوڙهي ۾ ملي، ۽ انگريزي تعليم ڪراچيءَ جي سنڌ مدرسي ۾ حاصل ڪيائين، جتي مئٽرڪ تائين پڙهيو. سنڌ مدرسي ۾ هن پنهنجي خلق، حلم ۽ قابليت جي ڪري شاگردن خواهه استادن ۾ وڏو اثر پيدا ڪيو؛ گويا مدرسي جي جان ۽ جگر سمجهيو ويندو هو. انگريز پرنسپال، مسٽر وائنس، ڪيس وڏي عزت ۽ شفقت جي نظر سان ڏسندو هو.

مرزا صاحب مرحوم کي ننڍي هوندي کان ئي باغبانيءَ ۽ زراعت جو ڏاڍو شوق هوندو هو، ۽ هڪ ماهر ۽ ڪامياب باغبان ۽ زميندار شمار ڪيو ويندو هو. ان سان گڏ منجهس محنت ۽ جفاڪشيءَ جو به بيحد گهڻو مادو هو. انهن خوبين تمام جلد هن کي وڏيءَ جائداد جو مالڪ بنائي ڇڏيو. چوپائي مال ڌارڻ جو به ڏاڍو خفت هوس.

مرزا صاحب فياض، غريب پرور، سخي دل، يارويس ۽ درويش-صفت انسان هو. منجهس همدردي، صبر ۽ نهٺائيءَ جو مادو چوٽ تي چڙهيل هو. منجهس دولت جو غرور ڪڏهن به پيدا نه ٿيو. هن ڪڏهن به پنهنجي مال ملڪيت ۽ مرتبي جو بيجا فائدو نه ورتو. نه ڪڏهن ڪنهن غريب کي رنجايائين، ۽ نه ڪنهن عزيز کي هيسايائين. هو هر هڪ سان تواضع، خنده دليءَ ۽ خوش خُلقيءَ سان پيش ايندو هو؛ بلڪ بعضي جيڪڏهن ڪو عزيز مٽ

ڏسربو هو ته هيءُ فرشته-خصلت انسان صبر اختيار ڪندو هو ۽ ساٿس هرگز نه ڇڪندو هو. مرزا صاحب ننڍي خواهه وڏي، اعليٰ خواهه ادنيٰ، دوست خواهه دشمن، پنهنجي خواهه پرائي سان نياز ۽ نوڙت سان پيش ايندو هو. ڪڙمي هن ڪي پنهنجو زميندار نه، پر همدرد سرپرست ڪري سمجهندا هئا. نوڪر چاڪر هن ڪي رئيس نه، پر مهربان مُربي ڪري ڄاڻندا هئا. ڳوٺ جو غريب غربو هن ڪي حاڪم نه، پر دوست ۽ رفيق ڪري ليکيندو هو. ستسائٽ هن ڪي مالدار نه، پر سچو غمگسار ڪري ڄاڻندا هئا. هو گهڻين خوبين جو مالڪ هو. هو هر طبقي جي ماڻهن سان نباهي ۽ صحبت ڪري ڄاڻندو هو، ۽ آنهن جي سنگت ۾ برک نظر ايندو هو. مستن سان مست هو، ۽ رندن سان رند. تجارن جي قطار ۾ پختو سوداگر هو، ۽ خريدارن ۾ باخبر خريدار هو. فقيرن سان فقير ٿي رهندو هو، ته اميرن جي ڪچهرين ۾ امير نظر ايندو هو. سچ پڇ ته هو هر قسم جي مجلس جو موڙ هو.

مرحوم جي گفتگو هميشه شستہ، شائستہ ۽ نصيحت آميز هوندي هئي. اڪثر سندس گفتگو مهڻ سخنن، موثر پهاڪن، بامعنيٰ چوڻين، اصطلاحن ۽ بيتن سان سينگاريل ۽ سنواريل هوندي هئي، جنهن جي ٻڌڻ سان لطف ۽ سڪون محسوس ٿيندو هو، ۽ هرڪو ماڻهو هن سان صحبت ڪرڻ يا هن جي ڪچهريءَ ۾ ويهڻ واسطي پيو سڪندو ۽ واجهائيندو هو.

مرحوم مرزا صاحب ڪيترين ئي ٻولين ڄاڻندو هو، ۽ هر ڪا ٻولي اهڙي لهجي سان ڳالهائيندو هو جو ٻڌندڙ ائين پيو ڀائيندو هو ته مرزا صاحب آنهيءَ قوم جو فرد آهي ۽ اها سندس مادري زبان آهي. هو ايرانين سان ايراني، عربن سان عرب، سنڌين سان سنڌي، پنجابين سان پنجابي، پٺاڻن سان پٺاڻ، ۽ مڪرانين سان مڪراني سمجهيو ويندو هو.

مرزا صاحب دورانديش ۽ جهانديدو شخص هو، جنهن زماني جون ڪئين گردشون ۽ لاها چاڙها ڏٺا، ۽ دنيا جو ڪافي آزمودو پرايو ۽ تجربو حاصل ڪيو.

مرحوم نهايت ديندار ۽ صوم و صلوات جو پابند هو، ۽ اهلبيت اطهار جو محب هو. چار دفعا شاهنجف ۽ ڪربلا معليٰ جي زيارت، ۽ هڪ ڀيرو مشهد مقدس جي زيارت ڪيائين. گهڻي وقت کان آرزو هئي رکيائين ته حج ڪرڻ لاءِ مڪي شريف وڃي، پر صحت جي ناسازيءَ سبان سندس اها آرزو پوري نه ٿي سگهي. ٻارهن ئي مهينا حضرت سيدالشهداء عليہ السلام ۽ ٻارهن امامن جي ولادت خواهه وفات جي موقعي تي نذر نياز ۽ خيراتون ڪندو هو. ماهه محرم جي عشري ۾ ته وڏي پيماني تي عزاداريءَ جون مجلسون ڪندو هو. انهيءَ ئي محبت پٺيان، هو پنهنجي مٿي تي عربي لباس رکندو هو.

٣-جنوري ١٩٦٢ جي صبح جو، ساڍي پنجين بجي، اوچتو حرڪت قلب بند ٿيڻ جي ڪري، ننڍي لوڙهي ۾ هن نيڪ مرد وفات ڪئي. ڪيس مرزا صاحبن جي ڳوٺ واري مقام ۾ سپرد خاڪ ڪيو ويو. مرحوم پنهنجي پٺيان هڪ بيوهه، هڪڙو پٽ ۽ ٽي نيائيون ڇڏيون آهن. ڌڻي پاڪ مرحوم کي جنت نصيب ڪري، ۽ سندس پسماندن کي صبر عطا فرمائي. -مرزا اسد بيگ

”علم جو دٻدٻو سيني عظمتن کان مٿي آهي. ان جي جاهه ۽ جلال جي اڳيان پيا سڀ جاهه ۽ جلال هيچ آهن. ظالم جڏهن پاڻ کان وڏيڪ ڪنهن ٻئي شخص ۾ علم ڏسي ٿو، تڏهن اداس ٿي وڃي ٿو ۽ پاڻ کي ان جي مقابلي ۾ تمام گهٽ درجي جو ماڻهو سمجهي ٿو. اهوئي سبب آهي جي هو پاڻ کان وڏي عالم جو منهن ڏسڻ به گوارا نٿو ڪري سگهي. ضرورت وقت جيڪڏهن هو ڪنهن فنڪار ۽ عالم ڏانهن رجوع ٿو ڪري ته نهايت خوشامدي، ذليل النفس ۽ ڪميڻي فنڪارن کي ٿو چونڊي، ۽ پوءِ انهن مان پنهنجو مطلب ٿو ڪڍي. ياد رکو ته جيڪڏهن ڪو اهڙي قسم جو ظالم ڪنهن جي عزت افزائي ٿو ڪري، تڏهن سمجهو ته انتها درجي جي ڪنهن خطرناڪ قدم کڻڻ لاءِ هو سوچي رهيو آهي!“ — ڪائونٽ